

KISEBBSÉG- KUTATÁS

MINORITY STUDIES

24. évfolyam, 2015. évi 2. szám

Alapító és főszerkesztő: Cholnoky Győző

Szerkesztők:

Kántor Zoltán, Ferenc Viktória, Halász Iván, Gázsó Dániel

Szerkesztőbizottság:

*Pomogáts Béla (elnök),
Kántor Zoltán, Miskolczi Ambrus,
Szarka László, Szász Zoltán, Tóth Ágnes,
Doncsev Toso, Péntek János, Kocsis Károly,
Tóth Pál Péter, Halász Iván.*

Kiadja a Lucidus Kiadó
1192 Budapest, Gomb utca 7. Telefon: (+36-1) 282-2250.

Szerkesztőségi titkár: *Vágó Pálné*

Tipográfia: *Drobek Ödön*

Nyomdai előkészítés: Scriptor Kft.
1134 Budapest, Angyalföldi út 30-32. Tel.: (+36-1) 349-5494

Szerkesztőség: 1014 Budapest, Hess András tér 5. fsz. 82-83.
Tel./fax: (+36-1) 225-2866.
Internet: www.lucidus.hu,
www.hhrf.org/kisebbssegkutatas,
<http://bgazrt.hu/npki/kiadvanyok/kisebbssegkutatas/1/>

A lap megjelenik negyedévenként.
Éves előfizetési ár: 5600 Ft (áfa-val),
külföldön 24 euró (+postaköltség: 12 € tengerentúlra, 8 € Európába).
Lapszámonkénti ár: 1400 Ft.
Előfizethető a kiadónál
a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118-10025640 számláján.
Nyomás és kötés: Oliton Kft., 1104 Budapest, Kada utca 149.
Felelős vezető: *Balogh Antal*.

HU ISSN 1215–2684

TARTALOM

TANULMÁNYOK

A DIASZPÓRAKUTATÁS FOGALMI KERETE

- GAZSÓ Dániel: Egy definíció a diaszpórakutatás margójára 7
HERNER-KOVÁCS Eszter: Elméleti keretek a diaszpóra-politikák vizsgálatához ... 34
HERMANN Gabriella: A diaszpóra-politika koncepciójának különböző aspektusai
és lehetséges tanulságai a magyar kutatás számára 50

DIASZPÓRA-POLITIKÁK

- EGERESI Zoltán: A vendégmunkások hazautalásaitól a nemzetközi lobbig:
Törökország és a török diaszpóra kapcsolata 73
SÁFI Csaba: A határon túli oroszok/oroszejúk problémáinak megjelenése az
orosz politikában az 1991-2011 közötti időszakban 98

NÉZŐPONT

- LUDÁNYI András: Szétszórtsági magyar sors: múlt, jelen, jövő 113

KISEBBSÉGI IRODALOM

- PROPSZT Eszter: A magyarországi német irodalom kutatásának
módszertani tapasztalatairól – gondolatok a kisebbségi irodalmak
kutatásmódszertanáról..... 121

HATÁRKÉRDÉSEK

- HORNYÁK Árpád: Határkérdés és kisebbségek a második világháborút követő
magyar-jugoszláv államközi kapcsolatokban, 1944-1946 142

KONFERENCIA BESZÁMOLÓ

- Bureaucracy Academy 2015 - International Cooperation on Migration and Diaspora
(Patterman Renáta) 159

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

- Zimmer, D.: A második generáció magyarsága Svájcban (Bednárík János) 164
Gráfik I.: Határtalanul. Határon innn és túl (Pusztay János) 168

Van Meurs, W.: A Balkán kilátásai Brüsszel, Moszkva és Ankara háromszögében (Komáromi Sándor).....	175
---	-----

KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA

Nakazawa, T.: A montenegrói nyelv létrehozása (Zoltán András)	179
Lewaszkiewicz, T.: Alsósorob és felsősorob – veszélyeztetett vagy kihalófélben lévő nyelvek? (Zoltán András)	183

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Shahrokni, S.: Az észak-afrikai bevándorlók feltörekvő leszármazottai és a mobilitás kisebbségi kultúrája Franciaországban (Pethő-Szirmai Judit)	187
---	-----

KISEBBSÉGI POLITIKA

Wirsching, A.: Reprezentáns kortársak problematikus múlttal a háború utáni Nyugat-Németországban (Komáromi Sándor)	193
Mujadžević, D.: Az Iszlám Közösség Horvátországban: a bosnyák etnikai és horvát polgári identitás között (Gyetvai Mária).....	197
Brandenberger, D.- Zelenov, M.V.: Sztálin válasza a nemzeti(ségi) kérdésre: a Kommunista Párt történetét bemutató tankönyv átszerkesztése (1938) (Pethő-Szirmai Judit)	201

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Portmann, M. – Ruzicic-Kessler, K.: Jugoszlávia és nyugati szomszédai: 1945-1980 (Pethő-Szirmai Judit)	207
Ebelová, I.: Zsidók és a jozefinizmus oktatási reformjai. A prágai egyetem zsidó hallgatói a 18. század 80-as éveitől 1882-ig (Császári Éva)	212
Sallanz, J.: Dobrudzsai németek (1840-1940) történeti képben és irodalmi metszetben (Komáromi Sándor).....	215

RESUME	223
--------------	-----

CONTENTS

STUDIES

CONCEPTUAL FRAMEWORK OF DIASPORA STUDIES

Dániel GAZSÓ: An endnote definition for diaspora studies	7
Eszter HERNER-KOVÁCS: Theoretical frameworks for the studies of diaspora politics	34
Gabriella HERMANN: Diaspora politics. Different aspects of the concept and its lessons for the Hungarian research	50

DIASPORA POLITICS

Zoltán EGERESI: From guest workers to international advocacy groups: relation of Turkey and the Turkish diaspora	73
Csaba SÁFI: Appearance of the problem of Russian/Russian speaking communities beyond the border in Russia's political discourse between 1991-2011	98

OPPINION

Andrew LUDÁNYI: Diaspora Hungarians: past, present, future	113
--	-----

MINORITY LITERATURE

Eszter PROPSZT: About the experiences of research method of the Hungarian- German minority literature	121
--	-----

BORDER QUESTIONS

Árpád HORNYÁK: The border issue and minorities in the Hungarian-Yugoslav relations in the end of the World War II and its aftermath	142
--	-----

CONFERENCE SUMMARY REPORT

Bureaucracy Academy 2015 -International Cooperation on Migration and Diaspora (Renáta PATTERMAN)	159
---	-----

REVIEW

NATIONAL AWARENESS, NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Zimmer, D.: Second-generation Hungarians in Switzerland (János Bednárík)	164
Gráfik, I.: Without Borders. Within and Beyond the Borders (János Pusztay)	168

Van Meurs, W.: The Prospects of the Balkans in the Triangle of Brussels, Moscow and Ankara (Sándor Komáromi)	175
---	-----

LANGUAGE USE OF MINORITIES

Nakazawa, T.: The Making of „Montenegrin Language” (András Zoltán)	179
Lewaszkiewicz, T.: Lower Sorbian and Upper Sorbian – Languages Endangered or on the Brink of Extinction? (András Zoltán)	183

MINORITY CULTURE

Shahrokni, S.: The Minority Culture of Mobility of France’s Upwardly Mobile Descendants of North African Immigrants (Judit Pethő-Szirmai)	187
--	-----

MINORITY POLICY

Wirsching, A.: Representative Contemporaries with a Problematic Past in Post-war West Germany: The Recent Results of Germans’ Processing of the Past (Sándor Komáromi)	193
Mujadžević, D.: The Islamic Community in Croatia: Between Ethnic Bosniac and Civic Croatian Identity (Mária Gyetvai)	197
Brandenberger, D.-Zelenov, M.V.: Stalin’s Answer to the National Question: A Case Study on the Editing of the 1938 Short Course (Judit Pethő-Szirmai)	201

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

Portmann, M. – Ruzicic-Kessler, K.: Yugoslavia and Its Western Neighbours, 1945-1980 (Judit Pethő-Szirmai)	207
Ebelová, I.: Jews and the Education Reforms of Josephinism. The Jewish Students of the University of Prague from the 1780s till 1882, the Split of the University (Éva Császári)	212
Sallanz, J.: The Dobrujan Germans (1840-1940) – As Reflected by History and Literature (Sándor Komáromi)	215

RESUME	223
--------------	-----

A DIASZPÓRAKUTATÁS FOGALMI KERETE

Gazsó Dániel

Egy definíció a diaszpórakutatás margójára

„[...] bár közzismert, hogy a definíciók semmit sem alapoznak meg; önmagukban mégis képesek arra, ha elég óvatosan alkotják meg őket, hogy hasznos gondolati tájékozódást illetve újratájékozódást tegyenek lehetővé; hogy egy széles körű kifejtésen keresztül hatáson keresztül járuljanak hozzá új kutatási területek feltárásához és ellenőrzéséhez.” – Clifford Geertz¹

A diaszpóra kifejezés egyre népszerűbb. Azonban, ha közelebbről megvizsgáljuk a kérdést, hogy pontosan mit értünk diaszpóra alatt, akkor a migráció, a kisebbségi lét, az etnikai és nemzeti hovatartozás, a társadalmi integráció, a kulturális asszimiláció, a multikulturalizmus és a különféle nemzetpolitikák kérdésköreinek széles spektrumával találjuk szembe magunkat. Hogyan jönnek létre diaszpóra-közösségek? Mi alapján lehet – ha egyáltalán lehet – megkülönböztetni azokat más, hasonló jellegű etnikai, nemzeti vagy vallási alapon szerveződő kisebbségi közösségektől? Milyen kapcsolat van a diaszpóra, a befogadó ország, és az anyaország – ha van ilyen – között? Külön kell-e választani a diaszpóra fogalmának politikai, hétköznapi és tudományos értelemben vett használatát? Hogyan alakult e fogalom jelentéstartalma: mit jelentett régen és mit jelent most? Miért vált ilyen népszerűvé? Jelen értekezés ezekre a kérdésekre keresi a választ, azzal a végső céllal, hogy a diaszpóra kifejezés körüli zavarokat egy átfogó és alkalmazható definícióval tisztázza. Mivel lényegében egy fogalmi meghatározásról van szó, ezért azt érdemes a szóban forgó kifejezés etimológiai gyökereinek és szemantikai fejlődésének ismertetésével kezdeni.

¹ Geertz, Clifford: A vallás mint kulturális rendszer. In: Ugyanó: *Az értelmezés hatalma: Antropológiai írások*. Századvég Kiadó: Budapest, 1994. 63–103, itt: 66.; Vö: Ugyanó: *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. Basic Books: New York, 1973. 90.

A diaszpóra görög eredetű szó, mely szétszóródást jelent. Népeesség-szétszóródásra utaló jelentése a héber nyelvű Ószövetség görög nyelvű fordításával (*Septuaginta*) alakult ki. Ebben ugyanis a zsidóság elűzésére, kitaszítottására utaló héber „galut” kifejezést a görög „diaszpóra” szóra fordították, mely ennek következtében a zsidóság pogányok közötti szétszóródására utaló fogalomként terjedt el a köztudatban.² Az Újszövetség korában a szó a keresztény gyülekezetek megnevezésére is kiterjedt ugyan, de ez az új jelentéstartalom csak ideiglenes volt. Nagy Konstantin 313-as rendelete a kereszténységet államvallássá emelte: ettől kezdve a keresztények felekezeti hovatartozásukat illetően már nem számítottak diaszpórának a Római Birodalomban.³ A vallási vonatkozású jelentéstartalom etnikai és nemzeti közösségek szétszóródására utaló kibővülésére a modernkori nacionalizmus és a nemzetállam ideológiája nyújtott teret. Az etnikai és nemzeti diaszpóra koncepciója a nemzeti kérdés, tehát az állam területi és a nemzet elképzelt határainak nem egybeeséséből fakadó problémakör kialakulásának következtében jött létre. Ez a modernkori értelmezési keret azonban csak napjainkban teljessé vált ki. Mindemellett még a közelmúltban megjelent szótárak is gyakran a zsidóság szétszóródásával illusztrálják, vagy akár azzal azonosítják e kifejezést. Így a diaszpóra szócikk alatt megjelenő első definícióként a Magyar Értelmező Kéziszótárban ez olvasható: „Némely vallási (pl. zsidó) v. népi közösségnek más vallásúak, népek közötti szétszóródása”; az Oxfordi Angol Szótárban ez: „Az Izraelen kívül élő zsidók diszperziója”; a World Reference angol nyelvű változatában pedig ez: „Anyaföldön

² A diaszpóra kifejezés bibliai eredetéről, vallási, felekezeti jelentéstartalmának alakulásáról lásd Komoróczy Géza: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba: Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten*. Századvég Kiadó: Budapest, 1992, különösen itt: 230–304.

³ Itt fontos megjegyezni, hogy az Újszövetség megjelenésével a diaszpóra fogalma a kereszténység viszonylatában a felekezeti hovatartozás mellett spirituális jelentéstartalommal is bővült. Az Újszövetség olvasatában ugyanis a keresztények a földi életben csak „diaszpórában” élhetnek, hiszen „igazi hazájuk” a mennyei Jeruzsálem. Lásd erről bővebben Keményfi Róbert: *A magyar nemzeti tér megszerkesztése: Térképek, térképek: fogalomtár*. (Nemzeti, vallási és hagyományos gazdálkodási terek szellemi öröksége II.) Bölcsész Konzorcium: Debrecen, 2006, különösen itt: 75–77.

kívül élő zsidók” – csak hogy néhány példát említsek a legpreferáltabbak közül.⁴

A diaszpóra kifejezést az 1960-as és 1970-es években, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban kezdték el egyre tágabb értelemben, a zsidóság mellett az örmény és a görög, majd később az afrikai és az ír, végül minden más, hasonló helyzetben, tehát szétszórtan élő makro-közösség megnevezésére használni.⁵ A fogalom jelentésének ilyen irányú változását Khachig Tölölyan, az új diaszpórakutatások fő fórumaként számon tartott *Diaszpóra: Egy folyóirat a transznacionális kutatásokról* (*Diaspora: A Journal of Transnational Studies*) alapítója és szerkesztője, négy konkrét eseményhez köti, pontosabban azokon keresztül mutatja be, hogy a diaszpóra kifejezés jelentéstartalma hogyan és miért bővült ki az Egyesült Államokban.⁶ Tölölyan elsőként a Fekete Hatalom (*Black Power*) néven közismertté vált afroamerikai polgárjogi mozgalmat említi, mely új értelmezési keretet adott az Egyesült Államokban élő színes bőrűeknek. Részben e mozgalom sikereinek következtében a „feketék” megnevezést leváltotta az „afroamerikai”, végül az „afrikai diaszpóra” kifejezés. Második meghatározó eseményként Tölölyan az

⁴ Puszta Ferenc (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémia Kiadó: Budapest, 2003. 219.; Oxford English Dictionary online: „*The dispersion of the Jews beyond Israel.*” Letöltés helye: www.oxforddictionaries.com; letöltés ideje: 2015.05.12.; Word Reference English Dictionary online: „*Jews living outside homeland.*” Letöltés helye: www.wordreference.com; letöltés ideje: 2015.05.12.

⁵ A diaszpóra-közösségeket azért illeti a makro jelző, mert a mikro-közösségekkel ellentétben létüket nem tagjainak egymás közötti személyes kapcsolata, hanem a közösséghez tartozás kollektív elképzelése határozza meg. Ez utóbbi jelentőségére – az etnikai és nemzeti alapon szerveződő makro-közösségek tanulmányozásában – többek között Benedict Anderson hívta fel a figyelmet, híressé vált nemzet-definíciójával: „*Az antropológia szellemében tehát a nemzet következő meghatározását javaslom: elképzelt politikai közösség, melynek határait és szuverenitását egyaránt veleszületettnek képzelik el. Elképzelt, mivel még a legkisebb nemzet tagjai sem ismerhetik meg a nemzet más tagjainak többségét, nem találkoznak velük, még csak nem is hallanak róluk, elméjükben mégis létezik annak a képe, hogy egyazon közösséghez tartoznak.*” Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan – Ate-lier: Budapest, 2006. 20. Vö: Ugyanő: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso: London, 1983. 5–6.

⁶ Tölölyan, Khachig: *Diaspora Studies: Past, Present and Promise. IMI Working Paper Series*, 55 (April 2012.) Letöltés helye: www.imi.ox.ac.uk; letöltés ideje: 2015.05.12.

Egyesült Államokban élő zsidóság anyaország felé intézett támogatását és politikai lobbiját említi, a hatnapos háború alatt (mely Izrael és négy arab állam között 1967. június 5-től június 10-ig zajlott). A zsidó diaszpórának ez a támogatáspolitikája elindított egy olyan folyamatot, melyet Tölölyan az „etnicitás re-diaszporizálásának” (*re-diasporization of ethnicity*) nevez. A hatnapos háborút követően (mely Izrael győzelmével ért véget), az Egyesült Államokban élő különféle etnikai közösségek (görögök, örmények, írek, kubaiak stb.) vezetői, a zsidó mozgalom sikereit látván egyre több olyan kötelezettséget fogalmaztak meg, melyek a világban szétszórta élő – most már diaszpórának nevezett – etnikai rokon közösségek és azok anyaországa közötti kölcsönös segítségnyújtást szorgalmazták. Ezek az egyre divatosabbá vált „diaszpórikus kötelezettségvállalások” (*diasporic commitments*) értelemszerűen tovább bővítették a diaszpóra szó jelentéstartalmát. Harmadik eseményként Tölölyan az Egyesült Államok 1965-ös új bevándorlási törvényének (*Immigration and Nationality Act*) elfogadását emeli ki, mely eltörölte az etnikai és nemzetiségi alapú kvótarendszert. A törvény jóváhagyása és társadalmi támogatottsága bizonyosságot adott annak, hogy a bevándorlás megítélése az Egyesült Államokban gyökeresen megváltozott. Egyre elfogadottabbá vált, hogy az eltérő származású bevándorlók amerikai társadalomba való integrálódásához nem feltétlenül szükséges azok asszimilációja, tehát az újonnan érkezettek be tudnak illeszkedni úgy is, hogy kulturális sajátosságaikat megőrzik. A multikulturalizmus ilyen mértékű elfogadásával a diaszpóra-közösségek jelentősége is megnőtt. Végezetül, Tölölyan negyedik eseményként a tudományos világ érdeklődésében bekövetkezett változásokra hívja fel a figyelmet. Az 1960-as évektől kezdve egyre gyakrabban jelentek meg olyan tanulmányok, melyek központi témája az identitás, az etnikai különbségek és a kulturális sokszínűség voltak. Ez a tudományos orientáció új, lényegében interdiszciplináris tudományágak – köztük a diaszpórakutatás (*diaspora studies*) – kialakuláshoz vezetett.

Tölölyan imént felvázolt négyelemes magyarázata a diaszpóra kifejezés népszerűvé válásáról és jelentéstartalmának kibővüléséről ugyan az Egyesült Államokra koncentrálódik, a szóhasználat hasonló fejlődésen ment keresztül világszerte, részben talán éppen az Egyesült Államokban

bekövetkezett változások hatására. Egyre gyakoribb lett a földrajzilag széttagolt makro-közösségek diaszpóraként való megnevezése, nemcsak az Újvilágban, hanem Európában és a többi kontinensen egyaránt. Mindennek következtében a diaszpóra szó, mely eredetileg a zsidóság szétszóródását jelentette, az 1980-as és 1990-es évekre gyűjtőfogalommá vált. Mára a legkülönbözőbb migráns közösségek (száműzöttek, menekültek, bevándorlók, vendégmunkások stb.) vonatkozásában alkalmazzák, sőt, még tágabb értelemben az összes olyan etnikai, nemzeti vagy vallási alapon szerveződő makro-közösség megnevezésére is, mely valós vagy elképzelt hazájától távol (vagy a nélkül, lásd roma diaszpóra) a világban szétszórta él. Ezt alátámasztják a fogalom újszerű, tudományos meghatározásai is, mint Walker Connor mára klasszikussá vált, nyitott, laza definíciója, mely szerint a diaszpóra „egy népnek az óhazán kívül élő része”.⁷ E kifejezés ennyire tág szemantikai mezővel való osztozása, jelentésének ilyen mértékű bővülése azonban több kérdést is felvet. Rogers Brubaker szavaival élve: „A probléma ezzel a széles körben elfogadott ‘virágozzék-ezer-diaszpóra’ megközelítéssel az, hogy általa használhatatlanná válik e kategória [...]. Ha mindenki diaszpórikus, akkor megkülönböztetetlen senki sem az. A kifejezés elveszíti diszkriminatív erejét – bizonyos jelenségek kiválasztásának és megkülönböztetésének képességét. A diaszpóra egyetemessé válása, paradox módon a diaszpóra eltűnését jelenti.”⁸

Mielőtt rátérnék a diaszpóra fogalmi meghatározásának szűkítésére, pontosítására, kritériumainak, dimenzióinak, értelmezési tartományainak megjelölésére, röviden körül kell járnunk egy, a diaszpórakutatás szempontjából releváns társadalomelméleti kérdést: a csoport szemléletű, esszencialista megközelítés kérdéskörét, melyre a fentebb

⁷ „[...] that segment of a people living outside the home land.” Connor, Walker: The impact of homelands upon diasporas. In: Sheffer, Gabriel (ed.): *Modern Diasporas in International Politics*. Croom Helm: London, 1986. 16.

⁸ „The problem with this latitudinarian, ‘let-a-thousand-diasporas-bloom’ approach is that the category becomes stretched to the point of uselessness [...]. If everyone is diasporic, then no one is distinctively so. The term loses its discriminating power – its ability to pick out phenomena, to make distinctions. The universalization of diaspora, paradoxically, means the disappearance of diaspora.” Brubaker, Rogers: The ‘diaspora’ diaspora. *Ethnic and Racial Studies*, 2005, 28 (1). 3. Letöltés helye: www.tandfonline.com; letöltés ideje: 2015.05.12.

idézett amerikai szociológus, Rogers Brubaker hívta fel legpregnansabban a figyelmet. *Csoportok nélküli etnicitás (Ethnicity without Groups)* című tanulmányában, még egy erre vonatkozó új, azóta széles körben elterjedt szakkifejezést is bevezetett: a „csoportizmus” (*groupism*) fogalmát.⁹ Ez egy olyan tendenciát jelent, mely hajlamossá tesz bennünket arra, hogy etnikai, nemzeti, származási vagy vallási alapon megkülönböztetett közösségeket (romákat, magyarokat, afroamerikaiakat, zsidókat stb.) belülről homogén, kívülről lehatárolt, szilárd csoportokként kezeljünk, melyek saját érdekekkel, közös célokkal, konkrét tevékenységekkel rendelkeznek. Ennek következtében úgy tekintünk ezekre a makro-közösségekre, mintha azok önmagukban véve a társadalmi élet legfontosabb alkotóelemei, a társadalmi konfliktusok főszereplői és a társadalmi elemzések alapegységei lennének. Míg a hétköznapi és a politikai életben ez a csoport szemléletű megközelítés nem meglepő, sőt normálisnak mondható, addig a tudományos világban kifejezetten káros hatással lehet a társadalmi jelenségek elemzéseire és értelmezéseire. Ahogy Brubaker fogalmazott: „[...] a hétköznapi értelemben racionális társadalmi kategóriák gyakran esszencialisták és naturalisták. Ezek a kategóriák hordozzák azt, amit a »résztevők primordializmusának« vagy »pszichológiai esszencializmusnak« neveznek. Nyilvánvaló, hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül, de ez nem azt jelenti, hogy tudományos elemzéseinkben vagy politikai értékeléseinkben egyszerűen lemásolhatjuk. [...] Természetesen komolyan kell vennünk a köznyelvi kategóriákat és a résztvevők értelmezéseit, hiszen részben ezek alkotják kutatásunk tárgyát. De az etnopolitikai gyakorlat kategóriáit nem fogadhatjuk el kritika nélkül, mint a társadalmi elemzés kategóriáit.”¹⁰

⁹ Brubaker, Rogers: *Ethnicity without groups*. *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie*, 2002, 43 (2). 163–189.; Ugyanő: *Ethnicity without groups*. Harvard UP: Harvard, 2004. Az itt hivatkozott folyóiratban és kötetben megjelent tanulmány korábbi verzióit Brubaker több helyen is bemutatta, köztük Budapesten, 2001. március 20-án a Közép-Európai Egyetemen (Central European University). Ez utóbbi előadás anyaga megjelent magyarul: Brubaker, Rogers: *Csoportok nélküli etnicitás*. *Beszélő*, 2001, 6 (7–8). 60–66.

¹⁰ Brubaker, Rogers: *Csoportok nélküli etnicitás*. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel: Budapest, 2005. 112–124, itt: 113.

A csoport szemléletű megközelítéssel szemben Brubaker – mintegy a tudományos értekezések tudományos jellegének megmentésére – egy klasszikus megoldással állt elő: az etnikai és nemzeti közösségek csoportként való kezelése helyett azt javasolta, hogy azokat kezeljük „gyakorlati kategóriákként” (*practical categories*). „Röviden: ha a kategóriákra összpontosítunk, jobban láthatóvá válik az a sokféle mód, ahogyan az etnikai, a faji és a nemzeti létezni és »működni« képes anélkül, hogy léteznének etnikai csoportok mint szilárd entitások. Segít abban, hogy az etnicitást csoportok nélkül képzeljük el.”¹¹ A csoportizmus tendenciájára adott brubakeri megoldás elé fentebb azért raktam a „klasszikus” jelzőt, mert a társadalomtudományok történetében a csoport és a kategória fogalmainak ilyen formájú elméleti megkülönböztetése nem újszerű. Ahogy Richard Jenkins is megállapította: „A szociológiai és antropológiai kutatások egyik alapsztyálya az emberi közösségek klasszifikálása. A legfontosabb meghatározások egyike, amelyet e célból általában használunk, a csoportok és kategóriák közötti különbség [...] A csoport lényege [...] a belső meghatározási folyamatban ragadható meg, míg a kategóriáé a külsőleges meghatározottságban. Ez a különbség elsősorban azokra a módszerekre vonatkozik, amelyek segítségével a társadalmi világot az empirikus és elméleti kutatás tárgyává tesszük.”¹² Ennek a belső és külső látásmódnak a megkülönböztetésére, a csoport és kategória disztinkciója mellett, létezik egy kutatási módszer is, melyet a társadalomtudósok – kiváltképp a kulturális antropológusok – az etnográfia terepmunka egyik alappilléreként alkalmaznak. Ez a módszer az émikus (*emic*) és étikus (*etic*) megközelítés kettősségéből adódik, mely fogalom párt Kenneth Lee Pike alkotta meg, a fonémikus (*phonemic*) és fonetikus (*phonetic*) nyelvészeti kifejezések mintájára, a „fon” (*phon*) előtag leválasztásával.¹³ Az émikus megközelítés alatt a bennszülött, a

¹¹ Brubaker, 2005. *Csoportok nélküli etnicitás*, i.m. 117.

¹² Jenkins, Richard: *Az etnicitás újragondolása: Identitás, kategorizálás és hatalom*. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel: Budapest, 2005. 127–147, itt: 130.; Vö: Ugyanő: *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. Sage Press: London, 1997. 54.

¹³ Az émikus (*emic*) és étikus (*etic*) megközelítés elméleti és gyakorlati alapjairól lásd Harris, Marvin – Headland, Thomas Neil – Pike, Kenneth Lee (eds.): *Emics and Etics: The Insider/Outsider Debate*. Sage: Newbury Park, California, 1990.

résztevő, a terepalany perspektíváját és értelmezéseit értjük, míg az etnikus megközelítés a külső megfigyelő, az interpretáló, a kutató perspektíváját és értelmezéseit jelenti. E két megközelítést ötvözi a résztvevő megfigyelés technikája, mely az etnográfia terepmunka alapját képezi.¹⁴ Egy másik példa a csoport és kategória Brubaker féle megkülönböztetésére, pontosabban az etnicitás politikai, hétköznapi és tudományos megközelítéseinek elméleti elkülönítésére, Thomas Hylland Eriksen „bennszülött fogalmak” (*native concepts*) és „analitikus fogalmak” (*analytical concepts*) közötti különbségtetele. Erről bővebben Eriksen 1993-ban megjelent, *Etnicitás és nacionalizmus: Antropológiai perspektívák (Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives)* című könyvének első fejezetében olvashatunk: „Az utolsó kérdés, amellyel ebben a fejezetben foglalkoznunk kell, az antropológiai fogalmak és tárgyuk kapcsolatát érinti. Ez a sokfelé ágazó kérdéskör (i) az antropológiai és »bennszülött« elmélet, (ii) az antropológiai elmélet és a társadalmi szerveződés, valamint (iii) a »bennszülött elmélet« és a társadalmi szerveződés közötti összefüggéseket érinti.”¹⁵

Visszatérve Brubaker gondolatmenetéhez, ha különbséget teszünk a kategóriák és a csoportok között, akkor képesek leszünk megfigyelni a kettő közötti kapcsolatot anélkül, hogy eleve feltételeznénk azt. Ez egy konkrét etnikai közösség tanulmányozásánál lehetővé teszi számunkra, hogy rákérdezzünk arra, hogyan működik a politikában és a hétköznapi életben az etnicitás anélkül, hogy a vizsgált közösséget mint szilárd csoportot tekintenénk elemzésünk egységének. Így vizsgálat alá vonhatjuk azokat a politikai, társadalmi és kulturális folyamatokat, amelyeken keresztül egy bizonyos kategória, bizonyos helyen és időben csoportként kezd létezni. Tanulmányozhatjuk a kategóriákat *felülnézetből*, azok népszerűsítését, intézményesítését, konstrukcióját kutatva, tehát, hogy hogyan, miért és mikor azonosítanak egy bizonyos közösséget

¹⁴ A kvalitatív, etnográfiai kutatási módszerek alapjairól lásd Bogdan, Robert – Taylor, Steven J.: *Introduction to Qualitative Research Methods: A Phenomenological Approach to the Social Sciences*. John Wiley and Sons: New York, 1975.

¹⁵ Eriksen, Thomas Hylland: *Etnicitás és nacionalizmus: Antropológiai megközelítések*. Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék: Budapest – Pécs, 2008. 32.; Vö: Ugyanő: *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. Pluto Press: London, 1993. 15.

egy bizonyos kategóriával. Tanulmányozhatjuk azokat *alulnézetből* is, azokra a szociokognitív folyamatokra koncentrálna, amelyeken keresztül az egyének érzelmi asszociációkkal és értékítéletekkel ruházzák fel a kategóriákat. Brubaker ezt a kettős perspektívát (az etnikai és a nemzeti kategóriák *alulról* és *felülről* való megközelítését) Eric J. Hobsbawm nacionalizmus-kutatótól vette át és fejlesztette tovább. Hobsbawm *Nemzetek és nacionalizmus 1780 óta: Program, mítosz, valóság (Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality)* című könyvében írta le azt az erre vonatkozó, sokatmondó állítását, miszerint „A nemzetek [...] kettős jelenségek: alapvetően felülről konstruálódnak, de nem érthetők meg csak akkor, ha alulról is megvizsgáljuk őket, azaz az egyszerű emberek feltételezéseinek, reményeinek, szükségégeinek, vágyainak és érdekeinek szempontjából, melyek nem szükségképpen nemzetiek és még kevésbé nacionalisták.”¹⁶ Ezt a kettős nézetet Brubaker – másik három kutató munkatársával együtt – Kolozsváron alkalmazta, a magyar és román nemzeti lét kérdéskörét tanulmányozva az erdélyi városban *felülről* (a politikai konstrukciók szintjén) és *alulról* (a hétköznapi megnyilvánulások szintjén).¹⁷

Az etnikai és nemzeti fogalmak ilyen formájú újragondolása semmi esetre sem jelenti azt, hogy valóságosságukat kétségbe vonnánk, csupán azt jelenti, hogy azokat másként elemezzük. Ahogy Brubaker fogalmazott: „[...] az etnikai és a nemzeti valóságossága – valamint az etnikai és nemzeti azonosulás bizonyos körülmények között megnyilvánuló, mindent maga alá gyűrő hatalma – nem függ az etnikai csoportok és nemzetek szilárd csoportokként vagy entitásokként való létezésétől.”¹⁸

¹⁶ “Nations and their associated phenomena [...] are, in my view, dual phenomena, constructed essentially from above, but which cannot be understood unless also analysed from below, that is in terms of the assumptions, hopes, needs, longings and interests of ordinary people, which are not necessarily national and still less nationalist.” Hobsbawm, Eric J.: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge UP: Cambridge, 1990. 10.

¹⁷ Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton UP: Princeton – Oxford, 2006.; Magyar fordításban: Ugyanő: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. L'Harmattan: Budapest, 2011.

¹⁸ Brubaker, 2005. Csoportok nélküli etnicitás, i.m. 115.

Mindez a diaszpórakutatás esetében azt jelenti, hogy a tanulmányozott diaszpóra-közösségekről nem mint elkülönült, körülhatárolt, marandó, konkrét kollektívákról gondolkozunk, hanem relációs és dinamikus terminusokban mint kulturális idiómákról, kognitív sémákról, diskurzív keretekről, kollektív reprezentációkról, intézményi formákról, politikai cselekvési tervekről és esetleges eseményekről, tehát mint gyakorlati kategóriákról. Figyelmünk középpontjában így nem maga a diaszpóra-közösség mint belülről homogén, kifelé zárt, számszerűen körülírható csoport áll, hanem a diaszpóraként létezés sokszínű és folyamatosan változó jelensége.

A csoport és a kategória imént felvázolt megkülönböztetése ugyan felvet továbbgondolandó elméleti kérdéseket – melyek kifejtése külön tanulmányt igényelne –, metodológiai szempontból fontos következtetések vonhatók le belőle. Brubaker csoportizmussal kapcsolatos állításai ugyanis rámutatnak arra, hogy az etnikai, nemzeti vagy vallási alapon szerveződő közösségek nem statikus képződmények, hanem dinamikus, sokdimenziós jelenségek. Mindezt figyelembe véve, valamint a diaszpóra meghatározásokat és értelmezéseket összegezve, a következőkben felvázolom azokat a kritériumokat, amelyek kombinációja alapján el tudjuk dönteni, hogy mely szétszórtan élő makro-közösségeket célszerű diaszpóranak neveznünk s melyeket nem. Ezeknek a kritériumoknak az összességéből egy definíciót kapunk. A definíciót alkotó kritériumok értelmező magyarázataiban kitérek majd az emigráció, az őshonosnak titulált etnikai és nemzeti kisebbség, a magyar szórvány kifejezés (mely jelentéstartalmát tekintve okkal nevezhető hungarikumnak) és más szétszórtan élő közösségtípusok diaszpóra koncepcióval való kapcsolataira, azonosságaira és különbözőségeire. Mindezek alapján a következő definíciót ajánlom a diaszpórakutatás margójára:

A diaszpóra kategória olyan 1) földrajzilag széttagolt migrációs eredetű makro-közösségek megnevezésére szolgál, melyek 2) az őket körülvevő társadalomba integrálódtak, de nem teljesen asszimilálódtak, és 3) szimbolikus vagy objektív kapcsolatban állnak más területeken élő, de azonos származásúnak vélt rokon közösségekkel, valós vagy elképzelt óhazájukkal vagy anyaországukkal.

1) ...*földrajzilag széttagolt migrációs eredetű makro-közösségek megnevezésére szolgál...*

A diaszpóranak nevezett közösségek talán legelfogadottabb kritériuma a migrációs eredet. Ez elsősorban nem a tényleges, tehát a személyesen átélt migrációt jelenti, hanem az elvándorlás eseményének kollektív tudatban való megjelenését, szimbolikus, közösségformáló erejét. Részen ez adja az alapját a diaszpóra-közösségek belső önmeghatározásának és külső megítélésének is. Ebben az értelemben a migrációs eredet még a „mátság”, tehát a kulturális, etnikai, nyelvi vagy vallási megkülönböztető jegyek jelentőségét is felülmúlja, hiszen egy diaszpóra-közösség éppen azért „más” az őt körülvevő társadalmi és kulturális környezettől, mert máshonnan származtatja magát még akkor is, ha az adott közösség tagjai nem élték át személyesen az elvándorlás folyamatát.

A migrációs eredet kritériuma különbözteti meg legkifejezettebben a diaszpóra-közösségeket az őshonosnak nevezett etnikai és nemzeti kisebbségektől. Itt elsősorban azokra a közösségekre gondolok, melyek etnikai vagy nemzeti keretei más nemzetállamok keretein belül alakultak ki (mint Spanyolországban a területi autonómiával rendelkező baszk és katalán közösségek) vagy a határváltoztatások következtében az anyaország határain kívülre kerültek és ott fejlődtek tovább (mint a történeti Magyarországtól elcsatolt területeken élő magyar kisebbségek). Míg a diaszpóra esetében a kollektív emlékezetben megjelenő származási helyről való elvándorlás összetartó ereje a mérvadó, addig az utóbb említett etnikai és nemzeti közösségeknél a helyben maradás, a szülőfölddel való elsődleges kapcsolat természetessége, a lakóhelyhez köthető történelmi múlt, egyszóval az őshonosság, az autoktón lét csoportkonstruáló ereje a meghatározó. Ennek az eltérésnek nemcsak az önazonosításban és a külső meghatározásokban van jelentősége, hanem a különböző közösségtípusok intézményes kereteinek alakulásában, a közösségeket képviselő szervezetek és politikai szereplők többségi társadalom felé megfogalmazott követeléseiben is. Míg a diaszpóra-szervezetek inkább a többségi társadalomba való integrálódás feltételeiért, tehát a hátrányos megkülönböztetés ellen küzdenek, addig az őshonosnak nevezett etnikai, nemzeti és vallási kisebbségek szervezetei ezeket a célokat gyakran

megaladják: különböző szintű kisebbségi önrendelkezést, kulturális, politikai, területi autonómiát követelnek (lásd felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és vajdasági magyar autonómiakövetelések) vagy szeparatista igényeket megfogalmazva, akár új nemzetállam alapítására törekednek (lásd katalán szeparatizmus). Ez a megkülönböztetés azonban csak elméleti szinten húzható meg ilyen élesen. A gyakorlatban vannak átfedések és kivételek (lásd zsidó diaszpóra sikeres államalapítási kísérlete, Izrael állam létrejötte). Ahogyan James Clifford fogalmazott: „*A túlságosan meghúzott választvonalak »eredeti« lakosok (akik gyakran maguk is kiszorítottak korábbi lakosokat) és a későbbi bevándorlók között a történetietlenség veszélyének vannak kitéve. Mindezekkel a fenntartásokkal együtt nyilvánvaló, hogy nagyon különböző elveken alapul az olyan népek politikai legitímációs igénye, akik még az írott történelem előtti időkben laktak egy területet, és azoké, akik gőzhajón vagy repülőgépen érkeztek.*”¹⁹

Itt, a diaszpóra további kritériumainak magyarázata előtt, ki kell térnem e görög eredetű szó legközelebbi magyar megfelelőjének, a szórvány fogalmának tisztázására. Mikor és miért vált külön e két, eredetileg szinonim kifejezés jelentése? Mit jelent az egyik és mit jelent a másik fogalom a magyar szóhasználatban? Hogyan fejeződik ki bennük a migrációs eredet és az őshonosság megkülönböztetésének kérdésköre?

A szórvány kifejezés első megjelenése azokban a XIX. századi felmérésekben található, melyek a történeti Magyarország népességének vallási megoszlását voltak hivatottak feltérképezni. Ebben az időben a szórvány – csakúgy, mint a diaszpóra kifejezés a nemzetközi szóhasználatában – felekezeti vonatkozású fogalomként terjedt el a magyar köztudatban. Jelentéstartalmának etnikai és nemzeti hovatartozásra vonatkozó kibővülése – szintén a diaszpóra kifejezés nemzetközi alakulásához hasonlóan – a térségben megjelenő nemzeti ideológiák elterjedéséhez vezethető vissza. A Habsburg Birodalom egységét veszélyeztető nemzetiségi törekvések felerősödésével, az egymással kibékíthetetlen nyelvi (kisebbségi) és hivatali (birodalmi) nacionalizmusok kialakulásával, valamint a nemzeti hovatartozás kultúrnemzeti megközelítésének

¹⁹ Clifford, James: Diaszpóra. *Magyar Lettre Internationale*, 2000, 39. 12–17, itt: 13.; Vö: Ugyanő: *Diasporas. Cultural Anthropology*, 1994, 9 (3). 302–338, itt: 309.

elsterjedésével együtt a társadalmi berendezkedést vizsgáló kutatások egyre finomabb elméleti és módszertani készlettel törekedtek a Kárpát-medence nemzetiségeinek és etnikumainak földrajzi és demográfiai helyzetét feltérképezni.²⁰ Ezeknek a kutatásoknak a legfőbb célja az volt, hogy megmutassák, pontosan hol, hányan, milyen arányban és népsűrűségben élnek az egymástól statisztikailag elkülönített etnikai és nemzeti közösségek az országban. Az ezt a célt szolgáló új tudományterületek fejlődésével értelemszerűen bővült a nemzetiségi kutatások terminológiája is. Ebben a folyamatban párosult a magyar szórványfogalom jelentése az etnikai és nemzeti szemantikai mezőkkel, míg a görög eredetű diaszpóra kifejezés megmaradt a vallási felekezetek értelmezési körében. Mindezt alátámasztják a XIX-XX. század fordulóján készített tudományos elemzések. Ezek közül példa értékű az a magyar nyelvű tájékoztató, melyet 1908-ban a Miniszterelnöki Hivatal szigorúan bizalmas keretek között továbbított az állami hivatalok vezetőinek, felhívva azok figyelmét a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által akkor készített etnográfiai térképek jelentőségére, melyek a nemzeti hovatartozás és a magyar nyelvismeret térbeli helyzetét kívánták megjeleníteni. Ebben a tájékoztatóban a szórvány kifejezés már egyértelműen a nemzeti hovatartozásra utal: „*A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok nemzeti védelmét célzó helyes nemzeti politikát e térképek nélkül irányítani alig lehetséges, miért is ezeknek kiváló fontosságát külön hangsúlyoznom alig szükséges.*”²¹ Az ilyen jellegű térképkészítés eredménye volt többek között gróf Teleki Pál híres Vörös Térképe (*Carte Rouge*),

²⁰ A „nyelvi nacionalizmus” (*linguistic nationalism*) és „hivatali nacionalizmus” (*official nationalism*) fogalmairól lásd Anderson, 2006. Elképzelt közösségek, i.m. különösen itt: 78–98.; A kultúrnemzeti megközelítés történetelméleti alapjairól lásd Meinecke, Friedrich: *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur genesis des deutschen nationalstaates*. R. Oldenbourg: München, 1908.; Kohen, Hans: *The Idea of Nationalism*. The Macmillan Company: New York, 1944.; Erről magyar vonatkozásban lásd Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Gondolat: Budapest, 1974, különösen itt: 23–42.

²¹ A Miniszterelnöki Hivatal idézett tájékoztatójának teljes szövegét, valamint annak a szórvány kifejezéssel kapcsolatos elemzését lásd Keményfi Róbert: „...A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok védelme ügyében...” Dokumentumok a századfordulós magyar nemzetiségi politika térbeli törekvéseiről. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep III*. Akadémiai: Budapest, 2004. 119–131.

mely az 1910-es népszámlálási adatok alapján mutatta be Magyarország népességének nemzetiségek szerinti eloszlását.²²

Az első világháborút követően, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával és a trianoni szerződésben rögzített új államhatárok megvonásával a magyar nemzeti kérdés megközelítése, valamint a hazai kisebbségkutatás tematikája gyökeresen megváltozott. Míg a Nagy Háború előtt az ország határain belüli etnikai és nemzeti heterogenitás volt a meghatározó, addig a háború után az ország határain kívülre rekedt magyar közösségek helyzete került a figyelem középpontjába. Ennek következtében a szórvány kifejezés jelentésstartalma is átalakult: a felekezeti/nemzetiségi hovatartozás elvét felváltotta a helyben maradás/migráció elve. „Két módon keletkezik szórvány – írja Nagy Ödön a *Hitel* 1938. évi 4. számában. – Az egyik az, amikor egy vagy több magyar család telepedik meg idegen nyelvű területen mint napszámos, munkás, iparos, földműves, hivatalnok. A másik mód az, amikor egy történeti magyar település (falu, város, vidék) lassanként annyira elnéptelenedik, hogy szervezetei, intézményei meggyöngülnek vagy megszűnnek, s így az ilyen közösség többé nem képes műveltségünk életében számottevő szerepet vinni, később nyelvvel együtt faji öntudatát is elveszíti s megindul a beolvadás útján.”²³

Napjainkra a szórvány kifejezés jelentése a hazai szakirodalomban ez utóbbi közösségtípus megnevezésére szűkült, tehát a helyben kisebbség

²² Gróf Teleki Pál térképe a maga nemében egészen új és egyedülálló tudományos munka eredménye volt. Előtte nem készült még olyan térkép, amelyen a népsűrűség és a nemzetiségi eloszlás egy lapon szerepelt volna. Ezt a feladatot Teleki úgy oldotta meg, hogy a különböző nemzetiségeket eltérő színnel és azok lélekszamarányának megfelelően tüntette fel. Ez a technika azóta a demográfiai térképkészítés bevett módszerévé vált. Teleki a nemzetközi szokásokhoz híven a többségi társadalmat (ez esetben a magyarokat) piros színnel jelölte. Az első világháborút lezáró Párizs környéki béketárgyalások alkalmával híressé vált mappa ezért kapta a Vörös Térkép (franciául *Carte Rouge*) elnevezést. 1920. január 16-án gróf Apponyi Albert, a magyar békedelegáció vezetője, e térkép segítségével szemléltette az antant hatalmak jelen lévő képviselőinek a történeti Magyarországtól elcsatolni kívánt területeken élő magyarok lélekszámát. Lásd erről bővebben Benda Jenő 1920. január 16-i naplóbejegyzését: Benda Jenő: *A béke kálváriáútján: Egy újságíró naplója a párizsi békekonzferenciáról*. Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány – Méry Ratio: Budapest, 2013. 59–65.

²³ Nagy Ödön: Szórvány és beolvadás. *Hitel*, 1938. 4. 257–276, itt: 258.

séggé vált és az asszimiláció hatására a tömbszerűségéből fokozatosan veszttő, etnikai és nemzeti közösségek kategorizálására. Ezzel szemben a diaszpóra kifejezést általában a migráció következtében kialakult kisebbségi közösségek megnevezésére használják. Erre a fogalmi megkülönböztetésre Balogh Balázs, Bodó Barna és Ilyés Zoltán is felhívták a figyelmet, annak a 2007-ben megjelent, általuk szerkesztett antológiának az előszavában, mely átfogó ismeretet nyújt a szórványközösségek kutatásának elméleti és gyakorlati kérdéseiről: „A magyar közbeszédben és történeti, néprajzi szakirodalomban a »szórvány« kifejezést elsősorban a történeti Magyarország a trianoni békeszerződés nyomán utód- és szomszédállamokhoz került részein nem tömbben, többségben, hanem más etnikumú csoportokkal vegyesen, kisebbségben élő magyarok helyzetére alkalmazzuk. Míg a közmegegyezéseszerű diaszpóra fogalmában hangsúlyosan jelen van a szétszórás, a vándorlás, a migráció momentuma, addig a magyar belső használatú »szórvány« fogalomban a maradékjelleg, a »reziduális helyzet«, a regresszió és a veszélyeztetettség szemantikai komponense hangsúlyozódik.”²⁴ A szórvány és a diaszpóra ilyen éles megkülönböztetése, ennyire eltérő jelentésstartalommal való felruházása a fentebb tárgyalt öshonos és migrációs eredetű közösségek megkülönböztetésének problémáját idézi elő. Keményfi Róbert ezt példákkal is igazolta: „Habár »első ránézésre« az autochton (szórvány) – allochton (diaszpóra) felosztás eligazít, sok esetben megkérdőjelezhető ez az elkülönítési elv. Gondoljunk csak arra, hogy másként szórvány egy mezősi magyar református, mint egy a XIX. században odatelepült katolikus magyar közösség. De példaként említhetjük a környező országok magyarságának napjainkban zajló elvándorlását/migrációját is, irányuljon az akár az anyaországba, akár Európa más országai-ba.”²⁵ A szórvány kifejezés hazai használatát lehet kritizálni, azonban nem tanácsos annak sajátosságait figyelmen kívül hagyni. Tudományos szempontból nézve, a szórvány és a diaszpóra – vagy az öshonos és a migrációs eredetű – közösségek politikai és hétköznapi megkülönböztetéseit nem elfogadnunk vagy megcáfolnunk kell, hanem értelmeznünk. A diasz-

²⁴ Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán: Előszó. In: Ugyanók (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. Lucidus: Budapest, 2007. 7–12, itt: 8.

²⁵ Keményfi, 2006. A magyar nemzeti tér megszerkesztése, i.m. 85–86.

póra és a szórvány kifejezések eltérő jelentéstartalma a magyar szóhasználatban kiváltképp nagy jelentőséggel bír azoknak a magyar nyelven írt értekezéseknek a fordításában, amelyek kifejezetten a külhoni, őshonosnak titulált magyar kisebbségek kategorizálásával, történeti alakulásával, demográfiai, jogi helyzetével foglalkoznak. Ebben az esetben ugyanis, a pontos fogalmi meghatározások hiányában, fennáll a veszélye annak, hogy az eredetileg magyar nyelven írt tanulmányokat, melyekben a szórvány fogalmát gyakran automatikusan *diaspora*-ra fordítják, az olvasók félreértik. Így a határváltoztatások következtében kialakult konfliktusok és a kelet-közép-európai nemzeti kérdés témakörei könnyen összekeverhetővé válnak a migrációs folyamatok és a szétszórtsági lét témaköreivel.

Végezetül, a migrációs eredet – mint a diaszpóra kategória alapkritériuma – nem jelenti azt, hogy egy bizonyos helyről való elvándorlás, a fizikai helyváltoztatás vagy akár egy egész népcsoport földrajzi szétszóródása minden esetben diaszpóra-közösségek kialakulásához vezet. Sem az átutazókat, sem az ideiglenes bevándorlókat nem ajánlatos a diaszpóra kategóriája alá sorolni. Éppen ezért, a fogalom pontos meghatározáshoz a migrációs eredet figyelembevétele szükséges, ámde nem elégséges. További kritériumokat kell meghatározni!

2) ...az őket körülvevő társadalomba integrálódtak, de nem teljesen asszimilálódtak...

A diaszpóra általános jellemzésénél a migrációs eredet mellett több kutató nagy figyelmet szentelt arra, hogy e kategória alá sorolt, szétszórtan élő közösségek milyen viszonyban vannak az őket körülvevő társadalommal. (Természetesen e két tényező, a migrációs eredet, pontosabban az elvándorlást kiváltó okok és a befogadó ország társadalmába való beilleszkedés szoros összefüggésben vannak egymással.) E téma tudományos megalapozásában határkönek tekinthető John A. Armstrong diaszpóra tipológiája. Az 1979-ben megjelent *Mobilizációs és proletár diaszpórák (Mobilized and Proletarian Diasporas)* című írásában Armstrong a diaszpóra-közösségeket két nagyobb típusra osztotta aszerint, hogy azok a befogadó ország társadalmába hogyan integrálódtak.

Egyrészt, proletár diaszpórának hívta azokat a migrációs eredetű közösségeket, melyek újhazájukban marginális, perifériára szorult, hátrányos helyzetben élnek. Példaként a XIX-XX. század fordulóján tömegesen tengerentúlra vándorolt európai parasztokat említette. Másrészt, mobilizációs diaszpórának nevezte azokat a szétszórtan élő közösségeket, amelyek kiemelt társadalmi státust vívtak ki maguknak, képesek befolyásolni, mozgósítani az őket befogadó államok működését, gazdaságát vagy akár nemzetközi kapcsolatait is. Ez utóbbi diaszpóra típuson belül Armstrong további két altípust különböztetett meg: a mobilizációs diaszpóra archetipikus (*archetypal*) változatát, melyet a kiemelt státus állandósága és tartóssága jellemez; valamint a mobilizációs diaszpóra helyzeti (*situational*) változatát, melynek kiváltságos pozíciója időben korlátozott, és melyet hosszútávon a többségi társadalomba való beolvadás jellemez.²⁶ (Ez utóbbi megkülönböztetés nem meglepő, hiszen Armstrong legfőbb kutatási területe a cári Oroszországban élő zsidó és német közösségekre koncentrált, melyek kiváltképp illeszkednek a mobilizációs diaszpóra archetipikus és helyzeti altípusaihoz.)

Egy másik, szintén klasszikusnak nevezhető diaszpóra tipológia, mely nagy hangsúlyt fektet a befogadó ország társadalmába való integrációra, Robin Cohentől származik. 1997-ben publikált *Globális diaszpórák (Global Diasporas: An Introduction)* című könyvében Cohen öt „ideális diaszpóra típust” (*ideal types of diaspora*) különböztetett meg. Ezek a következők: 1) áldozat (*victim*) típusú diaszpóra, mely a népességszétéródás klasszikus példája, tehát nem az önkéntes, hanem az erőszakos vagy kényszerű migráció, a politikai, vallási üldöztetés vagy az éhínség, nyomor elől való menekülés következtében kialakult diaszpóra típusa; 2) munkás (*labour*) típusú diaszpóra, mely alapjában véve megegyezik Armstrong proletár diaszpóra típusával; 3) birodalmi (*imperial*) típusú diaszpóra, melynek eredete értelemszerűen a nagy hódítások és területi terjeszkedések idejére nyúlik vissza; 4) kereskedői (*trade*) típusú diaszpóra; 5) deterritorializált (*detrterritorialized*) típusú diaszpóra, mely a posztmodern, hib-

²⁶ Armstrong, John A.: Mobilized and proletarian diasporas. *American Political Science Review*, 1976, 70 (2). 393–408.

rid és kulturális népességszóródással van kapcsolatban.²⁷ Az elmúlt évtizedekben számos ehhez hasonló diaszpóra tipológia született. Ide sorolható, többek között, Michael Bruneau négyelemes tipológiája, a vállalkozói (*entrepreneurial*), vallási (*religion*), politikai (*political*), valamint faji és kulturális (*racial and cultural*) diaszpóra típusokkal; és Milton J. Esman háromelemes tipológiája, a gyarmatosító (*settler*), munkás (*labor*) és vállalkozói (*entrepreneurial*) diaszpóra típusokkal.²⁸

Ezek a formális tipológiák több szempontból is kritika alá vonhatók, főképp azért, mert még mindig túl tág jelentéstartalmat tulajdonítanak a diaszpóra fogalmának. Mindemellett jól érzékeltetik, hogy e fogalom meghatározásában milyen nagy jelentősége van a társadalmi integrációnak, azaz a befogadó ország társadalmába való beilleszkedés folyamatának. Végző soron ez különbözteti meg a diaszpórát az átutazóktól és ideiglenes bevándorlóktól. Ahhoz azonban, hogy egy migrációs eredetű közösségből diaszpóra-közösség váljon, a társadalmi integráció mellett ellen kell állnia a kulturális asszimilációnak, tehát meg kell őriznie „másságát” a befogadó ország többségi társadalmával szemben. Ez nem azt jelenti, hogy a diaszpóra-közösségek belső kulturális sajátosságai időn és téren kívül, változatlanul fennmaradnak (ez ellent is mondana a kultúra dinamikus változó természetének), hanem azt, hogy a kulturális másság alapját képező etnikai határok egy adott diaszpóra-közösség és az azt körülvevő társadalmi környezet között tartóssá válnak. Az ebben az értelemben használt etnikai határ fogalmának elméleti alapjait Fredrik Barth kulturális antropológus dolgozta ki. Barth alaptézise szerint az etnicitást az határozza meg, ahogyan különböző etnikumhoz tartozó egyének interakcióba lépnek egymással, és a kontextusnak megfelelően bizonyos kulturális jellemzőket kifejezésre juttatnak. Ezzel Barth kétségbe vonta azt az addig általánosan elfogadott nézetet, miszerint az etnicitás a változatlan kulturális vonások (anyanyelv,

²⁷ Cohen, Robin: *Global Diasporas: An Introduction*. Routledge – Taylor and Francis Group: London – New York, 1997.

²⁸ Bruneau, Michel: Diasporas, transnational spaces and communities. In: Bauböck, Rainer – Faist, Thomas (eds.): *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam UP: Amsterdam, 2010. 35–50.; Esman, Milton J.: Definition and classes of diaspora. In: Ugyanó: *Diasporas in the Contemporary World*. Polity: Cambridge – Malden, 2009. 13–21.

hiedelemrendszer, szokások, hagyományok, morális és esztétikai normák, egy bizonyos helyhez való kötődés stb.) összessége, melyek alapján bármely személy etnikai hovatartozását automatikusan és objektíve be lehet azonosítani. Barth teóriája a figyelmet a kulturális sajátosságokról az etnikai határokra irányította, mely paradigmaváltást jelentett az etnicitás tudományos megközelítésében. „Ebből a nézőpontból – írja Barth – a kutatás középpontjába a csoportot meghatározó etnikai határ kerül, és nem az azt körülzáró kulturális sajátosságok.”²⁹ Az etnikai határok átjárhatóságuk ellenére tartósbabnak bizonyulnak, mint a kulturális sajátosságok, melyek – kiváltképp a diaszpóra-közösségek esetében – a környezeti hatások és a más kultúrákkal való találkozások következtében folyamatos változás alatt állnak.

A társadalmi integráció és az etnikai határok megtartása nem egyik napról a másikra történik. Hosszabb időnek kell eltelnie ahhoz, hogy egy migrációs eredetű közösségről kiderüljön, vajon képes-e az őt körülvevő társadalomba beilleszkedni, etnikai határait megtartani, valamint a megkülönböztetett etnikumként való létezés vágyát továbbadni egyik generációról a másikra. A diaszpóralét lényegében egy hosszú távú, *long durée* jelenség, melyet az „idegenben élés” tartóssága jellemez. Következésképpen a diaszpóra egyik legmeghatározóbb kritériuma az idő faktora.³⁰

Itt fontos megjegyezni, hogy az egyre népszerűbbé vált „új diaszpóra” kifejezés az eddig leírtak alapján a helytelen szóhasználat eredménye. Magyar viszonylatban, úgy a köznyelvben, mint a szakirodalomban „új diaszpóranak” szokták nevezni a ’89-es rendszerváltást, valamint a 2004-es EU-csatlakozást követő időszakban, főként gazdasági okok miatt külföldre vándorolt magyarok összességét. Róluk azonban még nem tudhatjuk: diaszpórává válnak-e vagy sem? Az anyaország határain

²⁹ „The critical focus of investigation from this point of view becomes the ethnic boundary that defines the group, not the cultural stuff that it encloses.” Barth, Fredrik: Introduction. In: Ugyanó (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. Universitetsforlaget: Oslo, 1969. 9–38, itt: 15.

³⁰ A diaszpóra fogalmi meghatározásában az etnikai határok és az idő faktorának jelentőségéről lásd Chaliand, Gérard – Rageau, Jean-Pierre: *Atlas des diasporas*. Éditions Odile Jacob: Paris, 1991.; Fejős Zoltán: Diaszpóra és az „amerikai magyarok” – háttér egy fogalom alkalmazhatóságához. In: Kovács Nóra (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet: Budapest, 2005. 9–24.; Brubaker, 2005. The ‘diaspora’ diaspora, i.m.

kívül maradnak-e vagy esetleg hazaköltöznek? Képesek lesznek-e integrálódni az őket befogadó ország társadalmába vagy továbbvándorolnak? A helyi magyar diaszpóra közösségi életében részt vesznek-e vagy azon kívül maradnak? Az etnikai határok megtartásának vágyát tovább adják-e gyermekeiknek vagy asszimilálódnak? Ezekre a kérdésekre csak az idő adhat választ. Addig azonban az új kivándorlási hullámokkal külföldre kerültek megnevezésére célszerűbb az „új emigráció” fogalmát használni az „új diaszpóra” kifejezés helyett.

3) ...szimbolikus vagy objektív kapcsolatban állnak más területeken élő, de azonos származásúnak vélt rokon közösségekkel, valós vagy elképzelt óhazájukkal vagy anyaországukkal.

„A diaszpórák a transznacionális pillanat példaszzerű közösségei” – állapította meg Khachig Tölölyan a már említett *Diaszpóra (Diaspora)* című folyóirat 1991-ben megjelent első számában.³¹ A diaszpóra kategória alapjait ugyan a migrációs eredet és az etnikai határok fenntartása adják, mai formáinak megjelenése ennél sokkal többet jelent. Migrációs folyamatok és etnikai határok már a középkorban is léteztek, sőt, az akkori népvándorlások idején bizonyára a népesség nagyobb hányada élt emigrációban, mint napjainkban. Abban az időben azonban csak nagyon ritkán, és elsősorban a vallási közösségeknél állt fenn annak a lehetősége, hogy a világban szétszóródott rokon közösségek országhatárokat átívelő kapcsolatokat alakíthassanak ki egymás között. Márpedig ez a kapcsolatháló a szorosabb értelemben vett diaszpóra kategória szintén egyik meghatározó kritériuma, melynek kialakítására a jelenkor adta feltételek bizonyulnak legkedvezőbbnek. Az emberi mobilitásnak új lehetőségeket nyújtó közlekedési eszközök megjelenése, a kommunikációs és informatikai technológiák egyre gyorsuló fejlődése és szélesebb körű használata, a nemzetközi tőkeáramlás, a különböző ideológiák és elképzelések globális áramlatai, egyszerűen a globalizáció folyamatai olyan feltételeket teremt-

³¹ „[...] diasporas are the exemplary communities of the transnational moment [...]” Tölölyan, Khachig: *The Nation-State and Its Others: In Lieu of a Preface. Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 1991. 1. 3–7, itt: 5.

tek (és teremtenek), amelyek lehetővé teszik a világban szétszóródott etnikai, nemzeti vagy vallási alapon szerveződő makro-közösségek számára a diaszpórikus lét kialakítását. Tölölyan azért nevezi ezeket a közösségeket a nemzetek feletti lét emblemikus megtestesítőinek, mert úgy véli, hogy azok államhatárokat átívelő kapcsolataikkal meghaladják a nemzeti kérdést (a nemzet és az állam határainak meg nem egyezéséből fakadó problémakört) s így, pusztán létükkel megkérdőjelezzik a nemzetállamok jelentőségét a társadalmi struktúrák jelenkori alakulásában. Minderre Arjun Appadurai, a globális és lokális viszonyok egyik legelismertebb szakértője is felhívta a figyelmet az 1996-ban megjelent *Modernitás határtalanul: a globalizáció kulturális dimenziói (Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization)* című, nagyhatású művében: „A tömeges migráció (legyen szó önkéntes vagy kényszerű elvándorlásról) nem új keletű jelenség az emberiség történelmében. Azonban ha párosul a tömegkommunikáció által gyorsan áramló képekkel, szövegekkel és érzésekkel, akkor a modern szubjektivitás teremtésében egy új instabilizáló rendszert eredményez. Amikor török vendégmunkások Németországban török filmeket néznek német lakásaikban; amikor koreaiak Philadelphiában nézik a Koreából satelitén keresztül közvetített 1988-as szöuli olimpiát; vagy amikor pakisztáni taxisofőrök hallgatják Chicagóban a pakisztáni vagy iráni mecsetekben kazettákra felvett vallási ceremóniákat, olyankor mozgásban lévő képek és deterritorializált szemlélők találkozásaival szembesülünk. Mindez egy diaszpórikus közsférát hoz létre, mely jelenség kétségbe vonja azokat a teóriákat, amelyek a nemzetállamok nagyobb társadalmi változásokban betöltött kulcsfontosságú szerepének kontinuitásától függenek.”³²

³² „The story of mass migrations (voluntary and forced) is hardly a new feature of human history. But when it is juxtaposed with the rapid flow of mass-mediated images, scripts, and sensations, we have a new order of instability in the production of modern subjectivities. As Turkish guest workers in Germany watch Turkish films in their German flats, as Koreans in Philadelphia watch the 1988 Olympics in Seoul through satellite feeds from Korea, and as Pakistani cabdrivers in Chicago listen to cassettes of sermons recorded in mosques in Pakistan or Iran, we see moving images meet deterritorialized viewers. These create diasporic public spheres, phenomena that confound theories that depend on the continued salience of the nation-state as the key arbiter of important social changes.” Appadurai, Arjun: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press: Minneapolis, 1996. 4.

A globalizáció folyamatai – vagy Appadurai szöfordulatával élve, a „világméretű kulturális áramlatok” (*global cultural flows*) –, melyek legszembetűnőbb eredménye a diaszpóra-közösségek országhatárokat átívelő, dinamikusan változó kapcsolathálója, sokak számára a modern nemzetállamok korának végét jelentik. Vitatható azonban, hogy e folyamatok összessége egy homogén, transznacionális világot hoz-e majd létre, amelyben az államhatalom és a kormányok nemzeti törekvései jelentéktelenné válnak. A tapasztalat inkább azt mutatja, hogy a nemzeti identitás mind a mai napig az önmeghatározás és a világrend konstrukciójának alapját képezi (még a diaszpórák esetében is, kiváltképp akkor, ha azok nemzeti alapon szerveződnek). Ez persze nem azt jelenti, hogy a nemzeti törekvések ugyanolyan formában vannak jelen most, mint a modern nemzetállamok kialakulásának kezdeti időszakában. A nacionalizmusok – csakúgy, mint más ideológiák, populáris kultúrák és politikai hitvallások – változás alatt állnak: folyamatosan igazodnak az új társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális feltételekhez. A kérdés tehát nem az, hogy a nemzetállamok korának végét éljük-e vagy sem, hanem az, hogy a globalizáció folyamatai hogyan alakítják a nacionalizmus alapideáit (a nemzeti identitás, a nemzeti önrendelkezés és a nemzeti egység eszméit), és hogy azoknak milyen hatásai vannak lokális szinten, az etnikai és nemzeti hovatartozás hétköznapi megnyilvánulásaiban, az interetnikus kapcsolatokban. E kérdés fontosságára maga Appadurai is felhívta a figyelmet, idézett könyvének végén: „Bár csak az idő dönti el, hogy a nemzetállammal kapcsolatos jelenlegi elfoglaltságaink jogosak-e, a téma iránti antropológiai elkötelezettség jelei abból is egyre nyilvánvalóbbak, hogy mind több antropológiai tanulmány foglalkozik a nemzetállam problematikájával. [...] Akadnak olyan munkák, amelyek kimondottan a nemzeti kulturális formációk globális összefüggéseivel foglalkoznak [...]. Ugyanakkor a globális, a nemzeti és a lokális formációk kapcsolatainak értelmezési kerete még várat magára.”³³ Ennek az értelmezési keretnek a kidolgozásában nagy szerepe lehet a diaszpórákutatásnak, mint az a továbbiakból kiderül.

³³ “While only time will tell whether our current preoccupations with the nation-state are justified, the beginnings of an anthropological engagement with this issue are evident in the increasing contribution of anthropologists to the problematics of the nation-state [...].”

A diaszpóra kategória alá sorolt makro-közösségek, a migrációs eredet, az etnikai határok megtartása és az azonos származásúnak vélt rokon közösségekkel való kapcsolattartás mellett, alapkritériuma még egy bizonyos származási helyhez, valós vagy elképzelt óhazához vagy anyaországhoz való kötődés. Ez különbözteti meg legkielevezettebben a diaszpórákat más migrációs eredetű etnikai vagy vallási kisebbségi közösségektől. (Következésképpen, a világszerte szétszóródott katolikus egyházközösségek vagy a szintén sokhelyütt fellelhető roma kisebbségek nem alkotnak diaszpórákat, mert közösségi létük nem függ egy bizonyos óhazához vagy anyaországhoz való kollektív kötődéstől.) A diaszpóra kifejezés meghatározásánál erre a kritériumra szintén nagy hangsúlyt fektetnek a kortárs kutatók, melyre az egyik legpregnansabb példa, William Safran sokat idézett diaszpóra definíciója. A már említett Walker Connor klasszikus, nyitott meghatározásából kiindulva (mely szerint a diaszpóra „egy népnek az óhazán kívül élő része”) Safran a következő kritériumok megszabásával igyekszik azt kiegészíteni: „Annak érdekében, hogy e fogalom ne hogy elveszítse jelentését, azt javaslom, hogy Connor definícióját kiegészítve, a diaszpóra fogalmát olyan hazájukon kívül élő kisebbségi közösségekre alkalmazzuk, amelyek tagjai osztoznak a következő karakterekben: 1) ők maguk vagy ősük szétszóródtak egy specifikus eredeti »centrumból« legalább két »periférikus« vagy külföldi régióba; 2) kollektíve megőrizték óhazájuk földrajzi elhelyezkedésének, történelmének és elért eredményeinek emlékét, vízióját vagy mítoszát; 3) úgy hiszik, hogy az őket befogadó társadalomban nem találhatnak – és talán nem is találhatnak – teljes elfogadásra, melynek következtében idegennek és elszigeteltnek érzik magukat; 4) óhazájukra úgy tekintenek, mint igaz és ideális hazájukra, ahová nekik vagy leszármazottaiknak esetlegesen vissza lehet (vagy kell) térniük, ha azt a körülmények engedik; 5) kollektív elkötelezettséget éreznek óhazájuk fennmaradásáért vagy helyreállításáért, biztonságáért és jólétéért; és 6) valamilyen formában, közvetlen vagy közvetve folyamatosan kapcsolatban állnak ezzel az óhazával, mely kapcsolat jelentősen

Some of this work explicitly considers the global context of national cultural formations [...]. Yet a framework for relating the global, the national, and the local has yet to emerge.” Appadurai, 1996. *Modernity at Large*, i.m. 188.

meghatározza etnoközösségi tudatukat és szolidaritásukat.”³⁴ Safran ezen meghatározása több szempontból vitatható. Egyrészt, mint korábban láthattuk, a diaszpóralét nem feltétlenül párosul a kitaszítottság, elszigeteltség, elidegenedés érzésével. A diaszpóra-közösségek integrálódhatnak az őket körülvevő társadalomba anélkül, hogy teljesen asszimilálnának, tehát elveszítenék etnikai határaikat. Safran definíciójának másik sarkalatos pontja az úgynevezett hazatérés mítosza. A származási helyhez való kollektív kötődés ugyan előidézhet újabb migrációs hullámokat, ám az esetek többségében a diaszpóra-közösségekre inkább a befogadó országba való letelepedés a jellemző. Safrant valószínűleg a zsidó diaszpóra paradigmatis esete készítette arra, hogy az elszigeteltség érzését és a hazatérés mítoszt ilyen pregnánsan illessze be diaszpóra definíciójába. Mindezzel együtt rávilágított arra, hogy e közösségtípus egyik legjelentősebb ismérve – a migrációs eredet mellett – az óhazával fenntartott szubjektív, érzelmi vagy akár objektív, gyakorlati kapcsolat.

Jelen értelmezés szerint a diaszpóra és az óhaza közötti kapcsolat elsősorban nem a honvágyat vagy a hazavágyódást jelenti, hanem egy adott közösség speciális orientációját egy valós vagy elképzelt származási hely felé, mely a kollektív tudatban úgy jelenik meg, mint e közösség kulturális értékeinek, etnikai, nemzeti vagy vallási identitásának és lojalitásának hiteles forrása. Különösképpen alakul ez a kapcsolat abban az esetben, ha a szóban forgó származási hely nem csupán a kollektív emlé-

³⁴ “Lest the term lose all meaning, I suggest that Connor’s definition be extended and that the concept of diaspora be applied to expatriate minority communities whose members share several of the following characteristics: 1) they or their ancestors, have been dispersed from a specific original »center« to two or more »peripheral,« or foreign, regions; 2) they retain a collective memory, vision, or myth about their original homeland—its physical location, history, and achievements; 3) they believe that they are not –and perhaps cannot be– fully accepted by their host society and therefore feel partly alienated and insulated from it; 4) they regard their ancestral homeland as their true, ideal home and as the place to which they or their descendants would (or should) eventually return—when conditions are appropriate; 5) they believe that they should, collectively, be committed to the maintenance or restoration of their original homeland and to its safety and prosperity; and 6) they continue to relate, personally or vicariously to that homeland in one way or another, and their ethnocommunal consciousness and solidarity are importantly defined by the existence of such a relationship.” Safran, William: *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 1991. 1. 83–99, itt: 83–84.

kezetben jelenik meg, hanem egy konkrét állam formájában. Ennek az államnak a keretei nagy valószínűséggel a nemzetállam ideológiája alatt alakultak ki (mint az a legtöbb modern állam esetében történt). Ráadásul ez az állam rendelkezhet olyan gazdasági és jogi támogatáspolitikával, mely bizonyos diaszpóra-közösségeket közvetlen érint. Ebben az esetben már nem csupán egy elképzelt óhazáról van szó, hanem egy konkrét anyaországról, mellyel a diaszpóra-közösség nemcsak szimbolikus, hanem objektív kapcsolatban áll. Következésképpen a diaszpórák intézményes keretek között történő megjelenése a mai társadalmakban nem feltétlenül jelenti a modern nemzetállamok korának végét. A világméretű kulturális áramlatok ugyanis, a diaszpórikus közzsférák kialakulása mellett lehetővé teszik a nacionalista ideológiák (köztük a nemzetállam eszméjének) globális terjesztését is.

Rogers Brubaker meghatározása szerint: „Egy állam akkor lesz az »ő« etnikai diaszpórájának az »anyaországa«, amikor a politikai vagy a kulturális elitek úgy határozzák meg a más államokban élő etnonacionális rokonokat, mint egy és ugyanazon nemzet tagjait, és azt állítják rólok, hogy bizonyos értelemben az államhoz »tartoznak«. Kinyilvánítják, hogy az államnak figyelemmel kell kísérnie életkörülményeiket, fel kell lépnie védelmükben és érdekükben; az »anyaország« fogalmának kritériumaihoz tartozik az is, hogy az állam valóban lépéseket tesz a külföldön élő etnonacionális rokonok érdekének szem előtt tartása, előmozdítása vagy védelme nevében.”³⁵ Brubaker az anyaország koncepcióját (hárompólusú teóriá-

³⁵ Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között. L'Harmattan – Atelier: Budapest*, 2006. 63.; Vö: Ugyanó: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge UP: Cambridge, 1996. 58. Itt fontos megjegyezni, hogy Brubaker nem tesz különbséget a határváltoztatások következtében kialakult őshonos nemzeti kisebbségek és a migrációs eredetű diaszpóra-közösségek között. Idézett könyvének elsődleges célja a kelet-közép-európai nacionalizmusok új értelmezési keretének felállítására. Ezt úgy igyekszik megtenni, hogy az e térségre jellemző nemzeti kérdést a XX. századi határváltoztatások következtében kialakult „nemzeti kisebbség” (*national minority*), „nemzetesítő állam” (*nationalizing state*) és „anyaország” (*external national homeland*) hármas kapcsolatán (*triadic nexus*) keresztül mutatja be. Mint az ebből is látszik, Brubaker könyve nem a jelen értelemben vett, migrációs eredetű diaszpóra-közösségekről szól, azonban bizonyos részei (kiváltképp az anyaország-politikákról tett állításai) hasznosak lehetnek a diaszpóra és az anyaország közötti kapcsolat értelmező magyarázatához.

jának másik két alappilléréhez, a nemzeti kisebbséghez és a nemzetiesítő államhoz hasonlóan) a Pierre Bourdieu által kidolgozott és alkalmazott „mező” (*field*) fogalmával írja le.³⁶ Ebben az értelmezésben az anyaország nem egy statikus kondíció, tárgyasítható szubsztancia, szilárd, egységes, különálló entitás, hanem az egymáshoz kapcsolódó politikai alapállások és pozíciók differenciált és kompetitív *mezője*, mely alapállásokat és pozíciókat a hatalomért versengő különféle pártok és egyéni politikai vállalkozók alakítanak ki és vallanak magukénak. Az anyaország-politikák nem általánosíthatók, de mint az a fentebb idézett meghatározásból is kiderül, megegyeznek abban az axiómában, mely szerint az állam és az állampolgárság határain túlnyúlóan létezik egy közös nemzeti mivolt, mely az államot felelőssé teszi nemcsak saját polgáraiért, hanem a más államokban élő, más állampolgársággal rendelkező, de azonos nemzeti-ségűnek vélt közösségekért és személyekért is. Azonban, hogy ez a felelősségvállalás pontosan mivel jár, tehát hogy milyen konkrét politikai stratégiával lehet és kell annak eleget tenni, sokféleképpen értelmezhető és sok kérdést vet fel. Az anyaország erkölcsi, esetleg anyagi vagy akár jogi támogatást kell, hogy nyújtson a más országokban élő etnonacionális rokonok számára? Azok helyben maradását, lakóhelyükön való boldogulását vagy anyaországba való költözését kell-e elősegítenie? Milyen jogi (bevándorlási, letelepedési, munkavállalási vagy akár állampolgársági) privilégiumokat kell – ha egyáltalán kell – nekik felkínálnia? Megkülönböztetetten kell-e kezelnie a határváltoztatás következtében elcsatolt területeken élő nemzeti kisebbségeket, az elvándorlás következtében kialakult diaszpóra-közösségektől? Ilyen és ehhez hasonló kérdésekre keresik a választ az anyaország-politikák. Ebből kifolyólag, ennek a politikai *mezőnek* az alapállásai és pozíciói nemcsak a különböző államok között mutatnak eltérést, de egyazon államon belül is igen sokfélék, sőt akár egymásnak ellentmondóak is lehetnek. Az anyaország-politikák ráadásul nemcsak egymással versengenek, hanem azokkal az alapállásokkal is, amelyek elvetik az anyaország alapvető premisszáját: az államhatárokon túlnyúló kultúrnemzet eszméjét és a külföldön élő etnona-

cionális rokonok iránti felelősségvállalást. Azonban még ha ez utóbbi alapállás kerekedik is felül, és az állam vezetői az anyaország általános axiómáját el is vetik, még akkor is fennáll a lehetősége annak, hogy a diaszpóra-közösségek képviselői az adott államot anyaországnak kezelik el és eszerint is viselkednek. Itt hozzáteszem, a diaszpórában élők kapcsolata az anyaországgal sem egységes és általánosítható. Ebben a kérdésben is megoszlanak a vélemények, nemcsak a különböző diaszpóra-közösségek között, hanem azokon belül is. Azonban a hangsúly itt nem is a diaszpóra és az anyaország (vagy óhaza) közötti kapcsolat milyenségén van, hanem magán a kapcsolaton, mely meghatározó kritériuma e közösségtípusnak.

Mindent összevetve, a diaszpóra kategória konkrét eseteinek tanulmányozása *felülről* (a diaszpóra-politikák és az anyaország-politikák szintjén) és *alulról* (a diaszpóralét hétköznapi megnyilvánulásainak szintjén) kiváló lehetőséget nyújt a nacionalizmusok újszerű megjelenési formáinak kutatására: a globális, a nemzeti és a lokális formációk jelenkori kapcsolatainak értelmezésére.

³⁶ Pierre Bourdieu mezőelméletét lásd Bourdieu, Pierre – Loic, Wacquant: *An Invitation to Reflexive Sociology*. UP of Chicago: Chicago, 1992.

Herner-Kovács Eszter

Elméleti keretek a diaszpóra-politikák vizsgálatához

A „diaszpóra tanulmányok”, vagyis a diaszpórák vizsgálata szociológiai, politikai, valamint identitás-változás szempontjából, illetve az anyaország diaszpóra felé irányuló politikájának elemzése viszonylag új tudományterületnek számít. Noha a diaszpórák – elsősorban szociológiai szempontból – a hatvanas évek óta élvezik a kutatók figyelmét, a diaszpóra-politikák, vagyis az anyaország ezen csoportok megszólítására, megnyerésére, elkötelezésére (adott esetben akár a csoport „létrehozására”) irányuló törekvései csak az utóbbi 20-25 évben nyertek lendületet, majd ezzel párhuzamosan tudományos figyelmet is kaptak ezek az állami gyakorlatok. Ez azzal magyarázható, hogy ebben az időszakban nem csak a migrációs folyamatok gyorsultak fel jelentős mértékben, hanem a telekommunikáció is olyan fejlődésen ment keresztül, amely által a külföldre költöző és ott letelepedő személyek virtuálisan tagjai maradhatnak egykori anyaországuk társadalmának, vagyis a „transznacionális” életforma korábban ismeretlen minőségi szintre jutott.¹ A vizsgált jelenségek újszerűségéből adódóan azonban a tudományterület némi

¹ Pogonyi Szabolcs: *Diaspora as a Symbolic Resource in Hungary*. Konferencia előadás, Association for the Studies of Nationalities, Columbia University, New York, 2014.; Faist, Thomas et al. (eds.): *Transnationalisation and Institutional Transformations*, No. 87. COMCAD Arbeitspapiere – Working Papers, 2010.; Rainer Bauböck: *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. IMISCOE Research. Amsterdam UP, Manchester UP: Amsterdam, Manchester, 2010.; Østergaard-Nielsen, Eva (szerk.): *International Migration and Sending Countries: Perceptions, Policies and Transnational Relations*. Palgrave Macmillan, 2003.; Esman, Milton J.: *Diasporas in the Contemporary World Polity*: Cambridge, Malden, Mass., 2009.; Sheffer, Gabriel: *Diaspora Politics: At Home Abroad*. Cambridge UP: New York, 2006.; Smith, Anthony D.: *Diasporas and Homelands in History: The Case of Classic Diasporas*. In: Gal, Allon – Leoussi, Athena S. – Smith, Anthony D. (eds.): *The Call of the Homeland: Diaspora Nationalisms, Past and Present*. IJS Studies in Judaica v. 9. Brill: Leiden, Boston, 2010.

deficittel küzd; ahogy Délano és Gamlen rámutatnak, a diaszpóra-politikákra irányuló kutatások nagy hiányossága, hogy nélkülözik a megfelelő elméleti keretet. Ezek a kutatások ugyanis legtöbbször egy-egy (gyakorlatban létező) diaszpóra-politika modell elemzésére korlátozódnak, a modell „elhelyezéséhez”, összehasonlító értékeléséhez azonban nem áll rendelkezésre egy megfelelően használható elméleti keret, tipológia.² Gamlen munkásságának jó része ezt a hiányosságot kívánja orvosolni, de természetesen nem ő az egyetlen kutató, akinek írásaira támaszkodhatunk egy-egy diaszpóra-politika elméleti keret meghatározásakor. A tanulmány célja, hogy egy olyan átfogó rendszerezését adja az eddig kidolgozott diaszpóra-politikák elméleti megközelítésére irányuló munkáknak, amely felhasználható a további diaszpóra-politikákkal kapcsolatos kutatások megalapozáshoz, ugyanakkor a létező elméleti keretek hiányosságaira is igyekszik felhívni a figyelmet.

Fogalmi keretek

A diaszpóra-politikák kutatásához használható elméleti megközelítések számbavétele előtt elengedhetetlen a tanulmányban használt fogalmak rövid definiálása, hiszen az olyan fogalmak tudományos használata, mint a „diaszpóra” vagy „anyaország”, gyakran eltér a köznapi értelemben vett jelentéstartalomtól.

Noha a nemzetközi diaszpóra-politikákkal foglalkozó szakirodalom általában nem tesz különbséget a diaszpórák és a nemzeti kisebbségek között, és az anyaország ezen csoportokra irányuló politikáját is egységesen diaspora politics, esetleg kin-state politics³ címszó alatt elemzi, mégis érdemes a két csoportot különválasztani, legalább az olyan államok esetében, ahol mindkét csoport elég szignifikáns ahhoz, hogy

² Délano, Alexandra – Gamlen, Alan: Comparing and Theorizing State–diaspora Relations. *Political Geography* 41 (July 2014): 43–53.

³ A kin-state politics kifejezés kimondottan a „történelmi”, határon túl élő nemzeti kisebbségekre irányuló anyaországi politikák megnevezésére használatos, amelyre magyarul a nemzetpolitika kifejezést használjuk.

külön eszközrendszer rendelődjön a rájuk irányuló kormányzati politikákhoz. Magyarország esetében ketté lehet választani a határon túli magyarokra és a nyugatra emigrált magyarokra irányuló kormányzati politika intézményi- és eszközrendszerét,⁴ ez azonban inkább a kivételt, semmint a szabályt jelenti a diaszpóra-politikával rendelkező országok sorában. Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy a célok tekintetében nem szükséges a két területet kettéválasztani; a magyar nemzet- és diaszpóra-politika elemezhető egységes szakpolitikaként is.⁵

A „történelmi” vagy nemzeti kisebbségek és a diaszpórák közötti különbségtételnél a migráció jelenti a határvonalat. A diaszpórák létrejötté ugyanis – bármilyen okú – migráció eredménye, míg a nemzeti kisebbségek határmódosítások következtében kerültek kisebbségi léthelyzetbe. Nehezíti azonban a diaszpórák meghatározását a fogalomhoz tapadt történelmi felhang, mivel hosszú ideig csak a „klasszikus” diaszpóra „népeket” értették alatta: a zsidókat, az örményeket és a görögöket.⁶ A huszadik században aztán a politikai disszidensek egy újabb nagy „alkategóriáját” adták a fogalomnak, az elmúlt évtizedek gazdasági célú migrációja eredményeként létrejövő külhoni közösségek pedig további kihívás elé állítják a diaszpóra egységes értelmezését.⁷ Noha nincs univerzálisan elfogadott definíció a diaszpórákról, a legtöbb meghatározásban szerepet kap a közösség, az óhazába való visszatérés ideája, a teljes asszimilációnak való ellenállás a befogadó országban, vala-

⁴ A témáról lásd: Herner-Kovács Eszter: Nation Building Extended: Hungary's Diaspora Politics. *Minority Studies* 17, 2014.

⁵ Pogonyi Szabolcs: National Reunification beyond Borders: Diaspora and Minority Politics in Hungary since 2010. In *European Yearbook of Minority Issues*, vol. Volume 10, 2011. European Center for Minority Issues, 2011.

⁶ Smith, Anthony D.: Diasporas and the Homelands in History: The Case of the Classic Diasporas. In: Gal, Allon et al. (szerk): *The Call of the Homeland: Diaspora Nationalisms, Past and Present*. Brill: Leiden, Boston, 2010.

⁷ Brubaker, Rogers: The 'Diaspora' Diaspora. In *Ethnic and Racial Studies* 28, no. 1 (2005): 1–19; Bauböck, 2010. Diaspora and Transnationalism, i.m.; Dahinden, Janine: Dynamics of Migrants' Transnational Formations: Between Mobility and Locality. In: Bauböck, Rainer - Faist, Thomas (eds.): *Diaspora and Transnationalism. Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam UP, 2010.; Cohen, Robin: *Global Diasporas: An Introduction*. University of Washington Press: Seattle, 1997.

mint az egykori óhaza iránti felelősségérzet,⁸ ugyanakkor nem szabad arról elfeledkezni, hogy a diaszpórákat hiba lenne egységes, homogén csoportokként kezelni.⁹

Mindezen analitikai nehézségek ellenére ki kell jelölni a tanulmányban használt diaszpóra fogalom „határait”. A diaszpóra-politikák vizsgálatához használható elméleti keretek megtalálásához célszerű ezeket a határokat viszonylag tágra szabni, ezért a dolgozatban a Rogers Brubaker által megfogalmazott „diaszpóra fogalmat” fogom használni, mely szerint a diaszpórákat zárt entitás, illetve „etnokulturális kategória” helyett az anyaország „projektjeként” kell értelmezni, melynek célja ennek a vélelmezett csoportnak a megkonstruálása, illetve a diaszpóra-politika célcsoportjává tétele.¹⁰ Ez az értelmezés, noha (magát a „diaszpórákat” érintő) egzakt vizsgálatokhoz nehezen használható, abból a szempontból megkönnyíti a dolgunkat, hogy a diaszpóra-politikák elemzésénél a diaszpórák vélt csoportjainak számos fajtáját vizsgálhatjuk ennek keretében. Brubaker definícióját alkalmazva szükségtelenné válik arról értekezni, hogy mitől diaszpóra egy diaszpóra, hiszen a megfogalmazás éppen azt mondja ki: attól, hogy az anyaország elkezd róla beszélni, illetve politikai projekteket hozzárendelni.

Ami a diaszpóra-politika definícióját illeti, itt könnyebb meghatározni, hogy mi a vizsgálat tárgya: minden olyan kormányzati vagy kormányzati támogatást élvező kezdeményezés, program, intézmény, törvényi szabályozás, amely a diaszpóra közösség megszólítását, megnyerését, támogatását szolgálja. (Az angol nyelvű szakirodalomban a diaspora engagement policy vált a jelenséget leíró általános terminussá, ennek azonban nincs pontos magyar megfelelője.) A jelen tanulmányban vizsgált diaszpóra-politikák körében a kifejezetten a határon túli,

⁸ Cohen, 1997: *Global Diasporas*, i.m.; Safran, William: Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1, no. 1 (1991): 83–99; Clifford, James: Diasporas. In *Cultural Anthropology* 9, no. 3 (August 1, 1994): 302–38.

⁹ Az Amerikában élő „magyar diaszpóra” heterogenitására vonatkozóan lásd pl. Papp Z. Attila: *Beszédből Világ. Elemzések, Adatok Amerikai Magyarokról*. Magyar Külügyi Intézet, Regio Books: Budapest, 2008.

¹⁰ Brubaker, 2005. The 'Diaspora' Diaspora, i.m.

„történelmi” kisebbségekre vonatkozó szakpolitikákat és projekteket nem elemezzük, hanem csakis a migráció eredményeként létrejövő diaszpórákat célzó kezdeményezéseket – annak ellenére, hogy a nemzetközi szakirodalom általában nem tesz különbséget a kétfajta külföldön élő nemzeti csoport között, sem az őket megcélzó állami törekvések között.

A diaszpóra-politikák magyarázata

Az elmúlt harminc évben a diaszpóra intézmények proliferálódását tapasztaltuk: míg a nyolcvanas években alig 30-40 állam rendelkezett olyan kormányzati intézménnyel, amely a diaszpórákat célzó állami programokat koordinálta, addig mára a világ országainak több mint fele működtet ilyen szervet.¹¹ Mi lehet a diaszpórák iránti megnövekedett érdeklődés magyarázata? Miért foglalkoznak az államok a külföldön élő diaszpórájukkal? Milyen megfontolások vezérelnek egy kormányt, hogy támogatást nyújtson olyan személyeknek, akik – bármilyen megfontolásból – elhagyták az anyaországot, és egy másik államban telepedtek le?

Az államok diaszpórájuk iránti érdeklődésének a szakirodalomban három elméleti magyarázatát találjuk.¹² Az első magyarázó keret a strukturális-instrumentalista elmélet, amely szerint az államok gazdasági helyzete magyarázza a diaszpórák iránti érdeklődést. Az elmélet a marxista világszemléletet tükröző wallersteini centrum-periféria gazdasági megközelítésből indul ki, és azt állítja, hogy a periféria országai törekednek a diaszpórák megszólítására, gazdasági hasznot remélve a velük való együttműködéstől. Ez elsősorban a diaszpóra által hazaküldött megtakarításokat jelenti, azonban esetenként politikai haszonnal is járhat (szavazatszerzés, érdekérvényesítés a diaszpóra befogadó államá-

¹¹ Gamlen, Alan: Diaspora Institutions and Diaspora Governance. *International Migration Review* 48 (September 1, 2014): S180–217.

¹² Ragazzi, Francesco: A Comparative Analysis of Diaspora Policies. *Political Geography* 41 (2014); Gamlen, 2014. Diaspora Institutions and Diaspora Governance, i.m.

ban).¹³ Ezzel párhuzamosan a gazdag (centrum) államok nem érdekeltek a diaszpóra elkötelezésében.

A második, diaszpóra-politikákat magyarázó elméleti keret az úgynevezett „etnikai modell”, amely a nacionalizmus elméletekből ismert etnikai nemzet koncepciójára épít. Ebben a megközelítésben az államok diaszpóra-politikája válasz a globalizáció és transznacionalizmus által a nemzetállamot ért kihívásokra; az államok a különböző diaszpóra-politikai eszközökkel kívánják az elvándorolt „nemzetrészeket” is ellenőrizni, kormányozni. Ennek megfelelően etnikai alapon kiterjesztik az állampolgárságot, valamint szociális, politikai és polgári jogokat is biztosítanak a lakóhellyel nem rendelkező állampolgáraiknak, végeredményben pedig, Anderson megfogalmazásával élve, „távolsági nacionalizmust” (long-distance nationalism) generálnak a diaszpóra csoportok körében.¹⁴ Az etnikai magyarázat szerint diaszpóra-politika kezdeményezésére azok az államok hajlamosak, amelyek a politikaival szemben az etnikai nemzetfelfogást alkalmazzák saját területükön belül is, vagyis a nemzet tagjait leszármazási/kulturális/nyelvi alapon, nem pedig lakóhely szerint, az állampolgári lojalitás alapján határozzák meg. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy tisztán etnikai vagy tisztán polgári nemzetkonceptiót egy állam sem alkalmaz, hanem általában a kettő keveréke nyilvánul meg az állampolgársági szabályozásban.¹⁵

Ragazzi empirikus, kvantitatív kutatása a diaszpóra-politikák típusáról azt mutatta meg, hogy sem a strukturális-instrumentalista, sem az etnikai megközelítés nem ad megfelelő keretet a jelenség értelmezéséhez. Noha a diaszpóra megtakarításainak hazautalását megkönnyítő és szabályozó diaszpóra-politikákat magyarázhatja az első (marxista világszemléletű) elmélet, arra nem ad választ, hogy miért adnak állampolgárságot, azzal együtt pedig különböző jogokat az államok a lakóhellyel nem rendelkező diaszpórájuk számára. Ehhez hasonlóan az etnikai

¹³ Ragazzi, 2014. A Comparative Analysis of Diaspora Policies, i.m.

¹⁴ Anderson, Benedict – Kligman, Gail: *Long-Distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics*. Centre for Asian Studies, Amsterdam, 1992.

¹⁵ Brubaker, Rogers: The Manichean Myth: Rethinking the Distinction Between ‘Civic’ and ‘Ethnic’ Nationalism. In Kriesi, Hanspeter et al. (szerk.): *Nation and National Identity: The European Experience in Perspective*. Ruediger: Zurich, 1995. 55–71.

nemzetkonceptióból kiinduló elméleti keret is elégtelennek bizonyul: ez a megközelítés ugyanis feltételezi, hogy az etnikai nemzetfelfogást képviselő államok inkluzív állampolgársági szabályozást alkalmaznak a területükön kívül élő diaszpóra irányában, azonban az eltérő nemzetiségű bevándorlók és azok gyermekei számára nem teszik lehetővé az állampolgárság megszerzését. Azt, hogy ez a feltételezés egyre kevesebb állam esetében igazolható, nemcsak Ragazzi kutatásából derül ki, hanem más, kifejezetten az állampolgársági politikákat vizsgáló kutatók munkáiból is.¹⁶ Alan Gamlen kutatásai pedig azt is megmutatták, hogy a diaszpóra-politikai gyakorlatok – a közzélekedéssel ellentétben – nem kizárólagosan az etnikai nemzetkonceptióval bíró államok jellemzői.¹⁷

A két elmélet elégtelensége okán Ragazzi egy harmadik megközelítést javasol, amely megfelelőbb, egyben pontosabb keretet ad a diaszpóra-politikák okait feltárni kívánó összehasonlító kutatásokhoz. A harmadik elmélet a Foucault-tól származó „governmentality” koncepciójára épít, és azt állítja, hogy az államok diaszpóra-politikája a változó gazdasági-politikai körülményekre és érdekekre adott válasz, amely folyamatosan alakul. Nem beszélhetünk tehát statikus diaszpóra-politikákról, ellenben tudatosítanunk kell, hogy amit diaszpóra-politika névvel illetünk, az a nemzeti kormányok diaszpórájuk számára kidolgozott programjainak folyamatos módosítása, alakítása, amit a változó politikai és gazdasági helyzet indukál.¹⁸ Hasonló konklúzióra jut Alan Gamlen is, aki úgy fogalmaz: a diaszpóra-politikák általában nem egységes és koordinált állami szakpolitikát jelentenek, hanem „különböző időszakokban és különböző okokból megalkotott törvényi szabályozások és elindított programok konstellációját” (fordítás tőlem), ezért a „politika” (policy értelemben) megnevezés nem is feltétlenül helyes.¹⁹ Mindez

¹⁶ Lieblich, André – Bauböck, Rainer: *Is There (still) an East-West Divide in the Conception of Citizenship in Europe?* Working Paper, 2010. <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/13587>.

¹⁷ Gamlen, Alan: *Diaspora Engagement Policies: What Are They, and What Kinds of States Use Them?* Centre on Migration, Policy and Society, Working Paper No.32., University of Oxford, 2006.

¹⁸ Ragazzi, 2014. *A Comparative Analysis of Diaspora Policies*, i.m.

¹⁹ Gamlen, 2006. *Diaspora Engagement Policies*, i.m. p.4

azonban nem jelenti azt, hogy értelmetlen lenne a diaszpóra-politikák összehasonlító vizsgálata, hiszen attól függetlenül, hogy az ebbe a fogalomkörbe tartozó konkrét állami intézkedések folyamatosan változnak és átalakulnak, léteznek olyan közös elemek, amelyek alapján tipológiákat lehet felállítani.

A diaszpóra-politikák tipológiai

A diaszpóra-politikák típusait számos kutató igyekezett már csoportosítani, így több szempont is rendelkezésünkre áll, ami alapján a kategorizáció elvégezhető. Pogonyi Szabolcs tanulmányában négy változó alapján vázol fel egy lehetséges tipológiát.²⁰ Az első csoportban a vizsgálat tárgya az „agency”, azaz a diaszpóra-politika kezdeményezője. Ezekben a kutatásokban a klasszikus top-down és bottom-up módszerek alkalmazhatóak, azt vizsgálándó, hogy egy-egy diaszpóra projekt „alulról” indul-e, azaz magától a diaszpórától jön-e a kezdeményezés, vagy az anyaállam „felülről” irányítja ezeket a programokat. Az állampolgárság diaszpórára történő kiterjesztésénél ugyanolyan legitim az ilyen jellegű vizsgálat, mint például az anyanyelvi oktatás megszervezésének kérdésében: bármelyik esetben lehet a kezdeményező maga a diaszpóra közösség vagy az anyaállam. Ugyanakkor Pogonyi arra is felhívja a figyelmet, hogy az ágensre koncentrált vizsgálatoknál módszertani szempontból nehézségekbe ütközünk. Ahogy arra a fogalmi tisztázásnál is utaltam, a diaszpórák egységes és homogén csoportokként való feltételezése helytelen, de ugyanígy a nemzeti kormányok sem kezelhetőek egységekként, hiszen a diaszpórákhoz való viszonyulás az adott államon belül, akár kormányonként is változhat.

Pogonyinál a kutatás egységének második csoportja a diaszpóra megszólításának és elérésének az oka.²¹ Mint írja, a legkézenfekvőbb gazdasági okokon kívül demográfiai, geopolitikai, belpolitikai (pl. a nemzeti

²⁰ Pogonyi, 2014. *Diaspora as a Symbolic Resource in Hungary*, i.m.

²¹ Uo.

érzelmű szavazóbázis megerősítése) illetve nem politikai (szimbolikus, normatív) magyarázatok is léteznek a különböző diaszpóra projektek mögött, ám arról nem szabad megfeledkezni, hogy a legtöbb esetben a pragmatikus és a szimbolikus okok együttesen jelennek meg. A harmadik vizsgálendő terület az intézményi szint, melynek legnyilvánvalóbb megvalósulási formája az állampolgárság könnyített megadása a diaszpórában élők számára, ritkább esetben a hazatelepülés kedvezményes feltételekhez kötése, de Pogonyi ide sorol minden identitás- és kultúra erősítő programot (nyelvoktatás, média, birthright programok, stb.) is.²²

Ragazzinál a diaszpóra-politikák egy másik tipológiája jelenik meg.²³ A szerző kutatásában 35 ország diaszpóra-politikáját vizsgálta meg; a kiválasztott országok gazdasági, szimbolikus, állampolgársági, egyházi szabályozásait, továbbá egyéb, a diaszpórához kötődő bürokratikus és kormányzati lépéseket 19 változó szerint osztályozta, majd többszörös korrespondencia-elemzés (multiple correspondence analysis – MCA) segítségével meghatározta a változók és az adott politikai gyakorlat kapcsolatát. A változók között olyan gyakorlatokat vett számba, mint a diaszpórára koncentráló kormányzati intézmény léte, az állampolgárság könnyített megadása, egyszerűsített befektetési feltételek a diaszpórának, külföldi kulturális intézetek létrehozása, stb. Ezek mellett olyan további változókat is belefoglalt a kutatásba, mint az ország gazdasági helyzete (GDP/capita), a külföldön élők által hazaküldött megtakarítások, illetve a külföldön élő állampolgárok száma és aránya. A 35 országból álló minta úgy állt össze, hogy a diaszpóra szakirodalom által korábban ismert tágabb kategóriák mindegyike szerepeljen benne: objektíve, illetve relatíve nagy külföldi lakossággal rendelkező, alacsony társadalmi státuszú diaszpórával rendelkező, magas társadalmi státuszú diaszpórával rendelkező, a hazautalásoktól függő, azoktól kevésbé függő, állampolgárságot a külföldön élő lakosoknak megadó és meg nem adó országok egyaránt.

A változókat ezután két tengely mentén helyezte el, amelyek közül az egyik a diaszpórára irányuló politikák legfőbb jellegét (szimbolikus,

gazdasági, kulturális, stb.), a másik pedig az állampolgári jogok transznacionális kiterjesztésének mértékét reprezentálja. A grafikus megjelenítés segítségével öt ideáltipikus diaszpóra-politika modellt tudott meghatározni: „expatriate” állam, zárt állam, globális nemzetállam, irányított munkás (*managed labor*) állam, közömbös állam.

Az expatriate államok jellemzően a kulturális és oktatási projektekre koncentrálnak diaszpóra-politikájukban, és – általában magas jövedelmű – külföldön élő állampolgáraik számára hajlamosak bizonyos állami szolgáltatásokat nyújtani, illetve szavazati jogot biztosítani. A minta államai közül az Egyesült Királyság, Franciaország, Németország, Spanyolország és Olaszország tartozik ide. A zárt államok erősen korlátozzák lakosságuk mobilitását, a külföldön élők szavazati jogát nem teszik lehetővé. Nem meglepő módon autoriter típusú államok esnek ebbe a kategóriába: Kuba, Észak-Korea, Irán. A globális nemzetállam kategória olyan országokat jelöl, amelyek a legváltozatosabb diaszpóra-politikákkal bírnak: a diaszpóra oktatási és kulturális programjait támogatják, általában állampolgárságot és különböző jogokat is biztosítanak a külföldön élőknek, cserébe pedig gazdasági és politikai hozzájárulást várnak el (pl. a megtakarítások hazautalása, befektetések és lobbitevékenység ösztönzésével). Mexikó, Írország, India, Oroszország ebbe a kategóriába tartoznak. Az irányított munkás államok (Kolumbia, Banglades, Fülöp-szigetek) esetében nagy diaszpórákat találunk, akik főként alacsony presztízsű munkát végeznek a befogadó államban, ugyanakkor potenciális hazai befektetőnek számítanak. A típus jellemzője, hogy diaszpóra-politikájuk viszonylag kidolgozatlan, többnyire csak a migráció és hazatelepülés menedzselésére koncentrálnak. Végül a közömbös államok közé olyan országok kerültek, amelyek sem szimbolikus, sem praktikus szinten nem foglalkoznak a diaszpórájukkal (Belgium, Nigéria, USA).

A Ragazzi-féle diaszpóra-politika tipológiák alternatíváját találjuk Gamlennél.²⁴ Gamlen vizsgálata 70 ország diaszpóra „engagement” gyakorlatára terjedt ki. A kutatás a minta alapján három nagy diaszpóra-politika kategóriát azonosított be: a kapacitás-építő, a jogkiterjesztő, valamint

²² U.o.

²³ Ragazzi, 2014. *A Comparative Analysis of Diaspora Policies*, i.m.

²⁴ Gamlen, 2006. *Diaspora Engagement Policies*, i.m.

a kötelezettség-behajtó modellt. A kapacitás-építés két pilléren valósul meg: a szimbolikus nemzetépítésen és az intézmények létrehozásán. Gamlen érvelésében az anyaország első lépésben retorikai szinten „hozza létre” a nemzeti diaszpórát, amely olyan lépésekből áll, mint az emigránsok nemzeti hősként való emlegetése, szerepük hangsúlyozása a nemzeti függetlenség elnyerésében, illetve az anyaország „paternalista” szerepvállalásában (a diaszpóráért vállalt felelősség hangoztatásában). A nemzeti identitás megkonstruálásában, illetve diaszpórára való kiterjesztésében a nyelvoktatási és kulturális programok, valamint a nemzeti nyelvű média támogatása is fontos szerepet tölt be. A kapacitás-építés másik eleme, az intézmények létrehozatala azért szükséges, hogy a diaszpóra „kormányozhatóvá” váljék az anyaország által, vagyis míg a szimbolikus nemzetépítés „kommunikációs kapcsolatot”²⁵ hoz létre, az intézmények az állam objektív kapacitását növelik. Erre a feladatra számos intézmény-típus alkalmas lehet: a konzuli hálózat, a kifejezetten a diaszpórára koncentrááló kormányzati szervek (minisztérium, államtitkárság, iroda, stb.), de akár a már létező diaszpóra intézmények is.

A jogkiterjesztési kategórián belül Gamlen két alcsoportot különböztet meg: a diaszpóra politikai inkorporációját, valamint a diaszpóra számára biztosított szociális és polgári jogokat. Előbbi nyilvánvalóan az állampolgárság diaszpórára történő kiterjesztésére vonatkozik, ami mögött számos motiváció húzódhat, melyek közül a leggyakoribb az, hogy a politikai közösségbe való bevonás „hízalgő” lehet a diaszpóra számára, ami miatt hajlamosabbak lesznek megtakarításaikkal és befektetéseikkel elősegíteni az anyaország gazdasági fejlődését.²⁶ Gamlen ugyanakkor azt is kiemeli, hogy noha az állampolgárság megadása a diaszpóra számára bevett gyakorlatnak számít, a külföldi állampolgárok korlátozás nélküli szavazati joga már nem. Ahogy fogalmaz, az anyaországok próbálnak „takarékoskodni” a diaszpóra számára megadott jogokkal, ami megnyilvánulhat például abban, hogy a szavazati jogot

²⁵ Uo. p.10.

²⁶ Itzigsohn, Jose: Immigration and the Boundaries of Citizenship: The Institutions of Immigrants' Political Transnationalism. *International Migration Review* 34, no. 4 (December 1, 2000): 1126–54.

csak belföldön gyakorolhatják. A polgári és szociális jogok kiterjesztésének gyakori formája a külföldön dolgozni kívánó állampolgárok „kiközvetítése”, illetve a külföldön dolgozók védelme (pl. egészségbiztosítás), adott esetben hazatelepülésük adminisztratív segítése.

Végül a diaszpóra-politikák harmadik csoportja, a kötelezettségeket behajtó modellek is két alcsoportra oszlanak Gamlen kutatásában: a diaszpórában rejlő gazdasági és a politikai jellegű erőforrások kiaknázására. Gamlen az előbbit „befektetési politikáknak” nevezi, azonban célszerűbb ezt a típust a tágabb értelmű gazdasági előnyöknek nevezni, hiszen nem csak a diaszpóra anyaországban történő befektetésének ösztönzéséről van szó. Ebbe a kategóriába sorolható a „brain drain taxation”, vagyis a külföldön élő képzett munkaerőre kivetett adó (ami történhet hivatalos, de akár informális csatornákon keresztül is), a hazautalások és a befektetések ösztönzésére tett erőfeszítések (pl. a hazautalások pénzügyi tranzakciós költségének csökkentése), a „tudás transzfer” programok (a magasan képzett diaszpóra bevonása az anyaországi felsőoktatásba, szakmai programokba, innovációs kezdeményezésekbe). A kötelezettségek behajtásának másik fő területe a politika, melynél elsősorban a diaszpóra anyaország érdekében végzett lobbitevékenységét szokás érteni. Ez szintén történhet formális szinten (pl. az anyaország által (is) szponzorált lobbitevékenységek mentén), de akár informálisan is, a diaszpóra helyi, illetve egyéni szinten történő szerepvállalása révén.

A diaszpóra politikai erőforrásainak kiaknázása emellett a választójog kiterjesztése által is történhet; az állampolgárságot a diaszpóra számára megadó kormányokkal kapcsolatban gyakori vád, hogy fő motivációjuk a szavazathalászat külföldről. Valóban léteznek olyan „legendás” esetek, amikor a külföldön élő állampolgárok szavazatai döntöttek el egy-egy választást: Horvátországban a kilencvenes években a diaszpórában élők szavazati tartották hatalmon Franjo Tudjman pártját;²⁷ Romániában 2009-ben a külföldön élő románok fordították meg az elnökválasztás kimenetelét és ültették elnöki székbe Train Basescut;

²⁷ Winland, Daphne N.: *We Are Now a Nation: Croats between “Home” and “Homeland*. Anthropological Horizons. University of Toronto Press: Toronto; Buffalo, 2007.

Olaszországban pedig 2006-ban szintén a diaszpóra szavazatai döntött arról, hogy jobboldali kormánykoalíció alakult.²⁸ Ezek az esetek azonban inkább a kivételt, semmint a szabályt jelentik, az államok többségében ugyanis a diaszpóra szavazatok nem szoktak döntőnek bizonyulni a választásokon. Egyrészt azért, mert a diaszpóra szavazati hajlandósága a legtöbb esetben jóval alacsonyabb a lakóhellyel rendelkező állampolgárokénál, másrészt pedig a kormányok meg tudják találni azt a szabályozási módot, amellyel a külföldön élők szavazati joga nem torzítja a választási eredményt.²⁹ Gamlen kutatásának egyik konklúziója, hogy noha az állampolgárság diaszpórára történő kiterjesztése („transznacionalizálása”) a vizsgált országok többségében megtörtént, a kötelezettségek behajtására még kevés kormány dolgozott ki hatékony eszközöket.³⁰

Ugyan mindkét megközelítés módszertanilag alaposan kidolgozott empirikus kutatáson alapul, mind a Ragazzi, mind a Gamlen által javasolt diaszpóra-politika tipológiának vannak gyenge pontjai. Gamlen mintájában csak olyan országok szerepelnek, amelyekről a kutató talált releváns szakirodalmat, Ragazzinál pedig hiányosság, hogy egyrészt nem minden adatot kalkulált bele a vizsgálatba, másrészt az elemzett politikák csak a hivatalos információkon alapulnak, vagyis a valós politikai gyakorlat nincs figyelembe véve. Ezáltal egy nagyon „steril” képet kapunk az egyes államok diaszpóra-politikájáról, ami nem feltétlenül mutatja be a valóságot. Hasznos lenne tehát egy olyan adatbázisra épülő empirikus kutatás kivitelezése, amelyben elsődleges források, továbbá kvalitatív adatok is rendelkezésre állnak az országok diaszpóra-politikai gyakorlatáról.

A Gamlen által javasolt hármas tipológia kellően tágnak bizonyul ahhoz, hogy az országok diaszpóra-politikáját a legkarakteresebb jellemző alapján besorolhassuk, azonban konkrét esettanulmányoknál számos dilemmába ütközünk. Vegyük a magyar diaszpóra-politika modellt

²⁸ Laguerre, Michel S.: *Parliament and Diaspora in Europe*. Europe in Transition: The NYU European Studies Series. Palgrave Macmillan: New York, New York, 2013.

²⁹ Bauböck, Rainer: Stakeholder Citizenship and Transnational Political Participation. A Normative Evaluation of External Voting. *Fordham Law Review* 75, no. 5 (2007), <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/7313>.

³⁰ Gamlen, 2006. *Diaspora Engagement Policies*, i.m.

példaként. Jelen tanulmány keretei nem engedik meg, hogy a magyar diaszpóra-politikát teljes részletességgel elhelyezzük a gamleni modellek között, de az első ránézésre is szembetűnik, hogy annak különböző elemei különböző kategóriákba illenek bele, ráadásul egy-egy elem egyszerre több kategóriába is betehető, ezért a magyar példát nehéz lenne kizárólagosan egyik vagy másik kategóriába besorolni.

Ha az egyszerűsített honosítási eljárást vizsgáljuk, azaz a magyar állampolgárság felvételének megengedését a magyar származású, de magyarországi lakhellyel nem rendelkező személyek számára, már dilemma előtt állunk. Ez a diaszpóra-politika elem ugyanis egyszerre illik bele mindhárom, Gamlen által felvázolt kategóriába: lehet a szimbolikus nemzetépítés eszköze, egyértelműen jogkiterjesztő intézkedés, de kötelezettségek (politikai és gazdasági egyaránt) behajtására is alkalmas lehet. Egy másik diaszpóra program, a Kőrösi Csoma Sándor Program, melynek keretében magyarországi fiatalok töltenek fél éves gyakorlatot egy-egy magyar diaszpóra közösségnél abból a célból, hogy kulturális és oktatási események szervezésében segítséget nyújtsanak számukra, szintén több kategóriába beleillik: lehet szimbolikus és intézményépítő intézkedésként is értelmezni. A magyar birthright program, a ReConnect Hungary szintén nem egyértelmű gyakorlat. A ReConnect Hungary-ban másod, harmad, negyed, ötöd generációs amerikai magyar fiatalok vesznek részt, főként olyanok, akik javarészt elvesztették a magyar kultúrához való kapcsolódásukat. Mivel a program – más birthright programoktól eltérően – nem kizárólagosan egy célt propagál, hanem mindössze igyekszik felkelteni a résztvevőkben az érdeklődést Magyarország, a magyar kultúra, de egyben az amerikai magyar diaszpóra iránt is, nehéz kategorizálni. Lehet a szimbolikus nemzetépítés eszköze, hiszen a résztvevők a program által „kerülnek vissza” a nemzeti közösségbe, de ugyanakkor a diaszpórában rejlő erőforrások kiaknázásának módja is, hiszen a projekt célja hosszútávon az, hogy a résztvevők saját szakmájukon keresztül segítsék Magyarország gazdasági fejlődését, politikai érdekérvényesítését, kapcsolódjanak be az amerikai magyar intézményekbe, stb.

Az azonban, hogy a konkrét diaszpóra-politikai gyakorlatok nem helyezhetőek el egyértelműen Gamlen tipológiájában, nem feltétlenül

jelent problémát. Nem szabad ugyanis megfelekedni arról, hogy egy ország adott diaszpóra-politikáját mindig annak kontextusában kell vizsgálni. Ahogy az a diaszpóra-politikák magyarázatait taglaló részben is kiderült: a diaszpóra-politikákat hiba lenne egységes és teljesen koherens szakpolitikaként kezelni, hiszen annak részei más-más kormányzati egységekhez, különböző állami szereplőkhöz tartoznak. Egy anyaország diaszpóra-politikája nem egy csapásra születik meg, hanem folyamatosan alakul, kiegészül, egyes elemek eltűnhetnek belőle, más elemek felerősödhetnek. Ragazzi modellje a diaszpóra-politikák dinamizmusát, a mögöttük rejlő diverz szereplőket, motivációkat és érdekeket nem tudja számításba venni. Gamlen tipológiája viszont kellően tág kategóriákat határoz meg ahhoz, hogy a diaszpóra-politikák látványos (és kevésbé látványos) differenciáltságát számításba vehessük a tudományos elemzéseknél.

Konklúzió

Az államok külföldön élő diaszpórájuk megszólítására és elkötelezésére tett politikai eszköztára az elmúlt 20-30 évben látványosan megnövekedett. A különböző diaszpóra-politikák vizsgálata hosszú ideig csak egy-egy esettanulmányra koncentrált, ezért a diaszpóra-politikák összehasonlító vizsgálatához szükséges elméleti keretek kidolgozása csak az elmúlt években vette kezdetét. A tanulmány az elméleti téren eddig elért eredményeket igyekezett összefoglalni: először a diaszpóra-politikák megszorodása mögött rejlő magyarázatokat gyűjtötte össze, majd a legújabb diaszpóra-politika tipológiákat mutatta be és értékelt.

Ragazzi kutatásában 35 ország diaszpóra-politikáját vizsgálta meg úgy, hogy a kiválasztott országok diaszpórára vonatkozó gyakorlatait különböző változók szerint osztályozta, majd többszörös korrelációs-elemzés segítségével meghatározta a változók és az adott politikai gyakorlat közötti kapcsolatot. Öt ideáltipikus diaszpóra-politika modellt tudott ezáltal meghatározni, amelyek az adott csoportba tartozó országok diaszpóra-politikájának fő karakterisztikáját írják le: expat-

riate állam, zárt állam, globális nemzetállam, irányított munkás állam, közömbös állam. A Ragazzi-féle modell gyengesége, hogy a vizsgált változók kizárólag hivatalos adatokon alapulnak, a valós diaszpóra-politikai gyakorlatról ezért nem ad információt.

Gamlen vizsgálata 70 ország diaszpóra „engagement” gyakorlatára terjedt ki, és az általa meghatározott diaszpóra-politika tipológia nem kizárólag deskriptív, mint Ragazzinál, hanem az anyaország diaszpóra-politikai motivációjára fókuszál. A kutatás három nagy diaszpóra-politika kategóriát azonosított be: a kapacitás-építő, a jogkiterjesztő, valamint a kötelezettség-behajtó modellt. Gamlen elméletének hangsúlyos eleme, hogy a diaszpóra-politikák vizsgálatánál figyelembe veszi, hogy ezeknél a gyakorlatoknál nem egy koherens és egységes szakpolitikáról beszélünk, hanem nagyon sok részből összeálló, nem feltétlenül konzekvens politikai intézkedések és projektek összességéről, amelyek ráadásul állandó változásban vannak. A Gamlen által megrajzolt tipológia kellően rugalmas ahhoz, hogy ezeket a tényezőket a kutatásba beleszámítva elemezhesse az egyes diaszpóra-politikai esettanulmányokat. Bár a modell alkalmazható, ennek ellenére szükség lenne egy átfogó, globális mintán alapuló komparatív vizsgálatra, amely a statisztikai és „nyers”, deskriptív, hivatalos adatokon kívül kvalitatív adatokat (az adott diaszpóra-politikai elem gyakorlati működésének leírását, állami szereplőkkel készült interjúkat, stb.) is tartalmaz.

Hermann Gabriella

A diaszpóra-politika koncepciójának különböző aspektusai és lehetséges tanulságai a magyar kutatás számára

1. Bevezetés

Bár az utóbbi időben megsokszorozódott a diaszpórával foglalkozó nemzetközi szakirodalom száma, és a diaszpóra-kutatás speciális területével, a diaszpóra által végzett, és azt különböző formákban érintő politikai tevékenységgel szintén számos kutatási irányzat foglalkozik, a diaszpóra-politika önálló jelenségként való elemzését és a magyar diaszpórák politikai viszonyrendszerére való alkalmazását kevesebb tanulmány tűzte ki célul. Jelen írás a témában született nemzetközi szakirodalmak egy szegmensének bemutatásával gondolatébresztő kíván lenni a magyar diaszpóra-politika önálló jogon való, tehát nem állami gyakorlatok szempontjából történő kutatása és az azt alátámasztó empirikus adatok összegyűjtése, feldolgozása számára. Tanulmányomban elsősorban Michael S. Laguerre és Eva Østergaard-Nielsen koncepcióira támaszkodom. Az említett szerzők az asszimilációs és a transznacionális megközelítésekkel szemben komplex módon tárgyalják a diaszpóra politikai viszonyrendszerét. A tanulmány e munkák alapján előbb a diaszpóra-politika fogalmát tárgyalja, majd a diaszpóra anyaországgal és befogadó országgal folytatott politikai kapcsolatrendszerét mutatja be, s ezeken túl olyan szakirodalmakkal is összeveti, amelyek csak az anyaországra (Waterbury), vagy csupán a befogadó országra (Haney-Vanderbush, Smith) koncentrálnak, illetve más szempontból világítják meg a diaszpórák politikai tevékenységeit (Sheffer).¹ Írásom, ahol ez lehetséges, lábjegyzetben magyar példákkal is

¹ Habár Gabriel Sheffer Laguerre-hez és Østergaard-Nielsenhez hasonló módon, a diaszpóra-politika transznacionális kapcsolatokban való elhelyezését javasolja, elemzést nem az ő megállapításaira építem, mivel ő nem a diaszpóra önálló politikai gyakorlataira fókuszál, hanem azokra a komplex viszonyokra, amelyek az általa *etno-nem-*

illusztrálja az elméleti megközelítéseket, végül összegzi ezek hasznosságát a magyar diaszpóra politikai gyakorlatainak feltárása számára.

2. A diaszpóra-politika meghatározása

E témában született tanulmányokban sokszor eltérőek a konklúziók, attól függően, hogy eredetileg a kutatás mely diszciplínából indul ki, konkrétan mely befogadó- és mely anyaországra koncentrálnak, valamint a vizsgált diaszpóra milyen státussal bír a befogadó országban.² A kutatási irányok emellett eltérően alakultak a két, első világbéli országot tömörítő, s a legtöbb bevándorlót befogadó kontinensen, hiszen a bevándorlók politikai tevékenységével kapcsolatban az európai kutatók elsősorban azok asszimilációjára és politikai integrációjára, kevésbé transznacionális politikai gyakorlatokra fókuszáltak.³

A magyar kutatás a Magyarországról kivándorló tömegek politikai tevékenységének mértékéhez képest aránytalanul elmaradt az elméletalkotásban. Ez alól kivételt képez a Papp Z. Attila által szerkesztett, elsősorban szociológiai módszerekkel vizsgálódó, de a szervezetek politikai tevékenységére is kitérő összefoglaló munka, a *Beszédből világ*,⁴ Herner-Kovács Eszter széles szakirodalmi áttekintésre építő két tanulmá-

zeti diaszpóráknak nevezett entitások politikai helyzetét befolyásolják. Az általa felvázolt elmélet ily módon a két szerzőétől eltérő rendszert alkot. (Hans van Amersfoort: Gabriel Sheffer and the Diaspora Experience. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. Volume 13, Number 2/3, Fall/Winter, 2004. 359-373., itt: 359.)

² Részletesebb kutatástörténeti összefoglalót lásd Terrence Lyons – Peter Mandaville: *Global Migration and Transnational Politics. A Conceptual Framework*. Center for Global Studies. Project on Global Migration and Transnational Politics. George Mason University. Working Paper no. 1., March, 2008. 12. Letöltés helye: http://www.gmu.edu/centers/globalstudies/publications/gmtpwp/gmtp_wp_1.pdf; letöltés ideje: 2015.05.31.

³ Østergaard-Nielsen, Eva: *Politics of Migrants' Transnational Practices*. Working Paper for the Conference on Transnational Migration: Comparative Perspectives. Princeton University, 30 June-1 July, 2001. 29. 6. Letöltés helye: <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-01-22%20Ostergaard.doc.pdf>; letöltés ideje: 2015.05.31.

⁴ Papp Z. Attila (szerk.): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról*. Gondolat: Budapest, MTA Etnikai és Kisebbségkutató Intézet, 2008. 514.

nya, melyek közül a korábbi a diaszpóra befogadó ország felé irányuló politikájának egy speciális esetét,⁵ későbbi pedig az anyaország diaszpóra felé irányuló aktuális politikáját tárgyalja összefoglaló módon.⁶ Utóbbi kérdés történetét a rendszerváltozást követő évtizedben dolgozza fel Tóth Judit,⁷ más kutatók pedig a befogadó ország bevándorlás-politikáját, illetve ennek és az emigránsok politikai irányultságának a magyar diaszpóra egyéni és közösségi identitására gyakorolt hatását, illetve a politikai elemzések diaszpóra fogalom alakulásában játszott szerepét vizsgálják.⁸ Ezekon kívül a hidegháború időszakának magyar etnikai lobbijáról amerikai szempontú megközelítéséből született írás Judith Fai-Podlipnik tollából, amely a közép-kelet-európai antikommunista mozgalmak elméleti keretéhez illeszkedik.⁹ Több más empirikus esetről azonban elsősorban emigráns kutatók, így Borbándi Gyula esszéisztikus formában, elméleti háttér nélkül felvázolt emigráció-történeti összefoglalóiból,¹⁰ és Várdy

⁵ Herner-Kovács, Eszter: Challenging the Conventional Wisdom on Ethnic Lobby, *Minority Studies*, Nemzetpolitikai Kutatóintézet, 15. sz., 2013. 199-220.

⁶ Herner-Kovács, Eszter: Nation-Building Extended: Hungarian Diaspora Politics. E tanulmány kibővített, magyar változatát lásd jelen kötetben. *Minority Studies*, Nemzetpolitikai Kutatóintézet, 17. sz., 2014. 55-67.

⁷ Tóth Judit: Az elmúlt évtized diaszpórapolitikája. In: szerk. Sik Endre és Tóth Judit: *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA Politikai Tudományok Intézete. Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont: Budapest, 2000. 218-251.

⁸ Fejős Zoltán: Diaszpóra és az „amerikai magyarok” – háttér egy fogalom alkalmazhatóságához. In: szerk. Kovács Nóra: *Tanulmányok a diaszpóráról*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Gondolat: Budapest, 2004. 9-24.; Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940. Akadémia: Budapest, 1982. 638; itt: 130-163. Uő: Magyar szórványok multietnikus környezetben és az etnikus politika. In: *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve 1989*. Budapest, 1990. 23-38.; Járosi Katalin: Nagyváros, politika és reprezentáció a Berlinben élő magyarok etnicitásának tükrében. In: Kovács, Tanulmányok, i.m., 87-95.; Kovács Nóra: *Szállítható örökség: magyar identitássteremtés Argentínában. 1999-2001*. MTA Kisebbségkutató Intézet, Gondolat: Budapest, 2009. 239.

⁹ Judith Fai-Podlipnik: One Goal, Many Paths. Internal and External Struggles of the Hungarian Émigrés. In: Ieva Zake (ed.): *Anti-Communist Minorities in the U.S.: Political Activism of Ethnic Refugees*. Palgrave MacMillan: New York, 2009. 87-107.

¹⁰ Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945-1985*. Stichting Mikes International: Hága, 1985., valamint Uő: *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változások éveiben. 1985-1995*. I-II., 848. Európai Protestáns Szabadegyetem: München, 1996. 459.

Béla hasonlóan értékes, ám politológiai szempontból elméleti háttérrel szintén nélkülöző írásából,¹¹ valamint más történeti feldolgozásokból¹² tájékozódhatunk.

Eva Østergaard-Nielsen a *transznacionális politikai kapcsolatrendszer*t a bevándorlók és menekültek „anyaországuk politikájában való határon átnyúló, és befogadó országuk politikai intézményeiben történő közvetett” részvételében határozza meg¹³ a németországi török és kurd bevándorlók gyakorlatainak vizsgálatával kapcsolatban. Ehhez hasonló felfogással vizsgálódik Michael S. Laguerre, a haiti diaszpóráról szóló kötetében.¹⁴ Elméleti keretében a *diaszpóra-politika* mint politikai gyakorlat minden lehetséges dimenzióját igyekezett számba venni (Østergaard-Nielsen és Laguerre fogalmainak a szakirodalom korábban használt koncepcióival való összevetését lásd *1. táblázatban*). Laguerre a diaszpórát teszi meg fókuszpontjaként, a diaszpóra-politikát egy „határon átvélő protopolitikai rendszerként” definiálja, amelynek létezése a befogadó országgal és az anyaországgal történő sikeres együttműködéstől függ. Az állam által fenntartott intézményeken alapuló belpolitikával és nemzetközi politikával ellentétben, a diaszpóra-politika transznacionális politikai gyakorlatokban és az állami intézmények határon átnyúló kiterjedtségében nyilvánul meg, amely földrajzi korlátok nélkül számos politikai szervezetet, szereplőt összeköt, ezáltal pedig egy alternatív politikai szférát teremt.¹⁵ Emiatt az államra vagy a nemzetközi kapcsolatokra fókuszáló elemzés helyett a diaszpóra-politika globalizáció-elmélet kontextusában való vizsgálatát javasolja. A csupán a politi-

¹¹ Várdy Béla: *Magyarok az Újvilágban. az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága: Budapest, 2000. 840., valamint Várdy Béla – Várdy Ágnes: *Újvilági küzdelmek: az amerikai magyarok élete és az óhaza*. Mundus: Budapest, 2005. 370. Válogatott bibliográfiáját lásd: http://www.aetas.hu/2003_3-4/2003_3-4-29.htm; letöltés ideje: 2015.05.29.

¹² Lásd például Glant Tibor, Kádár-Lynn Katalin, Nóvé Béla, Stefano Bottoni és más történészek emigráns politikai tevékenységekkel kapcsolatos munkásságát.

¹³ Østergaard-Nielsen, 2001, *Politics of Migrants' Transnational Practices*, i.m.

¹⁴ Laguerre, Michael S.: *Diaspora, Politics and Globalization*. Palgrave Macmillan: Gordonsville, VA, USA, 2006. 240.

¹⁵ Uo., 2-4.

kai integrációra vagy transznacionális jelenségekre – mint két szélsőségesen vagy csak a befogadó ország, vagy csak az anyaország politikai gyakorlataira – építő megközelítésekkel szemben, Laguerre *diaszpórikus globalizációként*¹⁶ határozza meg a diaszpóra-politika keretétül szolgáló makro körforgást (lásd *1. ábra*).¹⁷ Az általa javasolt *diaszpóra-politikai modell* pedig e transznacionális politikai gyakorlatokat a diaszpóra anyaország és befogadó ország politikai intézményeihez fűződő kapcsolatainak, továbbá a diaszpórák egymás közötti kapcsolatrendszerének tágabb kontextusában vizsgálja.¹⁸ Ezen kívül Gabriel Sheffer szintén hasonló módon, a diaszpóra – anyaország – befogadó ország hármában javasolja vizsgálni a diaszpórák politikai tevékenységét.¹⁹

¹⁶ Laguerre a *diaszpórikus globalizáció* fogalmát egy minden helyszínt magába foglaló keretként használja, amelyet az anyaország és különböző diaszpóra-területek közötti kapcsolatok mátrixában határoz meg, s mely egyszerre több jelenséget takar: migrációt, bevándorlók több helyen való szétszóródását, diaszpórák által lakott területek közötti kapcsolatot, valamint ezek transznacionális kapcsolatát az anyaországgal. (Uo., 5-6.)

¹⁷ Megjegyzendő, hogy a transznacionális politikai gyakorlatot Laguerre *nem* az Østergaard-Nielsen által megfogalmazott módon érti. Utóbbi szerző ugyanis a befogadó országot érintő politikai gyakorlatokat is belefoglalja e koncepcióba, míg korábbi szerzők nem. (Laguerre, 2006, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 7.)

¹⁸ Uo., 164. A magyar diaszpóra-politika helyzetére különösen alkalmazhatónak tűnik ez a felosztás, mivel a legtöbb bevándorlót kibocsátó országgal szemben, a diaszpóra politikai tevékenységét nagyban befolyásolja a határon túli magyarság politikai, társadalmi állapota, amelynek javítása érdekében az egyes nyugati befogadó országokban élő magyar diaszpóra közösségek egymással is együttműködtek.

¹⁹ Sheffer, Gabriel: *Diaspora Politics. At Home Abroad*. Cambridge UP: West Nyack, NY, 2003. 308, itt: 192-199.

1. táblázat. A diaszpóra-politika fogalomrendszere
(Laguerre, 2006 és Østergaard-Nielsen, 2003 alapján)

Laguerre		Korábbi elemzések (Østergaard-Nielsen alapján)	Østergaard-Nielsen
Koncepció	Aspektusok		
Diaszpóra-politika	Diaszpóra befogadó ország felé irányuló politikája	Etnikai lobbi ¹	Transznacionális politikai gyakorlat
	Diaszpóra anyaország felé irányuló politikája	Anyaországi politika, diaszpóra-politika ²	Emigráns politika, ³ transznacionális politikai gyakorlat
	Anyaország nemzetből kizárt tagok felé irányuló politikája	Diaszpóra-politika ⁴	n.a.
Etnikai politika	Diaszpóra erőfeszítése helyzete javítása érdekében a befogadó országban	Bevándorlási politika ⁵	Passzív módon adott politikai lehetőség-struktúra
Diaszpóra-politika	Diaszpóra más diaszpórák felé irányuló politikája	Transzlokális politika ⁶	n.a.

¹ Az etnikai lobbi értelmezését lásd a 4. fejezetben.

² A bevándorlók anyaországának bel- és külpolitikájának befolyásolására tett erőfeszítéseket a szakirodalom anyaországi politikának, vagy egyes kutatók diaszpóra-politikának hívják. (Østergaard-Nielsen, 2003, *Transnational Politics*. i.m., 21.)

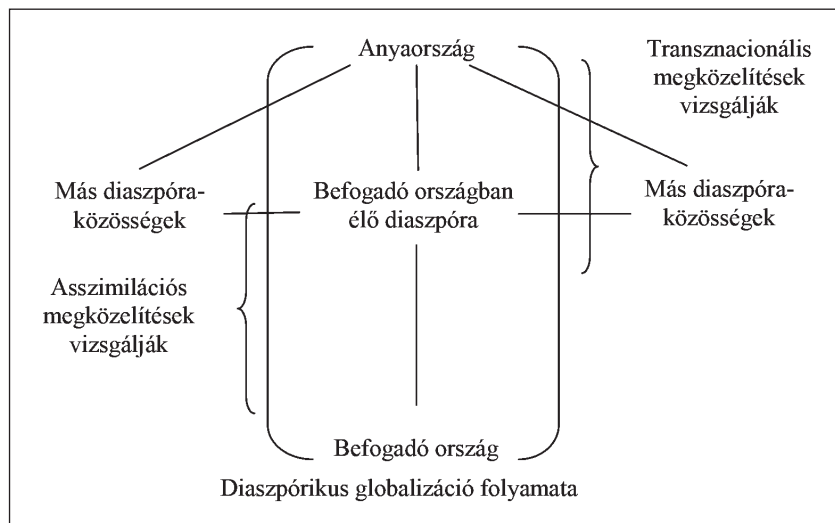
³ A kutató itt arra a gyakorlatra hivatkozik, amelynek során a bevándorlók az egyik oldalon, külföldi lakosokként saját transznacionális státusukért küzdenek, miközben a másik oldalon minden szempontból szülőföldjük felé elkötelezettek. (Uo.)

⁴ Ez az anyaországi politika azon alrendszerére vonatkozik, amely a szülőföld politikai rendszerében közvetlenül részt venni képtelen csoportok felé irányul. (Uo.) Herner-Kovács Eszter és Tóth Judit tanulmányaikban a diaszpóra-politika fogalmát ilyen értelemben használják. (Herner-Kovács, 2014, *Nation Building*, i.m., Tóth, 2000, *Az elmúlt évtized*, i.m.)

⁵ Ezt az elsősorban európai kutatók figyelmének középpontjában lévő fogalmat, a szakirodalom a bevándorlók által, a befogadó országban betöltött szerepük javítása érdekében kifejtett tevékenységekként határozza meg. (Østergaard-Nielsen, 2003, *Transnational Politics*. i.m., 21.) Laguerre ezt a politikát etnikai politikának hívja, és élesen elválasztja a diaszpóra-politikától. (Laguerre, 2006, *Diaspora, Politics and Globalization*, i.m., 3.)

⁶ Ezt a fogalmat a kutatók a diaszpóra bizonyos csoportja származási helyén élő közösség helyzetének javítására tett, akár nagyobb volumenű politikai változás katalizátorként is szolgáló erőfeszítések értelmében használják. (Østergaard-Nielsen, 2003, *Transnational Politics*. i.m., 21.)

1. ábra. A diaszpórikus globalizáció viszonyrendszere és a diaszpóra-politika²⁰ fogalmának modellje (Laguerre, 2006 alapján)

3. A diaszpóra és az anyaország politikai kapcsolatrendszere

Mind az anyaállamnak, mind a diaszpórának számos oka van az egymással való kölcsönös politikai kapcsolatfenntartásra. A diaszpóra anyaországgal való politikai kapcsolatai fenntartásának *belső oka* lehet az, ha anyaországi kapcsolatait a befogadó államban történő saját pozícióinak javítására használja fel, s *külső indoka*, amikor ellenzéki erőként lép fel az anyaországi kormánnyal szemben.²¹

A másik oldalon az államnak is számos oka lehet arra, hogy beavatkozzon a diaszpóra életébe. *Külső okként* sorolható fel, amikor a diaszpóra az anyaországi politikai rend megbuktatására tett kísérlet esetén, az anyaország erőket mozgósít ennek megakadályozására,²² vagy, amikor külön-

²⁰ A későbbiekben ezt a teljes viszonyrendszert kifejező értelemben használok a diaszpóra-politika kifejezést, és ennek szinonimájaként a transznacionális politikai kapcsolatrendszert és gyakorlatokat.

²¹ Laguerre: *Diaspora, Politics and Globalization*, 2006, i.m., 46.

²² Uo., 45.

böző okok miatt belpolitikai, esetleg nemzetközi politikai legitimáció érdekében keres politikai kapcsolatot a külföldön élő diaszpóra-közösséggel.²³ Ugyanakkor az anyaország diaszpórával való kapcsolatfelvételének *belső indoka*, ha a diaszpórában megtermelt pénzek anyaországba történő csatornázási és felhasználási mechanizmusát építi ki,²⁴ vagy, amikor az államépítés kulturális-nyelvi funkcióját igyekeznek megerősíteni.²⁵

E kapcsolatokat (lásd 2. táblázat) a transznacionalizmus lencsén keresztül, de az állam szempontjából szemléli Myra A. Waterbury. Tanulmányában felsorolja azokat az eszközöket, amelyeket az állam a távoli országban élő diaszpóra-lakosságával és a közeli szomszédságban élő határon túli kisebbségeivel történő kapcsolattartásra használ fel. Az anyaország kezdeményezésére hangsúlyt helyező elemzés e kapcsolattartásnak öt formáját öleli fel. Egyfelől az anyaország a befogadó ország politikáját diplomáciai érdekképviseleten vagy államközi szerződések betartatásán keresztül változtathatja meg,²⁶ másfelől finanszírozhat diaszpóra szervezeteket és oktatási, kulturális, politikai és vállalkozási intézményeket is.²⁷ A kapcsolattartás harmadik változata a teljes vagy korlátozott politikai állampolgárság megadása: a politikai választójog és képviselőlet speciális formái és a kettős állampolgárság. Egy negyedik változat, amikor az anyaország szociális biztonsági rendszerébe és munkaerőpiacára való hozzáférést is garantál számukra. Az ötödik kapcsolattartási formában pedig az anyaország kulturális és szimbolikus tagság által, retorikailag egyesíti a nemzetrészeket.²⁸

²³ Waterbury, Myra A.: Bridging the divide: Towards a comparative framework for understanding kin state and migrants sending state diaspora politics. In: Bauböck, Rainer and Faust, Thomas (eds.): *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam UP: Amsterdam, NLD, 2010. 138-139.

²⁴ Laguerre, 2006, *Diaspora, Politics and Globalization*, i.m., 44-48.

²⁵ Waterbury, 2010, Bridging the divide, i.m., 139.

²⁶ Ez leginkább a határon túli magyarokkal folytatott kapcsolatrendszerre jellemző.

²⁷ Magyar esetben ilyen az állami fenntartású, ilyen jellegű projektekre, együttműködésekre támogatást nyújtó *Hungarian Initiative Foundation* pályázati rendszere. (*The Hungarian Initiative Foundation. About us*. Letöltés helye: <http://www.hungaryfoundation.org/about-us>; letöltés ideje: 2015.05.28.)

²⁸ Waterbury, 2010, Bridging the divide, i.m., 131-148.

2. táblázat. Az anyaország és a diaszpóra közötti kapcsolatok lehetséges modelljeinek összehasonlítása (Laguerre, 2006, Østergaard-Nielsen, 2003, Waterbury, 2010 alapján)

Szempontok	Anyaországi politikából kiinduló megközelítés	Diaszpórát is figyelembe vevő megközelítések	
	Waterbury	Laguerre	Østergaard-Nielsen
Politikai jogok az anyaországban	teljes vagy korlátozott politikai állampolgárság megadása, szociális jogok biztosítása	reinkorporáció modell	állampolgári jogok megadása, diaszpóra-szervezetekkel való konzultáció
Politikai jogok a befogadó országban	diplomáciai érdekképviselet, államközi szerződések betartatása	etnikai modell	konfliktusok importja
Anya- és befogadó ország közötti gazdasági áramlás	diaszpóra közösségek szervezeteinek, intézményeinek finanszírozása	gazdasági modell	gazdasági befektetések
Anya és befogadó ország közötti ellenséges viszony	n.a.	politikai ellenzék modell	anyaország diaszpóra-tagok elleni intézkedései, ill. lojalitás megőrzése érdekében tett intézkedések
Anya- és befogadó ország közötti kulturális áramlás	kulturális és szimbolikus tagság felajánlása	transznacionális modell	akadémiai csereprogramok, kulturális és sportesemények, cserediákprogramok, stb.

E Az ilyen és ehhez hasonló transznacionális megközelítésekkel szemben Laguerre az anyaország és a diaszpóra kapcsolatának megértése érdekében úgy véli, hogy nem csupán a diaszpóra és a transznacionális kapcsolatok meghatározásainak újradefiniálására, hanem a diaszpóra és az alulról jövő kezdeményezések közötti kapcsolatok és a globalizációs folyamatok figyelembe vételére is szükség van. Laguerre ugyanis az anyaország és a diaszpóra közötti kapcsolatot egy, a transznacionalitástól a globalizáció felé vezető folyamatként értelmezi.²⁹ E kapcsolattartásnak öt különböző modelljét különbözteti meg.

²⁹ Laguerre, 2006, *Diaspora, Politics and Globalization*, i.m., 43-44.

A *reinkorporációs modellben* az anyaország különböző intézkedéseket fogyanatosít a diaszpórák hazatérésének megkönnyítésére.³⁰

Az *etnikai modellben* a diaszpóra a befogadó országban, etnikai csoportként betöltött státusának erősítése érdekében veszi fel az anyaországgal a kapcsolatokat, hogy az speciális jogokat követeljen számukra.³¹

A *gazdasági modellben* a diaszpórát valuta-forrásként használja: a nemzet gazdasági fejlődése érdekében a kormányzat erőfeszítéseket tesz pénzküldemények növelésére, vagy kidolgozott tervet készít elő a diaszpórából érkező anyagi források anyaországi befektetésének módjaira.³²

A *politikai ellenzék* modelljében a diaszpórát az anyaország ellenzéki erőnek látja, amelyet el kell hallgattatni, a kormánynak okozott lehetséges károk elkerülésére. Ezt az emigráns kormány, vagy a kormány megdöntését célul kitűző diaszpóra ellenzéki csoportok testesítik meg, amelyek támogathatnak anyaországban működő földalatti ellenzéki mozgalmakat is.³³

³⁰ Magyar esetben a rendszerváltoztatás után a tömeges hazatelepülés elmaradt (Borbándi, 1996, *Emigráció és Magyarország*, i.m., 344.), ugyanakkor a 2010-ben megadott egyszerűsített honosítási eljárást a diaszpóra-tagok közül is több százezer igénybe vették, melynek nem titkolt célja a magyar diaszpóra Magyarország életébe történő gazdasági, kulturális és politikai reintegrációja. (Herner-Kovács, 2013, *Nation-Building Extended*, i.m., 66.)

³¹ Laguerre, 2006, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 56. Ennek elsősorban az Európában élő magas számú magyar közösségek esetében van jelentősége.

³² Uo., 56. Habár a magyar kormányzat Nemzetstratégiájában fogalmazta meg ennek szükségességét (Herner-Kovács, 2013, *Nation-Building Extended*, i.m., 61.), eddig még nincs nyoma annak, hogy konkrét tervek lennének e lehetőségek kiaknázására, vagy ezeket a kormányzat még nem hozta nyilvánosságra.

³³ Előbbi esetben a diaszpóra közösség kémkedési tereppé válhat, vezetőket távollétükben elítélhetnek, családtagokat börtönözhetnek be, megakadályozhatják az ellenzékiek hazaköltözését, vagy kísérletet tehetnek arra, hogy kiadassák őket, hogy azok a befogadó országban ne erősödhesenek meg. (Laguerre, 2006, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 51.) A magyar történelem során politikai ellenzéki és emigráns kormányzati szerepekre is több példa akad. Itt lehet például az USA-ban működő *Magyar Nemzeti Bizottmányra*, mint emigráns kormányra (Borbándi, 1985, *A magyar emigráció életrajza*, i.m., 89.), vagy a később '56-osokkal kibővített *Magyar Bizottságra* (Uo., 256.) is gondolni. Emellett az 1980-as években az emigráció második generációja és az anyaországi demokratikus ellenzék között kiépült kapcsolatok egyfajta élő kommunista-ellenes földalatti rendszert képeztek (Uo., 428.).

A *transznacionális modell* elmosza az állam és a diaszpóra közötti határvonalat, kitágítja a nemzetet, s társadalmilag elfogadottá teszi a mindennapi határátlépési gyakorlatokat, az oda-vissza ingázást és a ket-tős állampolgári hűséget. A nemzet ekkor túllépi az állami kereteket, s az anyaország a diaszpórát nem tekinti a saját joghatósági területén kívül állónak.³⁴

Østergaard-Nielsen kiemeli, hogy az anyaország és a diaszpóra közötti politikai kapcsolatépítést mind az anyaország, mind a diaszpóra kezdeményezheti,³⁵ melynek a következő formáit különbözteti meg: gazdasági befektetéseket, kiterjedtebb politikai jogok garantálását, és identitás megőrzésére szolgáló események, szervezetek, továbbá akadémiai csereprogramok, kulturális és sportesemények finanszírozását.³⁶ Ugyanakkor a szerző szintén felhívja a figyelmet az anyaország és a diaszpóra közötti kapcsolat negatív aspektusaira is: az anyaországban már meglévő társadalmi feszültségek a befogadó országba is áterjedhetnek, amelyet a diaszpóra anyaországgal fenntartott kapcsolata tovább erősíthet, valamint politikai ellenzék szerepébe kerülve maga a diaszpóra is hozzájárulhat feszültségek növeléséhez, amelynek akcióit az anyaország semlegesíteni igyekszik.³⁷

A szerző emellett felhívja a figyelmet arra is, hogy az anyaország és a diaszpórák politikai kapcsolatait a különböző *politikai lehetőségstruktúrák* és *intézményi csatornák* is befolyásolják.

Egyrészt a bevándorló csoportok anyaországra irányuló tevékenysége az anyaország helyi politikai kontextusától is függ: különböző stratégiákat alkalmazhatnak attól függően, hogy napirendjük az anyaországban mennyire ellentmondásos, mennyire állnak az anyaországi politikai pártok mellett vagy ellen.

³⁴ Laguette, 2006, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 52. A magyar nemzetépítés jelenlegi gyakorlata szintén ebbe az irányba indult el az utóbbi időben, s a nyugati diaszpóra nemzethez való visszacsatolását több állami kezdeményezés segíti. (Herner-Kovács, 2014, *Nation-Building Extended*, i.m., 64-66.)

³⁵ Bővebben lásd Herner-Kovács, 2014, *Nation-Building Extended*. i.m., 58.

³⁶ Østergaard-Nielsen, 2003, *Transnational Politics*, i.m., 17.

³⁷ Uo., 17-18.

Másrészt az anyaországi politikai szervezetek a diaszpóra politikai csoportjain kívüli erőforrásokra is támaszkodhatnak a befogadó vagy más országokban, demonstrációkat, határokon átívelő kapcsolatrendszereket, média használatát és egyéb modern telekommunikációs eszközöket is beleértve.

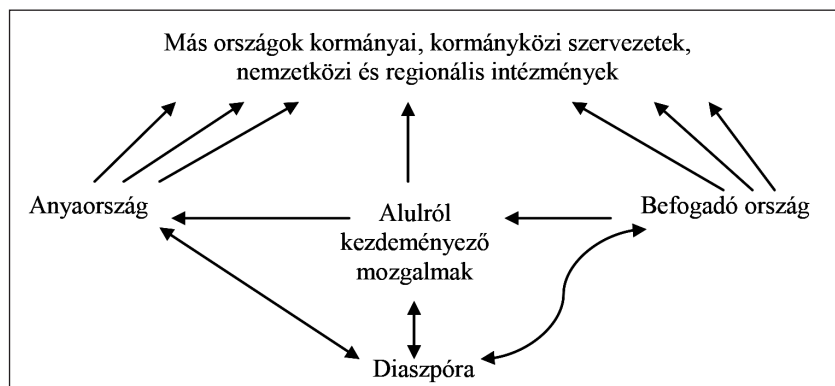
Harmadrészt a *nemzetközi szervezeteknek* is jelentős szerepük van e kapcsolatokban, amelyektől különösen az anyaországi kormányzattal ellenzéki viszonyban lévő diaszpóra-csoportok próbálnak meg támogatást kérni. A szerző megjegyzi, hogy ilyen esetben csupán azok a több pénzügyi és/vagy kapcsolati erőforrással rendelkező csoportok tudnak sikerrel járni, akik más nem-kormányzati szervezetekkel kötnek szövetségeket, melyek nemcsak megkönnyíthetik a politikai döntéshozatali folyamatba történő bekapcsolódásukat, hanem normatív hivatkozási keretként is szolgálnak számukra, különösen emberi jogi ügyekben.³⁸

Gabriel Sheffer ezt a tágabb rendszert, mely a diaszpóra számára potenciális együttműködési lehetőségekkel és működési keretként szolgál, *transz-állami politikai rendszernek* hívja, melyet szerinte is figyelembe kell venni a vizsgálatok során. Ez alatt a nemzetközi nem-kormányzati szervezetek, a nemzetközi kormányközi szervezetek, valamint a regionális védelmi és kereskedelmi szervezetek által alkotott politikai teret érti, amelyek megalapításában és munkájában a diaszpórák is tevékenyen részt vehetnek.³⁹ (A kapcsolatrendszert megvilágító körforgást lásd 2. ábra.)

³⁸ Uo., 24-25. Például az *Amerikai Erdélyi Szövetség az Emberi Jogok Ligájával* és a *Jogászok Nemzetközi Bizottságával* is alakított ki ilyen kapcsolatokat az erdélyi magyarság jogvédelme érdekében. (Hermann, 2011, *Az Amerikai Erdélyi Szövetség története*, 54-55.)

³⁹ Sheffer, 2003, *Diaspora Politics*, i.m., 27.

2. ábra. Az anyaország, az alulról jövő kezdeményezések, a nemzetközi szervezetek más országok és a diaszpóra közötti politikai viszonyrendszer (Laguerre, 2006, Østergaard-Nielsen, 2003, Sheffer, 2003 alapján)

4. A diaszpóra és a befogadó ország politikai kapcsolatrendszere

A Laguerre által asszimilációs megközelítésűnek aposztrofált etnikai lobbizás szakirodalom elsősorban a befogadó országra fókuszál, és legtöbbször a sikerekhez vezető stratégiák és taktikák állnak vizsgálati középpontjában,⁴⁰ amely valószínűleg annak köszönhető, hogy az USA-ban megindult kutatások leginkább az etnikai lobbizás amerikai nemzeti érdekekhez való viszonya alapján vizsgálódnak. Kutatásait emellett befolyásolják az etnikai lobbizás működésével kapcsolatos meggyőződések: míg egyes kutatók biztonsági fenyegetésként és/vagy az ország külpolitikájának balkanizálódásaként, addig mások egy multikulturális demokrácia működésének részeként értékelik az etnikai lobbizást.⁴¹ Østergaard-Nielsen e politikai tevékenységek negatív megítélésével kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy az etnikai lobbizás nem

⁴⁰ Az etnikai lobbizás sikereihez szükséges stratégiák és taktikák szakirodalmi összefoglalását lásd Herner-Kovács, 2013, *Challenging the Conventional Wisdom*, i.m.

⁴¹ E szakmai vitát részletesen lásd Uo., 199-205.

mindig jár sikerrel:⁴² több olyan eset van, amikor a diaszpóra anyaország felé való egyre mélyebb elköteleződésével párhuzamosan a közösség befogadó országban betöltött státusa meggyengül, továbbá azok a bevándorló közösségek, amelyeket valamilyen megosztottság (például kisebbség-többség) jellemez, nehezebben alkotnak összetartó, hatékony politikai platformot. Emellett a kölcsönös együttműködés azon is megbukhat, ha az anyaországi politika egyes csoportokat túl radikálisnak ítél meg.⁴³

Laguerre értelmezésében a *diaszpórikus lobbizás* három különböző folyamatot takar:

- a diaszpóra-tag hajlandóságát arra, hogy a befogadó országban, szülőföldje érdekeit képviselve ilyen politikát folytasson;
- a diaszpóra lobbizás kapcsolatát a befogadó ország politikai szereplőivel és intézményeivel;
- a diaszpóra lobbizás kapcsolatát az anyaország politikai szereplőivel és intézményeivel.

E hármas kapcsolatrendszer alakítja a diaszpóra politikai elkötelezettségét, és az e tevékenységeket fenntartó infrastruktúrát.⁴⁴ Szerinte a befogadó országban tevékenykedő diaszpóra-politikus olyan – két kormány között közvetítő – kozmopolita, aki e három politikai közösséget integrálja, s akinek egyedi pozícióját, tudását és kapcsolatrendszerét egyetlen más ügynökség sem képes betölteni.⁴⁵ Központi kérdése, hogy a nemzetállam politikai határait leolvasztó globalizáció miként alakítja át a diaszpóra lobbizást informális állami megbízottakká, akiknek politikai tevékenysége új státust kap a határokon átnyúló kapcsolatrendszerében.⁴⁶

⁴² A diaszpórák, mint biztonsági kockázatot értelmezők legnagyobb képviselője Samuel Huntington. Nézetének részletes ismertetését magyarul lásd Szalai Éva Emese: A diaszpórák szerepe az új világrendben. *Külügyi Szemle*, 2012. nyár, 143-164.

⁴³ Østergaard-Nielsen, Eva, 2003, *Transnational Politics*, i.m., 29.

⁴⁴ Laguerre, 2006, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 73-74.

⁴⁵ Uo., 100-102.

⁴⁶ Uo., 74.

Az etnikai lobbizás szakirodalma az erőfeszítések sikerességének feltételeként a következő szempontokat hangsúlyozza: a csoporton belüli egységet, a különböző politikai pártokkal, más lobbizási vagy diaszpóra szervezetekkel és kormányzati politikusokkal kötött szövetségeket,⁴⁷ az etnikai szavazatok megfelelő mértékét és elosztását, a pénzügyi források bőségét, valamint a befogadó országhoz való alkalmazkodó készséget.⁴⁸

Laguerre ezzel szemben a diaszpóra lobbizási formáit és stratégiáit alternatív módon, e közösségek politikai gyakorlataira fókuszálva közelíti meg. Szervezetek szempontjából a szövetségépítés, a szervezettség, a finanszírozási ciklusok és a konfliktusok intenzitása, elterjedtsége szerint osztályozza a lobbizási formákat. Szövetségépítés szerint a szervezeteken belüli törésvonalak ellenére elvileg adott csoportokon belüli koalíciók,⁴⁹ és kivételes alkalommal vagy állandó jelleggel kötött csoportok közötti koalíciók, valamint helyszínen lévő koalíció,⁵⁰ vagy nemzeti szintű szövetség lehetséges formáit különbözteti meg.⁵¹ Emellett a diaszpóra lobbizási szervezettsége szempontjából is lehet különbséget tenni a diaszpóra

⁴⁷ Haney, Patrick J. – Vanderbush, Walt: The Role of Ethnic Interest Groups in U.S. Foreign Policy: The Case of the Cuban American National Foundation. *International Studies Quarterly*. 1999, 13: 341-361., itt: 344-345; Smith, Tony: *Foreign Attachments. The Power of Ethnic Groups in the Making of American Foreign Policy*. Harvard UP: Cambridge, Massachusetts – London, England, 2000. 116.

⁴⁸ Smith, 2000, *Foreign Attachments*, i.m., 86-89; Haney-Vanderbush, 1999, The Role of Ethnic Interest Groups, i.m., 344-345.

⁴⁹ Laguerre, 2003, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 84. Erre az Amerikai Magyar Országos Szervezete adódik magyar példaként, amely 1984-ben vált ki az Amerikai Magyar Szövetségből, majd ebből 1989-ben szintén kivált egy csoportosulás, a Magyar Amerikai Országos Szervezete. (Papp Z.: Beszédből világ. Amerikai magyar szervezetek és működtetők – közelről. In: Papp Z., 2008, *Beszédből világ*, i.m., 36.)

⁵⁰ Ez történik, amikor egy helyi közösség kongresszusi képviselőjével lép kapcsolatba, amely közösség a képviselő kerületébe tartozik. (Laguerre, 2003, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 84.)

⁵¹ Uo., 84. Mind a nemzeti szövetségesek, mind a helyi szövetségesek keresésére számos példa akad az észak-amerikai magyar lobbizási hidegháború alatti és az utáni történetében. Az amerikai magyarság legfontosabb szövetségesei például a magyar származású, vagy valaha magyarsággal kapcsolatba került politikusok (kongresszusi képviselők, szenátorok, kormányzók) voltak.

lobbizási formái között.⁵² A hivatalos, állandó szervezetek Laguerre szerint jobban teljesítenek lobbizási ügyekben, mint a kevésbé szervezett informális ad hoc szervezetek, hiszen utóbbiak nagyobb eséllyel szűnnek meg, miután egy ügy megoldódik,⁵³ míg előbbieket folyamatos működésük miatt nagyobb tapasztalatra tehetnek szert.⁵⁴ Sheffer itt még arra is felhívja a figyelmet, hogy az ad hoc szervezetek inkább informális kapcsolatokat, a bürokratikus szervezett egyesületek viszont hivatalos kapcsolatokat ápolnak az anyaországgal.⁵⁵

Laguerre szerint ezen kívül figyelembe kell venni a pénzügyi források feletti rendelkezés diaszpóra-szervezetekre gyakorolt hatását is. A szervezetek a diaszpóra-lobbizási működésének elején egyfajta pénzügyi ciklusban vannak, ezt pedig a választási ciklusok és anyaországi válsághelyzetek közötti csendes időszakokban a pénzügyi forrásokért folytatott küzdelem váltja fel.⁵⁶ Ezzel van összefüggésben az is, hogy a lobbizás nem mindig egységes célok mentén halad, hiszen a forrásokért folytatott küzdelem és a különböző ideológiák vagy módszerek ellentéteket szülhetnek a szervezetek között. Barátságos versengés alakul ki, amikor a csoportok hasonló napirendet követve küzdenek a pénzügyi forrásokért. Emellett a helyi konfliktusok akár transznacionálissá is válhatnak a több helyszínen működő csoportok között.⁵⁷

A befogadó országban tevékenykedő diaszpóra-politikus tevékenységi formáit Laguerre hivatali minősége, eredeti hivatása és finanszírozási

⁵² Laguerre, 2003, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 84-85.

⁵³ Ilyen informális szervezetnek indult egy tömegtüntetés alkalmával az Emberi Jogokért Romániában Bizottság, az 1984-ben végleges, immár hivatalos formát öltő Magyar Emberi Jogok Alapítvány. (Hermann, 2011, *Az Amerikai Erdélyi Szövetség története*, i.m., 89.)

⁵⁴ A magyar kormánnyal partneri kapcsolatban álló szervezetek teljes értékű listáját lásd a Nemzeti Regiszter kormányzati portálon. (Letöltés helye: <https://www.nemzeti-regiszter.hu/szervezetek>; letöltés ideje: 2015.05.29.)

⁵⁵ Sheffer, 2003, *Diaspora Politics*, i.m., 26-27.

⁵⁶ Laguerre, 2003, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 109-110.

⁵⁷ Uo., 110-111. Egy ilyen ideológiai rivalizálás anatómiáját az Amerikai Erdélyi Szövetség és az Erdélyi Világszövetség között, lásd Hermann, 2011, *Az Amerikai Erdélyi Szövetség története*, i. m. 74-81. Pénzügyi okok miatt kialakuló rivalizálásra is számos példa akadhat, amelyek feltárásához további kutatások szükségesek.

zási lehetőségei szerint különbözteti meg. Az első alapján, a szervezetek fenti formáinak megfelelően megkülönböztethetünk *hivatalos diaszpóra lobbistát*, akinek képviseleti tevékenységéért az anyaország kormánya fizet annak érdekében, hogy őt támogató jogszabályokat fogadtasson el, vagy sújtó szankciókat előzzön meg.⁵⁸ Az *informális diaszpóra lobbista* ellenben honorárium nélkül, a befogadó ország állampolgáraként lobbizik a kormányzatnál, a demokratikus elvek fenntartása érdekében.⁵⁹ Utóbbi társadalmi aktivistaként tevékenységének sikeressége érdekében elengedhetetlennek tartja a diaszpóra képviseletét ellátó parlamenti képviselőkkel való együttműködést.⁶⁰ Laguerre a diaszpóra-politikus *eredeti hivatása* alapján két típust különböztet meg: *kezdeményező lobbistának* hívja azokat a politikai vállalkozókat, akik saját akaratukból állnak ki egy ügy érdekében, és *szabálykövető lobbistáknak* azokat, akik egy szervezet élén fizetésüket megbízóiktól kapják, az általuk előre meghatározott célokért folytatott tevékenységükért. Megbízó ilyen esetben lehet a befogadó ország vagy az anyaország kormánya, de egy harmadik fél is.⁶¹ Emellett a *finanszírozás formájának* a diaszpóra-politikus életpályájára

⁵⁸ Ilyen tevékenységet folytat jelenleg a magyar kormány nevében Connie Mack IV, volt demokrata képviselő. (Christina Wilkie: Diplomatic Dust-Up Means Big Bcks for Congressman Connie Mack IV. *Huffington Post*, 11/20/2014. Letöltés helye: http://www.huffingtonpost.com/2014/11/20/hungary-connie-mack_n_6193522.html; letöltés ideje: 2015.05.29.)

⁵⁹ Laguerre, 2003, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 89-96.

⁶⁰ A törvényhozói ággal való ilyen kapcsolatfenntartás különösen USA politikai rendszerében jellemző, ugyanakkor például a hidegháború alatti európai magyar diaszpóra szervezetek képviselői szintén nem lehettek a magyar kormány hivatalos megbízottai. A hivatalos lobbisták az utóbbi időben számon tartják a társadalmi aktivistaként lobbizókat is, a törvényhozásra gyakorolt nyomás fenntartása érdekében, az alulról jövő kezdeményezések képviselőivel történő együttműködés ugyanis erősítheti a külföldi kormányzat pozícióit. (Uo., 89-96.) Ennek lehetőségére és a benne rejlő potenciálokra utalt Connie Mack is, egy Magyarországon rendezett konferencián tartott beszédében. (Letöltés helye: <http://szazadveg.hu/foundation/rendezvenyek/public-diplomacy-magyarorszag-uj-kulkapcsolati-utakon>; letöltés ideje: 2015.05.29.) Az informális lobbisták másfelől alá is áshatják utóbbiak munkáját, amennyiben ellenzik az anyaországi kormányzat által képviselt politikai irányvonalat. (Laguerre, 2003, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 89-96.)

⁶¹ Uo., 97. Ilyen például a korábban említett Connie Mack és más amerikai magyar diaszpóra-szervezetek képviselői közötti különbség.

gyakorolt hatását tekintve három lehetséges eset áll fenn. A diaszpóra lobbizás egyik formája az *önkéntesség*.⁶² Ilyenkor a lobbizó sokszor főállás mellett foglalkozik érdekvédelemmel, melynek cserébe nem vár el pénzügyi támogatást, de részvételét csak akkor aktiválja, amikor egy jó ügynek szüksége van munkájára. Másik formája a *vállalkozás*, amelyet az egyén mások önkéntes munkájából, kormányzati támogatásokból és alapítványi adományokból működtet.⁶³ Egy harmadik lehetséges típus, a *felbérrelt lobbista*, akinek tevékenységét független szponzor finanszírozza, emiatt az adományokból befolyó pénzügyösszeg nem létkérdés a számára.⁶⁴

A diaszpóra-lobbi stratégiáit a beavatkozás módja, intenzitása, valamint az azt mozgató csereajándék-mechanizmus alapján is osztályozhatjuk. Az etnikai (és az általános) lobbi szakirodalom mellett Laguerre is hangsúlyozza a politikai érdekképviseletnek a *beavatkozás módja* szerinti két alapvető metódusát: a *közvetlen lobbizást*, melyben a diaszpóra-politikus a tisztviselőket közvetlen módon igyekszik meggyőzni, és a *közvetett lobbizást*, amikor tömeglevél-kampányt indít el köztisztviselők, különösen politikusok felé, egy bizonyos döntési irányba történő befolyásolás reményében.⁶⁵ Emellett a beavatkozás *intenzitása alapján* is

⁶² Ilyen volt például az *Amerikai Erdélyi Szövetség* összes tagja. Bővebben lásd. Hermann, 2011, *Az Amerikai Erdélyi Szövetség története*, i.m.

⁶³ Gyakran egyetlen ügyre specializált entitásként indul el, és később kiterjesztheti működését úgy, hogy önfenntartóvá válik. Magyar szempontból ma már ilyen minden politikai tevékenységgel foglalkozó észak-amerikai szervezet, így a *Magyar Emberi Jogok Alapítvány*, az *Amerikai Magyar Koalíció*, melyek rendszeresen szerveznek pénzügyi gálákat tevékenységük folytatása érdekében. (Lásd például Annual Gala Dinner Honors John N. Lauer and the Cleveland Hungarian Heritage Society; letöltés helye: <http://www.hacusa.org/en/2013-press-releases/annual-gala-dinner-honors-john-n-lauer-and-the-cleveland-hungarian-heritage-society>, letöltés ideje: 2015.05.31.; A CHRR első pénzügyi akciója Tom Lantos, kaliforniai kongresszusi képviselő számára a New York-i Four Seasons vendéglő különtermében. New York, 1982, letöltés helye: <http://www.hhrf.org/dokumentumtar/>; letöltés ideje: 2015.05.31.)

⁶⁴ Laguerre, 2003, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 97-98.

⁶⁵ Uo., 98. Ilyen felosztást alkalmaz Burdett A. Loomis általános lobbiról szóló összefoglaló kötetében is (Loomis, Burdett A., Loomis, Burdett, A. (ed.): *Guide to Interest Groups and Lobbying in the United States*. CQ Press: Washington, 2012, 361-367.), de az etnikai lobbi technikái tipológiáját vizsgáló Paul – Paul szerzőpáros is, akik a közvetett és közvetlen lobbizás mellett a politikai döntéshozási folyamat megfigyelését, monitoro-

különbséget kell tenni *hideg* és *forró* taktikák között.⁶⁶ Előbbi a diaszpóra-politikusok által választott tisztviselők személyes felkeresésén, azok hosszú távú felvilágosító munkáján és együttműködésén alapszik,⁶⁷ utóbbi esetében a lobbisták azonnali eredmény reményében kezdenek tömegrendezvényekkel kísért politikai meggyőzés-kampányba, azonban e metódus rövid intenzitása miatt csupán rövid távú célok elérésére alkalmas.⁶⁸ Sheffer ezek mellett a *radikális* és a *mérsékelt* stratégiák közötti különbségre is felhívja a figyelmet. Szerinte a diaszpóra a siker érdekében inkább a mérsékelt utat választja, ugyanis az anyaországgal való konfliktus felvállalása ellenére még mindig ez a legjobb megoldás a legtöbb diaszpóra számára, emellett a befogadó országban történő érdekérvényesítésnek is ez hatékonyabb módszere.⁶⁹

zását is igen lényeges elemnek tartja az etnikai lobbik sikeressége szempontjából. (Paul, David M. – Paul, Richard Anderson: *Ethnic Lobbies and U.S. Foreign Policy*. Lynne Rienner: Boulder, London, 2009. 64.)

⁶⁶ Laguerre, 2003, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 99-100.

⁶⁷ Papp Z. erre utal, amikor az amerikai magyar csúciszervezetek speciális „lobbilogikáját” ismerteti. (Papp Z., 2008, *Beszédből világ*, i.m., 40.)

⁶⁸ Ezt a két lobbizási taktikát nem lehet élesen elválasztani egymástól, mivel a lobbizás lehet, hogy *hideg* a folyamat elején, hogy tesztelje a környezetét, és ha nincs eredmény, *forró* taktikákba foghat, hogy nyomást gyakoroljon az ügygel kapcsolatban és fordítva. Megjegyzendő az is, hogy mind a két taktika más-más szervezeti menedzsmentet kíván meg a lobbizási csoporttól, a pénzügyi és erőforrások, a tagság részvétele és a tevékenység stratégiai tekintetében. (Laguerre, 2003, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 99-100.) Magyar példának erre a Kálmán László vezette *Magyar Akcióbizottság* esete adódik, amely egy, az *Emberi Jogokért Romániában* (CHRR, később *Magyar Emberi Jogok Alapítvány*) nevű szervezettel együtt, 1976-ban kezdett az erdélyi magyarság jogsérelmeire figyelmet irányítani kívánó tömegdemonstráció és levélkampány szervezésébe. Később azonban utóbbi *hideg* lobbizásba fogott, s tanúvallomásokot számos alkalommal tett a Kongresszus megfelelő bizottságai előtt, míg előbbi tovább folytatta a tömegrendezvények szervezését, amely a két csoport között kibékíthetetlen ellentéteket eredményezett. (Borbándi, 1985, *A magyar emigráció életrajza, 1945-1985*, i.m., 429.)

⁶⁹ Sheffer, 2003, *Diaspora Politics*, i.m., 25. A határon túli magyarság számára ennek különös jelentősége van, különösen a hidegháború alatt, amikor a rosszul választott radikális stratégiákkal a diaszpóra közvetetten azokat sújtja, akiken segíteni szeretne. A körültekintő módszerek megválasztására hívta fel a figyelmet Teleki Béla, az *Amerikai Erdélyi Szövetség* elnöke, erről lásd Hermann, 2011, *Az Amerikai Erdélyi Szövetség története*, i.m., 7.

A stratégiák etnikai lobbizólól eltérő megközelítését adja Laguerre, amikor feltételezi, hogy a diaszpóra-lobbisták egy *cseremechanizmus* középpontjában vannak: az „ajándék”, amelyet kicserélnek, mind a diaszpóra, mind a befogadó ország politikai szereplői számára jelentőséggel bír. Az érdekcsoport szemszögéből ilyen lehet a kampányhoz való pénzügyi hozzájárulás, etnikai szavazatok megszerzése,⁷⁰ de maga az információ is,⁷¹ cserébe a politikai szereplők azt ígérik, a politikát a diaszpóra céljainak megfelelő irányába fogják befolyásolni.⁷² Ez alapján az ajándék-csereajándék mechanizmusok három sémáját azonosítja. Az *elvárás-mentes séma* olyan jóhiszeműséggel adott ajándékot jelent, amely azzal a feltételezéssel él, hogy a későbbiekben hasznot hozhat a csoport számára, s a jó kapcsolatok érdekében adják egymásnak a felek. A *fókuszált ajándék sémájában* az ajándékot egy konkrét cél elérése érdekében kapja előre az adományozott fél. A harmadik, *teljesítés utáni ajándék* sémában az adott feladat teljesítése után adományoz a diaszpóra a politikai döntéshozónak.⁷³

Az egyes stratégiák és taktikák közötti választás okait kutatva más szerzők szerint további szempontokat is ajánlott figyelembe venni. Sheffer általánosságban úgy véli, hogy a választás okait a diaszpóra anyaországhoz fűződő kapcsolatának intenzitása is magyarázza, mivel ilyen tekintetben az anyaországgal közös identitás és viselkedési mintázat gyakorolja a legnagyobb hatást.⁷⁴ A politikai tevékenység minőségét illetően Eva Østergaard-Nielsen más tényezőkre is felhívja a figyelmet. Szerinte a diaszpóra lobbizási vizsgálatakor számításba kell venni, hogy az adott *diaszpóra hogyan*

⁷⁰ Laguerre, 2003, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 86. Erre az észak-amerikai magyar diaszpóra esetében számos példa akad, melyek jelentőségét további kutatás feladata feltárni.

⁷¹ A lobbizás, mint információs szubvenció fontosságára Hall és Deardoff szerzőpáros hívják fel a figyelmet. (Richard L. Hall – Alan V. Deardoff: *Lobbying as Legislative Subsidy*. *American Political Science Review*. 2006, Vol. 100, No. 1, February, 69-84.)

⁷² Laguerre, 2003, *Diaspora, Politics, Globalization*, i.m., 86.

⁷³ Uo., 87. E csereajándék-mechanizmusok magyar szempontból való feltárása, és azok hatékonyságának vizsgálata csupán mélyebb elemzés eredménye lehet.

⁷⁴ Sheffer, 2003, *Diaspora Politics*, i.m., 12.

jutott a befogadó országba (politikai vagy gazdasági menekültként),⁷⁵ milyen régóta tartózkodik ott, hányadik generáció végzi a lobbitevékenységet (mivel minél beágyazottabb egy szervezet a befogadó ország társadalmába, annál hatékonyabban tud működni), valamint milyen a diaszpóra befogadó országban betöltött strukturális, társadalmi-gazdasági pozíciója, amely transznacionális politikai irányultságát befolyásolja.⁷⁶ Egy negyedik lobbitevékenységet meghatározó tényező, a politikai lehetőség struktúra, amelynél meg kell vizsgálni, hogy a transznacionális tevékenység egyáltalán függ-e a diaszpóra által a befogadó országban szerzett politikai jogok mértékétől, és ha igen, figyelembe kell-e venni a befogadó ország bevándorlási szabályrendszerének hatását e tevékenységére. A zárt politikai rendszerek ugyanis erősíthetik a bevándorlók transznacionális irányultságát, a befogadóbb rezsimék viszont azért járulhatnak hozzá ilyen folyamatok kibontakozásához, mert szabályozásuk megengedőbb az etnikai, vallási szervezetek intézményesülésével kapcsolatban.⁷⁷

A hatékonyság mérésének megfelelő módszertanát – más érdekképviselési tevékenységhez hasonlóan – a diaszpóra-lobbi esetében is igen nehéz kialakítani. A diaszpóra politikai tevékenységének befogadó országra gyakorolt hatása nem valósul meg minden esetben, mivel a megfogalmazott gazdasági és biztonságpolitikai érdekektől nehéz eltéríteni az adott kormányzatot, amely bizonyos esetekben egyensúlyozhat saját nemzeti érdeke és a területén élő diaszpóra anyaországa által követelt emberi jogi dimenziók között.⁷⁸ A befogadó ország felé irányuló transznacionális politikai gyakorlatok összetettsége miatt Øster-

⁷⁵ Egészen más volt a zömmel '56-os menekültekből álló csoportosulások lobbizása, mint a '47-es politikai emigráció tagjaié. A két csoport nem is nagyon tudott egymáshoz közeledni, s csak későn alakított közös politikai fórumot. (Borbándi, 1985, *A magyar emigráció története, 1945-1985*, i.m., 283-298.)

⁷⁶ Minél kevésbé befogadó ugyanis egy társadalom, annál inkább valószínű a diaszpóra anyaország felé való irányultsága, amelyet a szakirodalom „reaktív identitásnak” nevez, s amely egyes esetekben radikalizálódáshoz is vezethet. (Østergaard-Nielsen, 2003, *Transnational Politics*, i.m., 18-20.)

⁷⁷ Uo., 18-20. Ez választ adhat arra is, hogy a magyar esetben is miért eltérők az Európában és az Egyesült Államokban végzett érdekvédelmi tevékenységgel kapcsolatban.

⁷⁸ Uo., 29-30.

gaard-Nielsen az etnikai lobbiszakirodalom által használthoz⁷⁹ képest más sikerkritérium rendszert javasol. Szerinte önmagában már annak a ténye is eredménynek tekinthető, hogy a diaszpóra-politikai csoportok képesek elindítani a befogadó ország és az anyaország közötti párbeszédet. Tehát nem feltétlenül a befogadó ország politikai irányvonalának megváltoztatása jelenti a siker mércéjét, hanem már annak a lehetőségnek a megteremtése is, hogy a két fél meghallgatja egymást.⁸⁰

5. Lehetséges tanulságok a magyar kutatás számára

A diaszpóra – anyaország – befogadó ország hármass politikai viszonyrendszerének és az emigráció politikai tevékenységének önálló jogon való elméleti újragondolása olyan aspektusokat emelhet a figyelem középpontjába, amelyet a hagyományos elméleti megközelítések elkerülnek. A Laguerre és Østergaard-Nielsen által használt diaszpóra-politika fogalmának összes szempontrendszerére több magyar példa is akad, ezért ezek módszeres feltárását, a korábbi kutatások eredményeit is felhasználva, és a fenti elméleti megállapítások figyelembe vételével érdemes a következő kérdések mentén tovább folytatni:

- Melyek voltak és melyek ma a legfontosabb nyugati diaszpóra-politikai szervezetek? Ezek milyen válságokon mentek keresztül? Milyen e szervezetek viszonya közösségekhez, milyen életciklusaik voltak, milyen célokat tűztek ki maguk elé? Politikai tevékenységeiket milyen eszközökkel és hatékonysággal igyekeztek elérni?
- E politikai tevékenységekre hogyan hatott a befogadó ország politikai lehetőségstruktúrája, az adott diaszpóra szervezet

⁷⁹ Az etnikai lobbiszakirodalom sikernek a befogadó ország politikai döntéshozatali irányának megváltoztatását tartja. Egy közép-kelet-európai lobbik ilyen értelemben vett sikertelenségének okait bemutató kutatást lásd: Garrett, A. Stephen: Eastern European Ethnic Groups and American Foreign Policy. *Political Science Quarterly*, Vol. 93., No. 2., Summer, 1978. 301-323, itt-306-308.

⁸⁰ Østergaard-Nielsen, 2003, *Transnational Politics*, i.m., 30.

generációs struktúrája, mentalitása, ideológiai beállítottsága és tartózkodási hossza a befogadó országban?

- E szervezetek hogyan tartottak fenn kapcsolatot az anyaországgal, a határon túli magyarokkal, más nyugati magyar diaszpórákkal, nem-kormányzati és nemzetközi szervezetekkel, és ezek hogyan hatottak a befogadó országban végzett érdekvédelmi tevékenységeikre?
- Az anyaországgal folytatott kapcsolatok mely modelljei érvényesültek a különböző esetekben? Hogyan lehet e kapcsolatokat fejleszteni, milyen más országokban bevált módszereket lehet alkalmazni a magyar diaszpórák esetében, s az utóbbi időben újonnan kiépített politikai kapcsolatoknak mik voltak a hatásai a diaszpóra életére?
- E szervezetek politikai képviselői hogyan kerültek pozícióikba? Milyen szerepeket vettek fel a befogadó és az anyaország közötti kapcsolatokban, hogyan találtak finanszírozási lehetőségeket, és ez hogyan hatott tevékenységeikre?

Habár a magyar szakirodalomban nincs példa a diaszpóra politikai tevékenységeinek és politikai viszonyainak ilyen komplex, nem állami gyakorlatok szempontjából történő vizsgálatára, mégis erre több okból is szükség van. Annak ellenére, hogy a Magyarországról történő kivándorlás egyre nagyobb méreteket ölt, a tudomány még nem regisztrálta a kivándorlókra hatással lévő, vagy az általuk végzett politikai tevékenységeket az ő belső szempontjukból, valamint a kapcsolatrendszerükben lévő erőforrások számbavétele is hátra van még. A diaszpóra-politika ilyen szemléletű történeti feltárása az egykori vasfüggöny mögött lévő ország hosszú ideje külföldön élő népességének anyaországba történő teljes értékű kulturális integrációja miatt is elengedhetetlen. E történeti feltárás által ugyanis az anyaországban élők megérthetik, milyen áldozatok árán, milyen nehézségekkel néztek szembe az egykori emigránsok, és mindennek ellenére mit próbáltak tenni távolban élő rokonaikért és az anyaországért. A tanulmányomban érintettek nem fedik fel az összes lehetséges politikai kapcsolattartási és tevékenységi formát, azonban a magyar diaszpóra által végzett és azt érintő politikai gyakorlatok módszeres feltárásának előrehaladtával az erre vonatkozó elméleti konstrukciók is továbbfejleszthetővé válnak.

DIASZPÓRA-POLITIKÁK

Egeresi Zoltán

A vendégmunkások hazautalásaitól a nemzetközi lobbigr: Törökország és a török diaszpóra kapcsolata

Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben a jelentős népességet kibocsátó államok többsége egyre aktívabb és céltudatosabb diaszpóra politikát kezdett el folytatni, ami a témával foglalkozó szakirodalmat sem hagyta érintetlenül. Míg korábban a bevándorló közösségeket főleg a befogadó állam részéről vizsgálták, addig egyre nagyobb hangsúly került az anyaországok diaszpóra politikájának elemzésére.

Francesco Ragazzi a különböző diaszpóra politikákat folytató államokat osztályozó tanulmányában megállapította, hogy Törökország – Horvátországhoz és Mexikóhoz hasonlóan – egy *globális-nemzetnek* tekinthető.¹ Erre a csoportra jellemző, hogy tagjai támogatják a diaszpóra lobbitevékenységét, konferenciákat, kulturális programokat szerveznek a kivándorolt közösségek anyaországgal fenntartott kötelekeinek erősítésére, illetve igyekeznek gazdasági és politikai hasznot húzni a diaszpórából – melyet változatos szociális, politikai jogokkal ellensúlyoznak.

Valóban, ugyan a török diaszpóra kialakulása nem egy tervezett stratégia részeként – bár aktív állami támogatás mellett – zajlott, Ankara jelentős lépéseket tett az elmúlt évtizedekben a diaszpóra meg-

¹ Lásd bővebben: Ragazzi, Francesco: A Comparative Analysis of Diaspora Policies. *Political Geography* 2014 41. 74-89.

erősítésére, illetve a fenntartott kapcsolatok szorosabbra fűzésére. Jelen tanulmány célja, hogy átfogó képet nyújtson a török diaszpóra politikáról,² annak fejlődéséről, jelenlegi intézményrendszeréről és céljáról. Az elmúlt több mint öt évtized alatt – köszönhetően a nagyarányú és tartós kivándorlásnak –, a török diaszpóra Európa egyik legnagyobb diaszpóra közössége lett, amely nemcsak a legnagyobb népességet befogadó államok, így például Németország vagy Franciaország, de a kibocsátó állam, így Törökország számára is új helyzetet teremtett. Mint látni fogjuk, a 20. század első felében még inkább befogadó ország gyökeresen változott meg a 21. század elejére, ami új politikákat, új intézményrendszert, illetve a diaszpóra szerepének többszöri átgondolásához vezetett.

A török diaszpóra kialakulása

Történelmi léptékkal nézve a török diaszpóra alapvetően új jelenségnek tekinthető, hiszen a Török Köztársaság első évtizedei alatt a balkáni és kaukázusi népek bevándorlása, és kevésbé a kivándorlás jellemezte az országot.³ A helyzet az 1950-es években kezdett megváltozni, ami-

² A tanulmány értelmezési keretében diaszpóráként a Törökországból kivándorolt közösségekre tekintünk, a balkáni és közel-keleti területeken legkésőbb 1923 után kisebbségségbe került török csoportok nem képezik jelen vizsgálódásunk tárgyát.

³ A török állam felismerve az I. világháborús és az azt követő függetlenségi háborús vereségek pótlásának, illetve lakosságcsere során elszenvedett munkaerőhiány csökkentésének szükségességét százezreivel fogadta be a Balkánról és Kaukázusból érkező menekülteket, illetve bevándorlókat. Ugyanakkor a nem muszlim kisebbségekkel szemben inkább disszimiláló politikát folytatott, ami a korszakban a görög, az örmény, illetve a zsidó közösségek további kivándorlásához vezetett (az Atatürk-i időszak állampolgárság-politikájáról lásd bővebben: Çağaptay, Soner: *Citizenship Policies in Interwar Turkey*. *Nations and Nationalism*, 2003, 9(4), 601-619. Az utóbbiakat különösen az 1942-ben elfogadott vagyonadó törvény sújtotta (melynek értelmében a nem-muszlimok esetében nagyon magas adókulcsokat állapítottak meg, akik pedig nem tudtak fizetni, munkatáborba kerültek). Izrael létrehozása utáni években, főleg 1948 és 1951 között közel a népesség fele kivándorolt (*Büyük Dalga*) az országból. Míg 1927-es népszámlálás 81 400 főt talált közülük, addig a 2000-es évekre számuk 20-25 ezer főre csökkent. (Lásd: Toktaş, Şule: *Göç Etmeniyle Etnik ve dini Kimliklerde Yaşayan Etkileşimler: Türkiye'den İsrail'e Yahudiler Göçü*. In: Dönmez, Rasim Ögür – Enneli, Pınar – Altuntaş, Nezahat

kor a demográfiai növekedés egyre inkább éreztetni kezdte hatását, ami feszültségekhez vezetett a munkaerőpiacon.⁴

Ennek megoldására kezdtek a török kormányok munkaerő-egyezményeket kötni nyugat-európai államokkal, amelyekből a képzetlen török munkások egy részének eltávozásával a munkaerő-piaci feszültség enyhülését, másrészt azok nyugat-európai tapasztalatokkal (és megspórolt tőkével) történő visszatérését várták, mely a tervek szerint a későbbiekben ösztönzőleg hatott volna az ország gazdaságára. A török kormány – nyugat-európai társaihoz hasonlóan – alapvetően ideiglenes állapotnak tekintette a munkások külföldi tartózkodását. A jövő szempontjából kétség kívül legnagyobb horderejű egyezményt 1961-ben Németországgal⁵ kötötték, melyet a következő években hasonló megállapodások követtek Ausztriával, Belgiummal és Hollandiával 1964-ben, Franciaországgal 1965-ben és Svájcjal 1971-ben.⁶ E megállapodások révén meginduló bevándorlás a hetvenes évek elején már jelentős méreteket öltött; 1961 és 1974 között a statisztikák szerint 800 ezren utaztak ki a Török Foglal-

(eds.): *Türkiye'de Kesişen – Çatışan Dinsel ve Etnik Kimlikler*. Say Yayınları, 2010, 289-313. A főleg Isztambulban élő görög kisebbség helyzete a ciprusi kérdés kiéleződésével párhuzamosan romlott (lásd 1955-ös program), amely az 1960-as évekre többségük kivándorlásához vezetett. A törökországi bevándorlásról lásd: Kirişçi, Kemal: *Migration and Turkey: the dynamics of state, society and politics*. In: Kasaba, Reşat (ed.): *Turkey in the Modern World (The Cambridge History of Turkey, Vol. 4.)* Cambridge UP, 2008, 175-198.; Kemal Kirişçi: *Disaggregating Turkish Citizenship and Immigration Practices*, *Middle Eastern Studies*, 2000, 36 (3), 1-22.

⁴ Bilgili, Özge – Siegel, Melissa: *Policy perspectives of Turkey towards return migration: From permissive indifference to selective difference*. *Migration Letters*. 2014. 11(2), 218 – 228, itt: 219.

⁵ Az Egyesült Királysággal már 1959-ben kötöttek társadalombiztosítási szerződést, azonban munkaerő toborzásról szóló egyezmény nem született, s nem is történt jelentős bevándorlás. Sőt, a szigetországban évtizedeken keresztül a török ciprióták alkották a legjelentősebb török csoportot, s a számukat csak az utóbbi bő évtizedben haladták meg a Törökországból érkezők (Atay, Tyafun: 'Ethnicity within Withnicity' among the Turkish-Speaking Immigrants in London. *Insight Turkey* 2010, 12 (1) 123-138.)

⁶ Bilgili, Özge – Siegel, Melissa: *Understanding the changing role of the Turkish diaspora* *UNUT-MERIT Working Paper series*, 2011-039. itt: 6.

koztatási Szolgálaton keresztül, főleg Németországba (*Gastarbeiter*).⁷ Az olajárrobbanás azonban a munkaerő-kivándorlás jelentős visszaesését is jelentette, amely új típusú migrációs stratégiák kialakulásához vezetett.⁸ A *gurbetçik* tömegei az eredeti elgondolásokkal ellentétben nem tértek vissza Törökországba, hanem épp ellenkezőleg, megszerezve az állandó tartózkodási engedélyt megindult az anatóliai hozzátartozók átköltöztetése a befogadó államba. A családegyesítési folyamat révén egy stabil diaszpóra csoport kezdett el kialakulni az 1980-as évekre. Így például míg 1973-ban a németországi törökségnek mintegy 66,4 százaléka volt férfi, addig 1983-ban 58,2 százalék, 1993-ban 55,1 százalék és 2003-ban 53,8 százalék volt az arányuk. A gyerekek aránya 1973-ban 17,7 százalék volt, 1983-ban pedig már 33,7 százalékra emelkedett.⁹

A kivándorlási folyamat az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején újabb lendületet kapott. A jobb és baloldali csoportok közötti erőszakhullám, majd az 1980-as katonai puccs miatt sokan döntöttek úgy, hogy inkább elköltöznék Törökországból. Ezt a folyamatot az 1984-től kibontakozó, a Kurd Munkáspárttal (PKK) folytatott háború Délkelet-Törökországban felerősítette, aminek hatására rengeteg kurd menekültként érkezett Európába. Az ország keleti részein folyó harcok elől az elmúlt három évtizedben több mint 700 ezren találtak Nyugat-Európában menedéket.¹⁰

Az 1990-es években "euro-törökök" (Euro-Türkler/Avrupa Türkeri) kifejezés megjelenése a török köznyelvben a török diaszpóra kialakulásának konstatálását jelentette. A 2000-es évek folyamán a kivándorlás szerkezete is átalakult. Köszönhetően a relatíve stabil belpolitikai helyzetnek, a PKK-val folytatott háborúban beálló, csak rövidebb konfliktusokkal megszakított fegyverszüneteknek, megváltozott a kivándorlók összetétele. A menekültek száma csökkent, míg megnőtt a tanulmányiakat hosszabb-rövidebb időre külföldön folytatók, illetve a magasabban képzettek aránya, főleg az Egyesült Államokba, Kanadába és Ausztráliába induló migránsok körében.¹¹ A diaszpórán belül a transznacionális jelleg erősödik (főleg a képzettebbek körében):¹² sokan választják a kétlakiságot, illetve gyakoribbá válnak a befogadó nyugat-európai ország és Törökország közötti utazások, családlátogatások, munkavállalások. Sok diaszpórában született fiatal tér vissza Törökországba, hogy a Nyugaton szerzett tudását odahaza kamatoztassa. A kivándorlás nem hagyta érintetlenül az otthoni társadalmat sem.¹³ A visszatérők (az utóbbi évtizedekben már inkább családok; az elmúlt ötven év alatt pedig több mint egy millió ember járta meg külföldet) visszaintegrálása sem problémamentes, hiszen a befogadó országban eltöltött hosszú évek, esetleg iskolai szocializáció akkulturációhoz vezetett. Így például a Németországból visszatérteket *Almancinak* vagy *Almanyalınak* nevezi a török köznyelv utalva az otthoni standardtól eltérő viselkedésre.¹⁴ A kivándorlás szerkezetében bekövetkező változás mellett fontos megjegyezni, hogy Törökország immár bevándorlási célponttá, illetve tranzitországgá is vált.¹⁵

A folyamatos kivándorlásnak köszönhetően 2010-es évekre a török diaszpóra több milliósra nőtt. Ugyanakkor nehéz meghatározni, hogy pontosan hány török él a nagyvilágban, mivel nemcsak a török állampolgárok, hanem a fogadó ország állampolgárságát felvették száma is jelentős, az ott született második, harmadik vagy éppen negyedik generáció

Az 1990-es években "euro-törökök" (Euro-Türkler/Avrupa Türkeri) kifejezés megjelenése a török köznyelvben a török diaszpóra kialakulásának konstatálását jelentette. A 2000-es évek folyamán a kivándorlás szerkezete is átalakult. Köszönhetően a relatíve stabil belpolitikai helyzetnek, a PKK-val folytatott háborúban beálló, csak rövidebb konfliktusokkal megszakított fegyverszüneteknek, megváltozott a kivándorlók összetétele. A menekültek száma csökkent, míg megnőtt a tanulmányiakat hosszabb-rövidebb időre külföldön folytatók, illetve a magasabban képzettek aránya, főleg az Egyesült Államokba, Kanadába és Ausztráliába induló migránsok körében.¹¹ A diaszpórán belül a transznacionális jelleg erősödik (főleg a képzettebbek körében):¹² sokan választják a kétlakiságot, illetve gyakoribbá válnak a befogadó nyugat-európai ország és Törökország közötti utazások, családlátogatások, munkavállalások. Sok diaszpórában született fiatal tér vissza Törökországba, hogy a Nyugaton szerzett tudását odahaza kamatoztassa. A kivándorlás nem hagyta érintetlenül az otthoni társadalmat sem.¹³ A visszatérők (az utóbbi évtizedekben már inkább családok; az elmúlt ötven év alatt pedig több mint egy millió ember járta meg külföldet) visszaintegrálása sem problémamentes, hiszen a befogadó országban eltöltött hosszú évek, esetleg iskolai szocializáció akkulturációhoz vezetett. Így például a Németországból visszatérteket *Almancinak* vagy *Almanyalınak* nevezi a török köznyelv utalva az otthoni standardtól eltérő viselkedésre.¹⁴ A kivándorlás szerkezetében bekövetkező változás mellett fontos megjegyezni, hogy Törökország immár bevándorlási célponttá, illetve tranzitországgá is vált.¹⁵

¹¹ Bilgili, Özge – Siegel, Melissa: Understanding the changing role of the Turkish diaspora *UNUT-MERIT Working Paper series*, 2011-039, itt: 5.

¹² Sert, Deniz: Integration and/or Transnationalism? The Case of Turkish-German Transnational Space, *Perceptions* 2012 17(2) 85-102.

¹³ Ennek különböző aspektusait lásd: İçduygu, Ahmet: 50 Years after the Labour Recruitment Agreement with Germany: The Consequences of Emigration for Turkey, *Perceptions* 2012 17(2) 11-36.

¹⁴ Kaya, Ayhan – Kentel, Ferhat: Euro-Türkler: Türkiye ile Avrupa Birliği arasında Köprü mü Engel mi? *Almanya-Türkleri ve Fransa-Türkleri üzerine karşılaştırmalı bir çalışma*, BILGI Üniversitesi, 2005, Isztambul

¹⁵ A szíriai háború kezdete óta nagyjából két millió menekültet fogadott be az ország.

⁷ İçduygu, Ahmet: 50 Years after the Labour Recruitment Agreement with Germany: The Consequences of Emigration for Turkey, *Perceptions* 17(2) 11-36, itt: 14.

⁸ Soysal, Levent: The migration story of Turks in Germany: from the beginning to the end. Kasaba, Reşat (ed.): Turkey in the Modern World (The Cambridge History of Turkey, Vol. 4.). Cambridge UP, 2008, 199-225.

⁹ Aybek, Can M.: Politics, Symbolics and Facts: Migration Policies and Family migration from Turkey to Germany, *Perceptions* 2012 17(2) 37-59, itt: 44.

¹⁰ İçduygu, Ahmet: 50 Years after the Labour Recruitment Agreement with Germany: The Consequences of Emigration for Turkey, *Perceptions* 2012 17(2) 11-36, itt: 17.

lélekszámáról nem is beszélve (akik közül sokan már nem török állampolgárok, de identitásuk valamilyen mértékben Törökországhoz köti őket). Ebből kifolyólag a diaszpóra nagyságára alapvetően csak becslések vannak: ezt a Külhoni Törökök Hivatala 5-6 millió főre¹⁶ teszi.¹⁷ A külföldön lévő török állampolgárok számát illetően pontosabb adatokkal rendelkezünk; a Foglalkoztatási és Társadalombiztosítási Minisztérium szerint 2009-ben 3 849 360 török állampolgár volt külföldön, ebből közel minden második, mintegy 1 713 ezren Németországban.¹⁸

Az 1970-es évekhez képest további fontos változást jelent, hogy bár a legnagyobb török diaszpóra közösség továbbra is Németországban él, annak súlya folyamatosan csökkenőben van a teljes diaszpórán belül. Ráadásul az 1970-es és 1980-as években jelentősen megnőtt az Észak-Afrika és a Közel-Kelet olajtermelő országaiba irányuló, időszakos migráció (ezek jóval kisebb mértékben jártak letelepedéssel), majd pedig a keleti blokk összeomlása utána a posztszovjet térségbe, főleg az Oroszországba tartó bevándorlás erősödött meg, ahol a nagy építőipari projektekbe kapcsolódtak be a török munkások.¹⁹

Az arányeltolódás a nyugat-európai országokra lebontva is látható (1. táblázat). A Külhoni Törökök és Rokon Népek Elnökségének becs-

¹⁶ YTB, Faaliyet raporu, 2013

¹⁷ A szakértői becslések, a népszámlálások és a statisztikai hivatalok számításai közötti különbségek is a bizonytalanságot erősítik. Így például a legutóbbi francia népszámlálás eredményei szerint az országban mintegy 240 ezer török bevándorló él (INSEE, 2012). Angliában és Wales-ben a 2011-es népszámlálás szerint alig több mint 60 ezer török és 10 ezer ciprusi török él (összesen 99 ezren vallották anyanyelvüknek a törököt) (ONS 2011), amely jóval az általánosan elfogadott becslések alatt marad (kb. 200 ezer fő). Németországban az EUROSTAT adatai szerint a török bevándorlók létszáma 2009-ben kissé több volt, mint 1,7 millió fő (EUROSTAT 2013), azonban a második vagy harmadik generáció miatt célszerűbb ezt a számot 3 millió körülire tenni.

¹⁸ Sirkeci, Ibrahim – Cohen, Jeffrey H. – Yazgan, Pinar: Turkish Culture of Migration: Flows between Turkey and Germany, socio-economic development and conflict. *Migration Letters* 2012 9 (1) 33-46, itt: 36.

¹⁹ İçduygu, Ahmet: International Migration System Between Turkey and Russia: the Case of Project-Tied Migrant-Workers in Moscow. Carim Research Report, 2009/18. letöltés helye: http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/12254/CARIM_RR_2009_18.pdf?sequence=2 Letöltés ideje: 2015. 05. 13.

lése szerint 1973-ban a kontinens nyugati felén mintegy 773 ezer török élt, melyből 615 ezer Németországban (80 százalék), 2011-ben ez a szám 3 965 ezer, illetve 2 502 ezer főre nőtt (63 százalék).²⁰

1. táblázat. A nyugat- és észak-európai államokban élő török népesség nagysága (fő)

Ország	1973	1984	1995	2003	2011
Németország	615 827	1 552 328	1 965 577	2 053 600	2 502 000
Franciaország	33 892	144 790	254 000	311 356	541 000
Hollandia	30 091	154 201	252 450	352 000	384 000
Ausztria	30 527	75 000	150 000	134 229	112 150
Belgium	14 029	63 587	90 425	70 701	160 000
Egyesült Királyság	2 011	28 480	65 000	79 000	79 000
Dánia	6 250	17 240	34 700	35 232	55 000
Norvégia	-	3 086	5 577	10 000	15 000
Svédország	5 061	20 900	36 001	38 844	39 000
Svájc	19 710	48 485	76 662	79 476	120 000
Olaszország	-	-	-	10 000	25 000
Spanyolország	-	-	-	-	6 000
Finnország	-	-	-	3 325	7 000
Lichtenstein	-	-	-	809	809
Luxemburg	-	-	-	210	210
Összesen	777 727	2 108 097	2 930 392	3 179 782	3 965 150

Forrás: YTB

Az állampolgársággal rendelkezők a török hatóságok szerint ennek a népességnek kb. kétharmadát-háromnegyedét teszik ki; a 2010-ben Európában 3 052 ezer török állampolgár élt, amiből 1 629 ezer Németországban. A külföldön élő török állampolgárok száma összesen 3 765 175 fő volt a Munkaügyi és Társadalombiztosítási Minisztérium kimutatásai alapján.²¹

²⁰ YTB: Avrupalıya Yaşayan Türkler, 2011 letöltés helye:

http://www.ytb.gov.tr/documents/ytb/files/yayinlar/kitaplar/Avrupada_Yasayan_Turkler_Anketi.pdf; p. 3. letöltés ideje: 2015. 05. 13.

²¹ Külkapcsolatokért és Külföldi Munkások Szolgálatáért Felelős Főigazgatóság adatai alapján. letöltés helye: <http://www.csgb.gov.tr/csgbPortal/diyih.portal?page=yv&id=1> Letöltés ideje: 2015. 05. 15.

A diaszpóra közösségek

Az elmúlt évtizedek során kialakuló több milliós diaszpóra integrációja a befogadó országokba nem történt/történik nehézségek nélkül, s mind a mai napig nem mentes a konfliktusoktól. Mivel jelen tanulmány elsősorban Törökország diaszpóra politikájára koncentrálok, s nem pedig a közösség integrációjának nehézségeire, ezért csak a folyamat főbb jellemzőit vázolja fel – amelyek nyilvánvalóan hatottak Ankara politikájára is.

Eleinte sem a kibocsátó, sem a befogadó államok nem számítottak arra, hogy a hosszabb kint tartózkodásból végül tartós letelepedés lesz. Ebből fakadóan többnyire nem is támogatták, hogy berendezkedjenek a kivándorlók. A Németországgal kötött 1961-es megállapodás értelmében alapvetően képzetlen vendégmunkásokat – 1973-ig a képzetek aránya alig haladta meg a 30 százalékot – vártak maximum két évre, nem pedig családokat. Párok egyedül akkor mehettek ki együtt, ha mindkét fél német munkaadó által aláírt szerződéssel bírt.²² Később, a családegyesítések megindulása után világossá vált, hogy egy tartós letelepedéssel kell szembenézni. Ezzel együtt a korábban ünnepezt török vendégmunkások pozitív megítélése megváltozott.²³ A legjobban érintett Németország, különösen az 1982-ben megválasztott CDU-SCU-FDP-kormány külön programokat indított az 1980-as években, hogy minél több török telepedjen haza.²⁴ Ezek eredményessége azonban igencsak korlátozott maradt.²⁵

A török diaszpóra bárminemű integrációját megnehezítette az a körülmény, hogy jelentős törésvonalak állnak fenn a frissen érkezettek és a többség között. Ezek egyrészt nyelvi (a török nyelv nem az

²² Aybek, M. Can: Politics, Symbolics and Facts: Migration Policies and Family Migration from Turkey to Germany. *Perceptions*. 2012, 17(2), 37-59.

²³ Soysal, Levent: The migration story of Turks in Germany: from the beginning to the end. Kasaba, Reşat (ed.): Turkey in the Modern World (The Cambridge History of Turkey, Vol. 4.). Cambridge UP, 2008, 199-225.

²⁴ Martin, Philip: Turkey-EU Migration: The Road Ahead. *Perceptions*. 2012, 17 (2), 125-144, itt: 129.

²⁵ Aybek, M. Can: Politics, Symbolics and Facts: Migration Policies and Family Migration from Turkey to Germany. *Perceptions*. 2012, 17(2), 37-59, itt: 45.

indoeurópai nyelvcsaládba tartozik), másrészt vallásiak (a kivándorlók elsősorban többsége muszlim), illetve sok esetben egy vidék-város törésvonal is megjelenik, hiszen például a Közép- vagy Kelet-Anatólia falvaiból érkező képzetlen munkaerő külön nehézségekkel találja szembe magát a német vagy francia nagyvárosokban.

Tovább bonyolította a kivándorló török állampolgárok helyzetét – illetve a feléjük irányuló politikákat –, hogy egyáltalán nem beszélhetünk egy homogén közösségről. Köszönhetően a befogadó államok liberálisabb jogalkotásának, három markáns törésvonal rögtön megjelent a csoporton belül: a Törökországban több-kevesebb sikerrel elnyomott politikai (szélsőbal-szélsőjobb), vallási és etnikai ellentét.

A vallási ellentét Törökországon belül a többségi szunnita és az iszlám síita ágába tartozó alevi csoportok²⁶ között formálódott, másrészt a Törökországban meg nem tűrt vallási mozgalmak és a bevett törökországi „állami” iszlám között húzódtak – azok a mozgalmak, melyeket a török hatóságok betiltottak, nyugodtan virágozhattak Nyugat-Európában. Az alevik Németországban szabadon gyakorolhatták vallásukat (Törökországban a cemevinek nevezett imaházai kulturális központként működnek), illetve gyorsan megindult a közösség szerveződése. Szervezeteik több tízezer tagot számlálnak Európa-szerte, s aktívan kifejtik a véleményüket és kritikájukat a török belpolitikában történekről.²⁷

Az etnikai ellentét az 1980-as évektől egyre jobban, odahaza is kiéleződő kurd-török szembenállás miatt jelent meg. A kialakuló kurd diaszpóra kihasználta a nyugat-európai, főleg skandináv országok „megengedőbb” berendezkedését, így például Svédországot.²⁸ Ezek az államok a kurd nemzetépítés fontos központjává, motorjává váltak, amely a törökországi „függetlenségi” mozgalom fontos támogatója lett.

²⁶ Az alevik szerveződéséről, főleg Németországot illetően lásd bővebben: Sökefeld, Martin: Struggling for Recognition The Alevi Movement in Germany and in Transnational Space, 2008, Oxford: Berghahn Books.

²⁷ Besim Can Zirh: Alevi Diasporası: Yeniden haricileşen dâhili bir mahrem olarak Alevilik. *Birikim* 2015, 309-310, itt: 80-92.

²⁸ Lásd bővebben: Başer, Bahar: Diasporada Türk-Kürt Sorunu. *Almanya ve İsveç'te İkinci Kuşak Göçmenler*. 2013 İletişim, İstambul.

A nyugat-európai célzott integrációs politika megkésettisége miatt (is), a török(országi) diaszpóra beilleszkedése a többségi társadalomba igen nehéz folyamattá vált. Ezt sok esetben az állampolgársági politika (lásd Németország) is gátolta. A németországi török lakosságnak, amelynek száma a becslések szerint 2,5-3,5 millió fő között változik (a népesség 3-4,3%-a) 2010-ben csak alig negyede (megközelítőleg 800 ezer ember) rendelkezett állampolgársággal,²⁹ ezáltal szavazati joggal, amely a népességen belüli számarányánál jóval kevesebb parlamenti mandátum megszerzését teszi lehetővé.³⁰ A számarányánál szerényebb jelenlét a törvényhozásban kevésbé kedvez a politikai érdekképviselőnek, különösen akkor, amikor minden nyugat-európai országban meg erősödtek a bevándorlást tematizáló radikális pártok.

A nehézségek ellenére a török diaszpóra soraiból felemelkedett egy nem túl népes, „fiatalabb” generáció, amely különböző – jellemzően baloldali-liberális – pártok színeiben képes volt bejutni a nemzeti vagy éppen az európai uniós parlamentbe. A jelenség talán legemblematicusabb alakja Cem Özdemir, aki a német Zöldek (Grüne) egyik elnöke lett 2008-ban. Ugyanakkor ez a politikai reprezentáció is féloldalasnak tekinthető: a török származású politikusok jellemzően a baloldali-liberális pártokban képviselik az alapvetően konzervatív közösséget.³¹

A diaszpórában élő törökség fontos önszerveződésének alapját ennek megfelelően a különböző egyesületek, illetve egyesületek föderációi jelentik. Sok esetben ezek képezik a befogadó állam és a bevándorló csoport közötti hidat, kommunikációt. Ezen szervezetek nagyságukat és

²⁹ 1972 és 2009 között Külkapcsolatokért és Külföldi Munkások Szolgálatáért Felelős Főigazgatóság adatai alapján mintegy 778 ezer török állampolgár vette fel a Német állampolgárságot; a második csoportot a hollandiai törökök teszik ki, az ő esetükben 1946 és 2008 között 260 ezer fő, a harmadik legnagyobb csoportnak otthont adó Belgiumban 130 ezer török vette fel az állampolgárságot 1985 és 2008 között. Forrás: <http://www.csgeb.gov.tr/csgebPortal/diyih.portal?page=yv&id=1> Letöltés ideje: 2015. 05. 25.

³⁰ Aktürk, Şener 2010 The Turkish Minority in German Politics: Trends, Diversification of Representation, and Policy Implications. *Insight Turkey* 12 (1) 65-80.

³¹ Németországban például a 2013-as föderális választáson a törökök 64 százaléka az SPD-re, 7 százaléka a CDU-ra, 12 százaléka a Zöldekre, 12 százaléka a Baloldali Pártra adta szavazatát. Forrás: Sakman, Tolga: *Türki Diasporası'nı Avrupa Siyasal Sistemine Katılımı*. Almanya, Hollanda, Belçika. Cizgi kitabevi, 2015, Isztambul, itt: 103.

tagolásukat tekintve a bevándorló közösség heterogenitását képezik le.³² Céljuk és tevékenységük ennek függvényében nagyon szerteágazó lehet, s a bevándorlók helyi közösségeinek kulturális életének biztosításától kezdve a politikai ügyek képviselőit és lobbizási tevékenységig terjednek.

A török kormányok politikája 2002-ig

A diaszpóra kialakulásáról szóló részben láthattuk, hogy Ankara munkások külföldre küldésével a munkanélküliség mérséklése mellett a krónikus tőkehiányt is csökkenteni kívánta. Így a munkások jogainak védelme mellett a hazautalt pénzek kezelése fontos szerepet játszott az ideiglenesen kivándoroltakat érintő politikában.³³ Valóban: az 1960-as és 1970-es években a vendégmunkások hazautalásai az ország devizatalékainak jelentős részét tették ki, ami megkönnyítette az országba irányuló import finanszírozását.³⁴ A török kormányok három programot is kidolgoztak az országba áramló pénzek hasznosítására – a kevésbé fejlett régiókban a munkások pénzéből vállalatok létrehozása, falusi termelőszövetkezetek alakítása és az Állami Ipari és Munkás Befektetési Bank³⁵ felállítása 1975-ben, amely állami és magántőkéből (hazautalt pénzekből) kívánt vegyes vállalatokat létrehozni – azonban ezek korlátozott sikerrel jártak.³⁶ Ugyanakkor a 2000-es évektől kezdődően, amikor a hazautalások mennyisége visszaesett,³⁷ s megindult a jelentős

³² Başer, Bahar: *Diasporada Türk-Kürt Sorunu*. Almanya ve İsveç'te İkinci Kuşak Göçmenler. 2013 İletişim, Isztambul és Sakman, Tolga: *Türki Diasporası'nı Avrupa Siyasal Sistemine Katılımı*. Almanya, Hollanda, Belçika. Cizgi kitabevi, 2015, Isztambul, itt: 65-88.

³³ Ez is magyarázza, hogy az első évtizedekben, az európai „piacok” lezárulásával Törökország nyitott Ausztrália (1967) és a közel-keleti államok felé.

³⁴ Zücher, Erik Jan: *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İletişim, 2012, itt: 385.

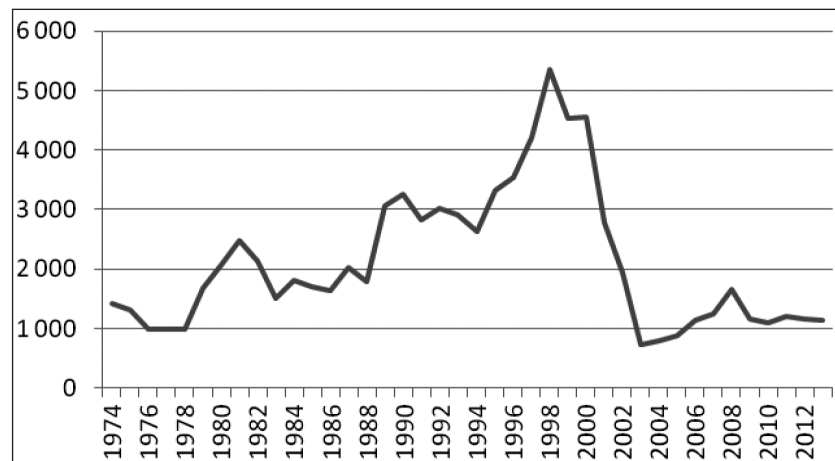
³⁵ Ez a mai Török Fejlesztési Bank (Türkiye Kalkınma Bankası) elődje.

³⁶ İçduygu, Ahmet: 50 Years after the Labour Recruitment Agreement with Germany: The Consequences of Emigration for Turkey, *Perceptions* 17(2) 11-36, itt: 25-26.

³⁷ Ennek okát illetően több feltételezés is van, vélhetően több tényező együttes közrejátszása miatt csökkent a mennyiség. Részben magyarázza a családgyesítések folytató-

külföldi tőkebeáramlás, ennek nemzetgazdasági jelentősége is csökkent (1. ábra).

1. ábra. A török vendégmunkások által hazautalt pénz nagysága (millió dollár)

Forrás: World Bank

A befogadó országok részéről az 1970-es évek elejéig pozitívan fogadták a vendégmunkások küldését, így például 1972 derekán a török Munkaügyi Miniszter és a törökországi német nagykövét indította útjára az 500 ezredik vendégmunkást, Necati Güvent Münchenbe.³⁸ A török kormányok ebben az időszakban – a hazautalások biztosítása mellett – legfőképp a munkaügyi illetve a társadalombiztosítási kérdések rendezésére koncentráltak.³⁹ Nem véletlen, hogy az első évektől kezdődően

dása, a hazautalások informális csatornákon történő érkezésének növekedése, illetve a számítás módszertanának változása is.

³⁸ Adnan Özyalçiner: Sirkeci-Münih. Yenihayat. letöltés helye: <http://www.yenihayat.de/kultur/sirkeci-munih/>; Letöltés ideje: 2015. 05. 19.

³⁹ Németországgal 1964-ben, Ausztriával, Hollandiával és Belgiummal 1966-ban, Svájcjal 1969-ben, Franciaországgal 1972-ben kötöttek kétoldalú társadalombiztosításról szóló szerződést. Lásd bővebben: Külkapcsolatokért és Külföldi Munkások Szolgálatáért Felelős Főigazgatóság letöltés helye: <http://www.csgb.gov.tr/csgbPortal/diyih.portal?page=yv&id=2>; Letöltés ideje: 2015. 05. 25.

Törökország törekedett a török munkások szabad mozgásának elérésére, s az Európai Közösséggel meginduló társulási tárgyalások és aláírt egyezmények, így például az 1963-as ankarai protokoll vagy az 1970-es kiegészítő protokoll nagy hangsúlyt fektetett erre.⁴⁰ A 2005 óta tartó uniós csatlakozási tárgyalásokon is fontos kérdés a munkaerő szabad mozgásának biztosítása, azonban 2009-ben – sok másikkal együtt – ezt a fejezetet is befagyasztották, így kevés lépés történt ennek érdekében.

A török politikai elit csak az 1980-as évek elejére ismerte fel, tehát mintegy két évtized elteltével, s a családegyesítések megindulása után, hogy a kivándorlók jelentős része már nem fog hazatérni, s az addigi, hazajövetelt népszerűsítő programok – noha ezeket a mindenkori török kormányok támogatják – nem fogják meghozni a kellő sikert. Ugyanakkor a hazautalások továbbra is fontos részét képezték a nemzetgazdaságnak.⁴¹ Ráadásul a diaszpóra kialakulása a bevándorlók elleni atrocitásokkal⁴² és Nyugat-Európában a bevándorlás kérdésének politikai tematizálásával járt.

Ezek összességében jelentős változással jártak a török diaszpóra-politikában. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy az 1982-be elfogadott új alkotmány 62. cikke kimondta, hogy az „államnak meg kell tennie a megfelelő lépéseket a külföldön dolgozó törökök családi egységének, a gyermekeik oktatásának, a kulturális szükségleteiknek és a szociális biztonságuk garantálására, továbbá a szülőföldjükkel fenntartott kötelekük megtartására és a hazatérésük segítésére.”⁴³ Ezáltal a török állam

⁴⁰ Szociális jogok és az uniós csatlakozás folyamata. SGK, letöltés helye: http://www.sgk.gov.tr/wps/wcm/connect/SGK+Ingilizce/english/social_sec_rights_inthe/; Letöltés ideje: 2015. 05. 16.

⁴¹ Aydın, Yaş: The New Turkish Diaspora Policy. *SWP Research Paper*. German Institute for International Security Affairs. 2014.

⁴² A török ellen elkövetett atrocitások, gyilkosságok a törökországi közvéleményben nagy visszhangot váltottak ki. Ezek közül a leghírhedtebb a solingeni mészárlás, amelyen öt török bevándorló vesztette életét.

⁴³ Török alkotmány. letöltés helye: https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2011.pdf Letöltés ideje: 2015. 05. 16.

elismerte a fennálló helyzetet, s vállalta a diaszpóra védelmét és támogatását, amelyben fontos szerepet kapott az identitás megőrzése.⁴⁴

Ugyanakkor a török kormányzat úgy látta, hogy a külföldön élő törökök integrációját elő kell segíteni, miközben meg kell őrizni a Törökországhoz fűződő kapcsolatot. Ennek hatására 1981-ben bevezették a kettős állampolgárságot, amely jelentősen növelte a befogadó állam állampolgárságát megszerzők számát.⁴⁵

A kettős állampolgárság felvétele azonban nem feltétel nélkül történik. A másik állampolgárságot kérő személynek értesítenie kell a török hatóságokat. Ugyanakkor rendeződött a külföldön születettek állampolgárságának kérdése, ugyanis lehetővé vált a *ius sanguinis* elvének alkalmazásával a külföldön születettek számára az állampolgárság „továbbadása.” Mivel a legnagyobb külföldi török közösséget érintő német törvények hosszú ideig kizárták a kettős állampolgárságot,⁴⁶ a németországi kivándorlók körében hamar gyakorlattá vált, hogy miután lemondtak török állampolgárságukról, azon nyomban újra felvették a törököt. Ezt a mindenkorai török kormányok támogatták.⁴⁷ Szintén a

⁴⁴ Fontos hangsúlyozni, hogy a török kisebbségre – lásd balkáni törökség – nem tér ki az alkotmány.

⁴⁵ Aksel, Damla B.: Kins, Distant Workers, Diasporas: Constructing Turkey's Transnational Members Abroad. *Turkish Studies*. 2014. 15(2), 195-219, itt: 203.

⁴⁶ A német szabályozás eredetileg kizárta a kettős állampolgárságot, azonban a kérdés átpolitizálásával, az 1998-as választás után enyhítettek a szabályozáson. A 2000-ben hatályba lépett állampolgársági törvény értelmében enyhítettek a szabályozáson, illetve bevezették, hogy a Németországban, bevándorlóktól született gyermek 18 éves kora után, 23 éves koráig választhatott a kettős állampolgárságai között. A 2014-ben a koalíciós kormány (SPD-CDU) által elfogadott törvénymódosítás lehetővé tette, hogy a bevándorlók gyerekei, abban az esetben, ha legalább 8 évet éltek Németországban és 6 évet jártak német iskolába 21 éves életkorukig, megőrizhetik mind a német, mind a másik (török) állampolgárságukat. Lásd bővebben: Hailbronner, Kay 2012 Report on Germany. EUDO Citizenship Observatory letöltés helye: <http://eudo-citizenship.eu/docs/CountryReports/Germany.pdf> és Dual citizenship law takes effect in Germany, Deutsche Welle <http://www.dw.de/dual-citizenship-law-takes-effect-in-germany/a-18143002> Letöltés ideje: 2015. 05. 31.

⁴⁷ Kadirbeyoğlu, Zeynep 2010 Report on Turkey. EUDO Citizenship Observatory. letöltés helye: <http://eudo-citizenship.eu/docs/CountryReports/Turkey.pdf> itt: 4-5. Letöltés ideje: 2015. 06. 01.

német szabályozás kijátszását célozta az 1995-ben bevezetett „rózsaszín kártya” rendszere (ezt 2004-ben átnevezték kék kártyára), mely lehetővé teszi az állampolgárságukról lemondó törököknek, hogy Törökországban a választójog kivételével ugyanazok a jogok illessék meg őket, mint az ország területén élő állampolgárokat.⁴⁸ Ezt 2012-ben kibővítették az állampolgárságukról lemondók gyerekeire is (harmadik generációig).⁴⁹

A török diaszpóra transznacionalizálódásával együtt a török kormányok diaszpóra-politikája is további változásokon ment keresztül. Míg az 1960-as és 1970-es években főleg a hazautalások számítottak a legfontosabb tényezőnek (illetve a tőkeerős munkaerő visszaáramlása), addig az 1980-as évek végétől kezdve egyre fontosabbá vált a diaszpóra politikai szerepe. Az 1990-es években a török kormányok diaszpóra politikája alapvetően három területre koncentrált: 1) a radikális csoportok elleni küzdelemre, 2) a kivándoroltak a befogadó ország iránti követeléseinek támogatására, 3) a diaszpóra és szervezeteik fölötti befolyás biztosítására.⁵⁰

Jelenlegi kormányzati politika

A 2002 óta hatalmon lévő Igazság és Fejlődés Pártja (*Adalet ve Kalkınma Partisi*) hosszú kormányzása alatt a diaszpóra-politikában további változások történtek. Folytatódott a diaszpóra gazdasági szerepének átértékelése, illetve politikai jelentőségének felértékelődése. Ezt pedig az intézményrendszer fejlődése is követte.

Törökország az utóbbi 10-15 évben jelentős gazdasági fejlődésen ment keresztül, bővült a GDP, amiben kiemelkedő szerepet játszottak a

⁴⁸ Kadirbeyoğlu, Zeynep 2010 Report on Turkey. EUDO Citizenship Observatory. letöltés helye: <http://eudo-citizenship.eu/docs/CountryReports/Turkey.pdf> itt: 9. Letöltés ideje: 2015. 06. 01.

⁴⁹ Választójogi törvény változásáról szóló 6304. számú törvény, 14. bekezdés, letöltés helye: <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6304.html>; Letöltés ideje: 2015. 06. 01.

⁵⁰ Aydın, Yaş: The New Turkish Diaspora Policy. *SWP Research Paper*. German Institute for International Security Affairs. 2014, itt: 9.

külföldi működőtőke-befektetések. Bár az ország továbbra sem nélkülözheti a külföldi partnereket, a diaszpóra hazautalásinak jelentősége csökkent. Az utóbbi években Ankara egyre nagyobb hangsúlyt fektet a külföldön élő török üzletemberek megnyerésére, anyaországi befektetések előmozdítására. Ennek emblemikus példája a Külgazdasági Kapcsolatok Szervezetén belül (*Diş Ekonomik İlişkiler Kurulu* – DEIK) a Globális Török Munkatanács létrehozása 2008-ban, rendszeres találkozó (*kurultay*) megrendezése üzletemberek bevonásával, illetve a 2011-es, a török diaszpóráról szóló stratégia elkészítése. Fontos hangsúlyozni, hogy a török-török kapcsolatok alakításában, ahogy a DEIK stratégiáján is látható, nagy szerepet játszanak a különböző törökországi vállalati csoportosulások (MÜSIAD, TÜSIAD, TUSKON), amelyek több ezer török vállalatot tömörítő szervezetekként a török külpolitikát is befolyásolják, s az évek óta zajló gazdasági nyitás egyik motorját jelentik. Az ő gazdasági megfontolású igényük a diaszpóra politikára tett javaslataikban is szembeötlő.⁵¹

A DEIK javaslataiból is látható, hogy a török vezetés nem számol – s nem is kívánja – az egész török diaszpóra közösség hazatelepedésével, sokkal inkább stratégiai partnerként tekint rá, amely nemcsak gazdasági (elsősorban befektetések által), hanem politikai téren is jó szolgálatot tehet

⁵¹ DEIK által kidolgozott Diaszpóra stratégia a világban lévő, a diaszpórák megtartására, megerősítésére és az anyaországgal fenntartott kapcsolatok szorosabbra fűzését szolgáló best practice-eket mutatja be. A stratégia szerint a diaszpóra kulcsszereplő abban, hogy Törökországból globális aktor és gazdasági nagyhatalom legyen. A kapcsolatok kiépítésére és ápolására két tengely mentén tesz javaslatot a stratégia. Az egyik arra fókuszál, hogy mit tehet Törökország a diaszpórája érdekében. Ennek két dimenziója van, az egyik annak gazdasági helyzetének megerősítése, a másik a külföldön élő közösségek integrációja és a társadalmi tőkájük növelése. A másik tengely, azaz a diaszpórától elvárt feladatok két csoportra oszthatóak. A diaszpórától elvárt feladatok két tengely mentén jelentkeznek. Az egyik szerint egy gazdaságilag megerősödő diaszpórának a lobbitevékenységet kell fokoznia (szervezetek létrehozása, a diaszpóra tagjainak mobilizációja, az adott ország vezetőivel és véleményformálóival jó kapcsolatok kiépítése, a befogadó állami belügyeivel való aktív foglalkozás, a Törökország elleni propaganda megfékezése stb.). A másik pedig a Törökországgal fenntartott viszonyra tesz javaslatokat: így a második generáció tagjainak az anyaországba tett látogatásainak támogatása, szakmai gyakorlatainak és törökországi tanulmányainak támogatása, ezen kívül pedig befektetések előmozdítása, kereskedelem támogatása a befogadó és az anyaország között. Forrás: Dünýada Diaspora Stratejileri Türk Diasporası için Öneriler. DEIK, 2011.

az országnak. Egyre inkább a „szelektált” hazatérést részesítik előnyben az AKP-kormányok. Ezen a téren a célcsoport a magasan képzett munkaerő, amely szaktudásával és a technológiai transzferrel hozzájárulhat a török gazdasági modernizálásához és fejlődéséhez.⁵² Ezt a visszafele irányuló „brain drain” nagyban támogatja a Törökországi Tudományos és Technológiai Kutatási Tanács (TÜBITAK), elsősorban posztdoktori ösztöndíjakkal, de a dinamikusan bővülő, jelentős anyagi forrásokkal rendelkező török egyetemek is vonzó célpontot jelentenek a fiatal kutatók számára.

A Recep Tayyip Erdoğan vezette kormányok 2007 után a török diaszpórát egyre intenzívebben kívánták felhasználni a külpolitikai törekvésekhez (uniós csatlakozás elősegítése), illetve nyomásgyakorlásra (lásd örmény népiirtás elismerésének problematikája Franciaországban). Ennek része, hogy a korábbi évtizedek gyakorlatához hasonlóan, a kormány támogatta a törökök integrációját a befogadó társadalmakba – állampolgárság felvétele, politikai pártokba való belépés stb. –, miáltal a diaszpóra adott országban a saját belpolitikai súlyát növelhette. Ez részben a saját érdekérvényesítést, részben Törökország számára fontos lobbitevékenységet jelentett.

Ugyanakkor a török kormányok a diaszpóra identitásának, politikai aktivitásának megőrzése érdekében továbbra is tettek erőfeszítéseket. A több milliós diaszpóra közösség Törökország melletti elköteleződésének megtartása erőteljes identitáspolitikával, illetve politikai szervezetek létrehozásával/támogatásával jártak. Ezt szolgálta például 2010-ben a Külhoni Törökök és Rokon Népek Elnökségének (*Yurtdışı Türkleri ve Akraba Toplulukları Başkanlığı* – YTB) felállítása is. Természetesen a kormányzat diaszpóra politikájának értékelésekor arról sem szabad elfeledkezni, hogy a külföldön élő török állampolgárok jelentős szavazói bázist jelentenek a török pártok számára, így mobilizálásuk, illetve megnyerésük a kormánypárt politikájának egyik alappillért jelentik.

A hazai választásokon való részvétel fokozására 2012-ben végrehajtott törvénymódosítással lehetővé vált, hogy a külföldön élő török

⁵² Bilgili, Özge – Siegel, Melissa: Policy perspectives of Turkey towards return migration: From permissive indifference to selective difference. *Migration Letters*. 2014. 11(2), 218 – 228, itt: 222-225.

állampolgárok ne csak a határátkelőknél (repülőterek, kikötők stb.) adhassák le voksukat. 2014-es elnökválasztáson már – ugyan technikai problémáktól nem mentesen, s csak pár napig – a konzulátusokon-nagy-követségeken is előjegyzéssel szavazhattak. A jelenlegi rendszer szerint már nincs szükség előzetes időpontfoglalásra, a kijelölt, akár több hetes intervallumban járulhatnak az urnák elé a szavazni szándékozók. A külföldi választási körzetekben a voksok leadása a parlamenti választások előtt kezdődik, s ér véget. A 2015. június 7-i parlamenti választás előtt május 8-a és május 31-e között szavazhattak a külföldön élő állampolgárok a legnépesebb közösségekben (így Németországban, Ausztriában, Franciaországban, máshol jóval kevesebb nap állt rendelkezésre).⁵³

A törökországi politikai pártok az utóbbi évtizedekben létrehoztak hozzájuk kötődő európai szervezeteket. Így például a Nemzeti Cselekvés Pártjának (*Milliyetçi Hareket Partisi* – MHP) aktív támogatásával Németországban már 1978-ban létrejött egy egyesület. Az AKP támogatásával 2004-ben alakult az Európai Török Demokraták Uniója (*Avrupalı Türk Demokratlar Birliđi/Union of European Turkish Democrats* – UETD), melynek elsődleges célja a különböző etnikai csoportok között élő európai törökök identitásának megőrzése mellett az európai társadalomba történő integrációjuk. Az utóbbi időben ez vált a legaktívabb török szervezetté,⁵⁴ különösen azután, hogy 2013 végétől erősen megromlott a kapcsolat az AKP és a Fethullah Gülen vallási vezető által vezetett mozgalom között.⁵⁵

⁵³ Bár jelen tanulmány írásának időpontjában még nincs eredmény, előzetes hírek szerint több mint egy millió külföldön élő állampolgár adta le voksát (ennek kb. fele Németországban). Mivel a török parlamentben a diaszpórának nincs külön mandátuma, emiatt a szavazatok az összes eredménybe számítanak bele – így a 10 százalékos választási küszöb eléréséhez szükséges szavazatennyiséget emeli meg.

⁵⁴ Sakman, Tolga: *Türki Diasporası'nı Avrupa Siyasal Sistemine Katılımı*. Almanya, Hollanda, Belçika. Cizgi kitabevi, 2015, Isztambul, itt: 78.

⁵⁵ Jelen tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé ennek a belső harcnak a részletes bemutatását. A témánk szempontjából elég megjegyezni, hogy a diaszpórában is jelen lévő mozgalom az 1990-es évektől kezdve jelentős nemzetközi befolyásra tett szert – világszerte rengeteg középiskolát, egyetemet működtet, s az utóbbi időkig fontos „soft power”-ként szolgált a török vezetés szempontjából. A kapcsolatok megromlásával részükéről az AKP támogatása megingott, ami az UETD politikai aktivitásával járt – akár a gülenisták ellenében.

A Németországban kölni székhelyű szervezet a legnagyobb diaszpóra közösségnek otthont adó államban a főbb városokban létrehozta fiók-szervezeteit – napjainkban ez a legerősebb török szervezet az országban. A választások előtt végrehajtott kormányfői látogatások – így például 2014 májusában Erdoğan kölni látogatása az UETD fennállásának 10 éves évfordulójára – fontos eszközeül szolgálnak a törökség mobilizálására. Az ezeken elhangzó kormányfői – 2015-ben immár államfői – beszédek részben a török belpolitikáról szólnak, másrészt pedig nagy visszhangot kiváltó üzeneteket tartalmaznak a külföldi közösségek identitásáról: 2014-es beszédében Erdoğan kijelentette, hogy az integrációt támogatja, de az asszimilációs politikára nem mond, „*vallásunkból, nyelvünkől, kultúránkból engedményeket nem adunk*”⁵⁶ vagy 2015-ben, amikor „*az új haza harcosai*”-nak nevezte a diaszpórát.⁵⁷

Ugyanakkor a kormányt rengeteg kritika éri, hogy átpolitizált, s az általa létrehozott – identitásépítő – intézményrendszer kevésbé befogadó a kurd, alevi vagy éppen a kivándorolt örmény közösségek irányába.⁵⁸ Elmondható, hogy bár hivatalosan nyitottak ezen csoportok felé, a kormányzati diskurzus alapvetően egy muszlim-konzervatív mezőben zajlik. Jó példa erre a YTB folyóirata, a *Plusz 90 (Arti 90)*, amely alapvetően három témára koncentrálna: rasszizmus, iszlamofóbia; keresztény családok gondozásába került muszlim gyerekek (mint az asszimiláció veszélye); Oszmán Birodalom öröksége (kulturális, történelmi összetartó erő a rokon népekkel).⁵⁹

⁵⁶ Erdoğan Almanyada konuştu! İşte o konuşma. Internethaber, 2014. letöltés helye: <http://www.internethaber.com/erdogan-almanyada-konustu-iste-o-konusma-676503h.htm> Letöltés ideje: 2015. 06. 01.

⁵⁷ Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Almanyada önemli açıklamalar, Habertürk, 2015. letöltés helye: <http://www.haberturk.com/dunya/haber/1076551-cumhurbaskani-erdogandan-almanyada-onemli-aciklamalar> Letöltés ideje: 2015. 06. 01.

⁵⁸ AKP'nin Diaspora hayali. Yeni hayat, 2015. letöltés helye: <http://www.yenihayat.de/haber/akpnin-diaspora-hayali> Letöltés: 2015. 06. 01.

⁵⁹ Öktem, Kerem: Turkey's New Diaspora Policy: the Challenge of Inclusivity, Outreach and Capacity, Istanbul Policy Center, 2014 letöltés helye: http://ipc.sabanciuniv.edu/wp-content/uploads/2014/08/14627_Kerem%C3%96ktenWEB.18.08.pdf; Letöltés ideje: 2015. 06. 01.

Az intézményrendszer

Az alkotmányban is rögzített felelősségvállalás által is demonstrált törökországi elköteleződés a diaszpóra iránt egy folyamatosan terebélyesedő, fragmentált intézményrendszer kialakulásához vezetett. Az intézményrendszerben érthető okokból nagyobb hangsúlyt kapnak a külföldön élő török állampolgárok, azonban egyre határozottabban jelennek meg a már külföldön született, állampolgársággal nem rendelkező törökök identitástudatának, Törökország iránti elköteleződésének előmozdítására hivatott szervezetek.

A legfelső szinten három minisztérium és a Miniszterelnökség érintett a külföldön letelepedő török állampolgárokat illetően.⁶⁰ A Külügyminisztérium elsősorban a választások szempontjából játszik kulcsfontosságú szerepet, de jelen van a kulturális életben is (ezen a téren főleg a korai időszakokban volt meghatározó, azóta új intézmények játszanak mind fontosabb szerepet). A Munkaügyi és Társadalombiztosítási Minisztérium a társadalombiztosítási ügyek miatt, míg az Oktatási Minisztérium az oktatásból kifolyólag kapcsolódik a külhoniakhoz.⁶¹

1967-ben hozták létre a jelenleg a Munkaügyi és Társadalombiztosítási Minisztériumon belül működő Külkapcsolatokért és Külföldi Munkások Szolgálatáért Felelős Főigazgatóságot (*Diş İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü* – DIYIH). A szerv egyszerre felelős a minisztériumi külkapcsolatokért (kétoldalú társadalombiztosítási szerződések megkötése), másrészt segítséget nyújt a külföldön lévő török munkavállalók problémáinak megoldásában.⁶² Ez utóbbi elsősorban a világ mintegy 44 városában fenntartott képviseleteken, attasékon keresz-

⁶⁰ 2011-es megszűntetéséig a Belügyminisztérium a Külhoni Törökök és Rokon Népek Osztályával és a Külföldön élő Állampolgárok Konzultációs Tanácsa révén képviseltette magát a diaszpóráért felelős politikában.

⁶¹ Bilgili, Özge – Siegel, Melissa: Understanding the changing role of the Turkish diaspora *UNUT-MERIT Working Paper series*, 2011-039, itt: 7.

⁶² DIYIH Feladatok és szolgáltatások, letöltés helye: <http://www.csgeb.gov.tr/csgebPortal/diyih.portal?page=genelmudurluk&id=3>; Letöltés ideje: 2015. 05. 24.

tül történik.⁶³ A Főigazgatóságon belül működik a Szülőföld- Tanácsadási Iroda (*Yurt-Danış Bürosu*), amely nemcsak a külföldön élőknek, de a hazatelepedőknek is segítségére van, amely elsősorban a különböző úrlapok kitöltésében és jogi tanácsadásban ölt testet.⁶⁴

Már a kilencvenes években felmerült egy, kifejezetten a külhoni törökökkel (*Yurtdışı Türkler*) foglalkozó intézmény felállításának gondolata, amely jóval hatékonyabban látná el ezen csoportok érdekvédelmét, mint a különböző minisztériumokba tagolt intézményrendszer. Ennek ellenére a különálló entitás létrehozásának érdekében tett erőfeszítéseket csak 2010-ben koronázta siker. Ekkor hoztak létre egy új intézményt a Miniszterelnöki hivatal alá rendelve: a Külhoni Törökök és Rokon Népek Elnökségét. A jelentős létszámú intézmény (közel 200 fős, amelyet kiegészít egy 50 fős szakértői gárda) sokrétű feladatot lát el. Ahogy az elnökséget alapító 5978. számú törvény első cikke kimondja, az intézmény a) külhoni állampolgárokkal kapcsolatos feladatokért és a problémáik megoldásáért, b) a rokon népekkel fenntartott szociális, kulturális és gazdasági kapcsolatok ápolásáért c) és az országban tanuló külföldi diákok ösztöndíjainak kezeléséért felelős.⁶⁵ A szerv legfontosabb feladata a diaszpórában élők identitás-megőrzésének elősegítése, ezt főleg különböző kulturális programok támogatásával kívánják elérni. Emellett fontos fórumot is jelent nemcsak a külhoni törököknek, de a rokon népeknek is, amelyek képviselőit (politikuskok, kutatók) rendszer találkozókon, konferenciákon látják vendégül.

A diaszpóra identitásának megőrzésére támogatják a kulturális programjaik megvalósítását, s rengeteg projektet, eseményt szerveznek ebből a célból. A teljesség igénye nélkül: programot indítottak a külhoni

⁶³ DIYIH letöltés helye: <http://www.csgeb.gov.tr/csgebPortal/diyih.portal?page=genelmudurluk&id=4>; Letöltés ideje: 2015. 05. 24.

⁶⁴ DIYIH letöltés helye: <http://www.csgeb.gov.tr/csgebPortal/diyih.portal?page=duyuru&id=yurtdanis>; Letöltés ideje: 2015. 05. 24.

⁶⁵ Az eddig még alig hároméves múltra visszatekintő szervezet költségvetése imponánsan növekedett, s 2014-as évet mintegy 194,5 millió új török lírával kezdte (ami 2014. januári árfolyamon számolva megközelítőleg 19,5 milliárd forint) Forrás: YTB Faaliyet raporu, 2014, letöltés helye: http://www.ytb.gov.tr/documents/ytb/files/yayinlar/faaliyet_raporlari/2014%20Faaliyet%20Raporu.pdf; Letöltés ideje: 2015.05. 29.

fiatalok számára Törökország megismerésére (*Gençlik Köprüleri Programı*), a külföldi állampolgároknak külön ösztöndíjat alapítottak (*Yurtdışı Vatandaşlar Bursları*), melynek célja, hogy az ösztöndíjas a befogadó ország tudományos életében váljon sikeressé, ott végezhesse kutatásait. Ugyanígy rendeztek a fiatal jogászok számára törökországi képzést és látogatást (*Avrupalı Hukukçular Eğitim Programları*). Ezen kívül külön támogatási programot hoztak létre a diaszpóra civil szervezeteinek támogatására (utazások, képzések stb.).⁶⁶

A Külföldön Élő Állampolgárok Tanácsadó Irodáját (*Yurtdışında Yaşayan Vatandaşlar Danışma Bürosu* – YYVDB) 1998-ban hozták létre, s gyakorlatilag egy egyeztető és koordinációs fórumként szolgált: a különböző minisztériumok és szervezetek (19 fő), illetve a befogadó országokban lévő török diaszpóra-közösségek képviselőit és tiszteletbeli tagokat (78) egyesíti. A tagokat pályázataik alapján választják ki. A szervezetet 2010-ben a Külföldi Törökök és Rokon Népek Elnökségéhez csatolták, vezetője az elnökség vezetője lett.⁶⁷ A külföldi török képviselők hivatottak az állami politikákat közvetíteni a közösségek felé,⁶⁸ illetve megfogalmazni a javaslatukat, jelezni a közösségeket érintő problémákat.⁶⁹

⁶⁶ YTB Faaliyet raporu, 2014, letöltés helye: http://www.ytb.gov.tr/documents/ytb/files/yayinlar/faaliyet_raporlari/2014%20Faaliyet%20Raporu.pdf; Letöltés ideje: 2015.05. 29.

⁶⁷ Lásd: 27795/2010. 12. 24. számú Hivatalos Közlöny.

⁶⁸ A YTB által megtestesített, egy nagyobb közösségben gondolkodó török külpolitikát vizionált Ahmet Davutoğlu akkori külügyminiszter is a szervezet ülésén. 2013 derekán mondott beszédében kijelentette, hogy nemcsak a török állampolgárok, illetve a diaszpóra tagjainak érdekeit kell képviselniük, hanem a rokon népeket is segíteniük kell. Forrás: Külügyminisztérium letöltés helye: http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-ahmet-davutoglu-nun-yurtdisi-vatandaslar-danisma-kurulu-toplantisi_-17_06_2013.tr.mfa Letöltve: 2015. 05. 31.

⁶⁹ A képviseleti helyek megoszlásáról szóló videó szerint 2013-ban 18 fő Németországból, 8 fő az Amerikai Egyesült Államokból, Franciaországból 6 fő, Hollandiából és a Balkánról 4-4 fő, Ausztráliából, Ausztriából, Belgiumból, Nagy-Britanniából, Közép-Ázsiából és Közél-Keletről és Afrikából 3-3 fő, Svédországból, Svájcban és Kanadából 2 fő, Dániából, Norvégiából, Olaszországból és Észak-Ciprusról pedig 1-1 fő érkezik a tanácsba. letöltés helye: <https://www.youtube.com/watch?v=i6OyOWPdJbM>; Letöltés ideje: 2015. 05. 28.

Az identitás megőrzésében a Vallási Minisztérium/Elnökség, a Diyanet⁷⁰ vállal fontos szerepet. Ez a diaszpóra hitéletének szervezéséért felelős. Emögött az a megfontolás áll, hogy a hazai kormányzathoz közeli ellensúly jöjjön létre a liberális nyugat-európai szabályozásnak köszönhetően erőre kapó, különböző, Ankarából nézve radikálisnak tekintett vallási-politikai mozgalmak – így például *Milli görüş* mozgalom, *süleymançık*, vagy az iszlám kalifátust vizionáló *kaplançık*⁷¹ – ellenében.

A változás szembeötlő volt: míg a Diyanetnek 1981-ben még csak 81 külföldön dolgozó munkatársa volt, ez a szám 1989-re 600 főre nőtt, 1995-ben pedig már 750 imám látott el külföldi szolgálatot,⁷² 2005-ben pedig ez már meghaladta az ezer főt. Imámok küldése mellett a Diyanet a nagykövetségekhez kapcsolódóan vallási attasék hálózatát hozta létre. Továbbá olyan egyesületeket is létrehozott, amelyek egy-egy nyugat-európai ország török hitéletének legfontosabb irányítójává váltak. Így Németországban 1984-ben megalapították a Török-Iszlám Vallásügyi Uniót (*Diyanet İşleri Türk-Islam Birliği* – DİTİB), amely gyakorlatilag a Diyanet meghosszabbított kezeként épít mecseteket. Ezek aztán a Törökországból küldött imámok, illetve ezáltal a kormányzati retorika bázisaivá válnak,⁷³ s a hitélet fenntartása mellett legfontosabb feladatuk, hogy fellépjenek az „asszimilációs politikák” ellen.

Ahogy a Diyanet és a Határon túli Törökök és Rokon Népek Elnökségének munkáján is láttuk, a török vezetés egyik célkitűzése nemcsak az török állampolgárok, de a második, harmadik generáció identitásának a megtartása, a törökség-tudat megerősítése. A török oktatási törvény rendelkezik arról, hogy a külföldön élő török állampolgárok számára a nyelvtanítás biztosítása az Oktatásügyi Minisztérium feladatkörébe

⁷⁰ A modern Törökország megszületése nem az állam és a vallás teljes szétválasztását, hanem a vallás „államosítását” jelentette, a vallási ügyekért felelős Diyanet (korábban minisztérium, jelenleg a Miniszterelnökség alá rendelt intézmény) révén a mecsetek építése és fenntartása, az ott dolgozók fizetése a kormány feladata lett.

⁷¹ Zücher, Erik Jan: *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İletişim, 2012, itt: 417.

⁷² Avcı, Gamze: Religion, Transnationalism and Turks in Europe. *Turkish Studies*. 2005. 6(2), 201–213, itt: 208.

⁷³ Yanaşmayan, Zeynep: Role of Turkish Islamic Organization in Belgium: The Strategies of Diyanet and Milli Görüş. *Insight Turkey*. 2010. 12(1) 139-161.

tartozik. Jelenleg 1730 török tanár dolgozik Nyugat-Európában,⁷⁴ akik török nyelv és kultúra órákat (*Türkçe ve Türk Kültürü Dersleri Programları*)⁷⁵ tartanak a Minisztériumközi Közös Kulturális Bizottság (*Bakanlıklararası Ortak Kültür Komisyonu* – BAOKK) révén.⁷⁶ A török nyelv oktatásának szabályozására Törökország több európai országgal kötött szerződéseket, így például a megfelelő tanárgárda biztosítására Párizs és Ankara 1978-ban írt alá egy megállapodást.⁷⁷ A tanárok közül több százan dolgoznak Németországban is, ahol a török gyerekek nemcsak az anyaországból, hanem kisebb létszámban ugyan, de németországi (sok esetben Törökországban tanult) tanároktól is tanulhatnak az iskolában.⁷⁸

A diaszpóra identitásának megőrzésére hivatott – az egyébként széles portfólióval rendelkező – Yunus Emréről elnevezett kulturális intézetek hálózata is (*Yunus Emre Kültür Merkezi*).⁷⁹ A világszerte már régóta létező kulturális intézetek mintájára 2007-ben kezdték el kiépíteni ezek rendszerét. A gyorsan terebélyesedő hálózat azóta már több tucat központból áll, s a világ számos országában vannak fiálái, így 2013 őszétől Magyarországon is. Yunus Emre Kulturális Intézetek java-

⁷⁴ A jogi szabályozást lásd bővebben: Yurtdışında Okutman ve Öğretmen Görevlendirilmesi. Letöltés helye: <http://abdigm.meb.gov.tr/www/yurt-disi-gorevlendirmeleri/icerik/31> Letöltés ideje: 2015. 06. 01.

⁷⁵ Az elsőtől a tizedik osztályig tartó oktatásról bővebben: letöltés helye: http://strazburg.meb.gov.tr/habers/yeni_ogretim_program.pdf; Letöltés ideje: 2015. 06. 01.

⁷⁶ A bizottság munkáját a Külügyminisztérium koordinálja, de helyet kapnak benne a kulturális és az oktatási minisztériumok képviselői is. Forrás: Török Külügyminisztérium: letöltés helye: http://www.mfa.gov.tr/yurtdisinda-yasayan-turkler_.tr.mfa; letöltés ideje: 2015. 05. 23.

⁷⁷ Akıncı, Mehmet Ali: Fransa'da Türkçenin Öğretilmesinde Son Durum Türk Forumu Isina, Almagül (ed.): *Dünya Türk Forumu* TASAM, 2012, Isztambul, 361-376. p. 365.

⁷⁸ A németországi helyzetről lásd bővebben: Yıldız, Cemal: Yurt Dışında Yaşayan Türk Çocuklarına Türkçe Öğretimi (Almanya Örneği), YTB, 2012, Ankara letöltés helye: http://www.ytb.gov.tr/documents/ytb/files/yayinlar/kitaplar/Yurt_Disinda_Yasayan_Turk_Cocuklarına_Turkce_Ogretimi.pdf.és Küppers, Almut– Schroeder, Christoph – Gülbeyaz, Esin Işıl: Languages in Transition Turkish in Formal Education in Germany Analysis & Perspectives, Istanbul Policy Center – Stiftung Mercator Initiative, Policy Brief, 2014 letöltés helye: <http://ipc.sabanciuniv.edu/wp-content/uploads/2014/10/SEP-TEMBER-2014-ALMUT-KUPPERS.pdf> Letöltés ideje: 2015. 06. 02.

⁷⁹ Lásd bővebben az intézmény honlapján: <http://www.yee.org.tr/>

részt ugyanazokat a feladatokat látják el, mint más országok kulturális intézetei (nyelvvoktatás, kulturális programok szervezése stb.), viszont fontos hangsúlyt adnak a helyi törökséggel való kapcsolatfenntartásnak és kultúraápolásnak, amely a jelenlegi törökországi kultúrpolitika jegyében zajlik.⁸⁰

Konklúzió

Az elmúlt évtizedek alatt egy relatíve nagy létszámú török diaszpóra csoport jött létre, amely a vendégmunkások tömegéből egy transznacionálizálódó közösségé vált. A kormányzati politika erre reagálva már nem (csak) a gazdasági kapcsolatokra épít, hanem igyekszik felhasználni a közösséget politikai lobbiként, amely – főleg Európában – elősegítheti az ország uniós csatlakozását, segíthet az örmény diaszpóra lobbitevékenységének visszaszorításában, illetve Törökország nemzetközi presztízsét, befolyását növeli.

A diaszpóra irányában zajló török nemzetpolitika tehát két csoportra koncentrál. Egyrészt a még török állampolgársággal rendelkező török munkavállalókra és családjaikra, akiknek mind beilleszkedési, mind hazatérési problémáikban igyekeznek segíteni (pl. tanácsadási irodák vagy a Külügyminisztérium 13 konzulátusa Németországban). Másrészt Ankara figyelme a török állampolgársággal már nem rendelkező, jellemzően második vagy harmadik generációs bevándorlókat sem kerüli el. Ez pedig elsősorban az identitás megőrzésre és az anyaországgal fenntartott kapcsolatok elmélyítésére koncentrál, melynek legfontosabb színterei az iskolapad, a Diyanet hálózatain keresztül működtetett mecsetek és a kulturális intézetek láncolata.

⁸⁰ A török kultúra külföldi megjelenítéséről lásd: Kaya, Ayhan – Tecmen, Ayşe: The Role of Common Cultural Heritage in External Promotion of Modern Turkey: Yunus Emre Cultural Centres Working Paper, 2011, No: 4

Sáfi Csaba

A határon túli oroszok/orszájkúak problematikájának megjelenése az orosz politikában az 1991-2011 közötti időszakban¹

A kelet-ukrajnai eseményeknek, illetve a kiéleződött orosz-ukrán konfliktusnak köszönhetően a szovjet utódállamokban maradt orosz/orszájkú lakosság helyzete az elmúlt évben ismételtén a külpolitikai érdeklődés középpontjába került. Ha egy kicsit szélesebb értelemben és tágabb földrajzi dimenzióban tekintünk a máig megoldatlan nemzeti, nyelvi, kisebbségi kérdéskörre, nem szabad megfeledkezni arról, hogy Ukrajna nem csak a mintegy 10 milliányi etnikai orosz és még ettől is több orosz ajkú hazája, de otthona több tucat egyéb nemzetiségnek, így a hivatalos adatok szerint 155 ezer őshonos magyar nemzeti közösségnek is.

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa miként jelent meg kontinensünk legnagyobb etnikai és nyelvi kisebbségének a problematikája a függetlenné vált Oroszország politikájában és mik ezen politika sikertelenségének az okai.

A dolgozat bemutatja, hogy az orosz kormány, a politikai elit, illetve maga az orosz társadalom is ugyanazokra vagy nagyon hasonló nyelvi, etnikai, kulturális, vallási, gazdasági, asszimilációs problémákra vagy éppen (kettős)állampolgársági, illetve az anyaországba történő át- vagy visszatelepülési kérdésekre keresi a maga sajátos válaszait, mint amelyekkel Magyarország is szembesülni kényszerül folyamatosan 1920 óta.

¹ A tanulmány nem kíván foglalkozni a 2013-ban elkezdődött ukrán válsággal. A szerző álláspontja szerint az ukrajnai események háttérben elsősorban geopolitikai és nem kisebbségi problémák húzódnak meg. Ez még akkor is így van, ha a kisebbségi elem a helyi és a nemzetközi közvélemény előtt is erősen manifesztálódott, illetve az ukrajnai oroszok/orszájkúak helyzete és problematikája mindkét fél részéről erős mobilizációs tényezőként jelenik meg (oroszgyűlölet vs. ukránellenesség). Véleményem szerint az ukrajnai helyzet kisebbségi szempontból történő elemzését külön tanulmányban szükséges feldolgozni.

Látni fogjuk, hogy az új orosz politikai vezetés számára az utódállamokban maradt oroszországi honfitársak problematikája olyan kihívásként jelent meg, amellyel a mai napig nem tudtak megbírozni. Sőt, a stratégiai koncepció hiányából fakadóan még a kérdéskör egységes megközelítéséről sem beszélhetünk.

A tanulmány példák bemutatásán keresztül arra is kitér, hogy a határon túli oroszokkal/orszájkúakkal kapcsolatos politika megvalósításával szemben milyen negatív kritikák fogalmazódtak meg mind a társadalomban, mind magában a politikai elitben, illetve a kérdéskör miként jelent meg a 2000-es elnökválasztási kampányban, belpolitikai csatározásokban, valamint Türkmenisztán esetében hogyan vált egy energiapolitikai játszma részévé.

A dolgozat a fent említetteket néhány magyar analógiával, példával egészíti ki és von párhuzamot a határon túli orosz/orszájkú és magyar kisebbség helyzetének a kezelésével kapcsolatban.

Határon túli oroszok/orszájkúak: új kihívás az orosz politika számára

A Szovjetunió fölbomlása óta eltelt bő két évtizedben Oroszországban, ha lassan is, de mind a politika, mind az egyén szintjén megváltozott a határ túloldalára került orosz/orszájkú lakossággal kapcsolatos viszony. Amint az újonnan függetlenné vált tagköztársaságok szuverenitása megszilárdult és az egykori adminisztratív határok valódi elválasztó vonallá váltak, egyre inkább külföldiként kezdték nemcsak tekinteni, de kezelni is azokat az oroszokat/orszájkúakat, akik nemzeti hovatartozásukat megőrizve csupán a történelem szeszélye és az egykor mestersegesen meghúzott határok következtében kerültek más államok fönhatósága alá.

Az új államok megerősödésével párhuzamosan lassan elindult egy másik folyamat is, amelyet az utódállamok régi/új politikai eliteje is erőteljesen támogatott. A FÁK országokban létrejött új politikai, társadalmi és kulturális keretek hatással voltak az ott élő, ott maradt orosz/orszájkú népességre is. Államonként, sőt még államokon belül is eltérő

mértékben és intenzitással, de folytatódott egy olyan orosz/orosz ajkú közösség kialakulásának – a még a szovjet időkben elkezdődött – lassú folyamata, amely kezdett különbséget mutatni az anyaországban maradt többségi nemzethez képest. Ennek a folyamatnak, ahogy a határon túli magyar példák is mutatják, két oldala van. Ez egyrészt megkönnyíti az új feltételekhez való alkalmazkodást, elősegíti, hogy a kötelezettségek mellett teljes jogú állampolgárként élhessenek mindazokkal a jogokkal és lehetőségekkel, amelyekkel a többségi nemzethez tartozók is rendelkeznek. Másrésztől viszont meg kell találni azt a határvonalat, amely mindezt úgy teszi lehetővé, hogy továbbra is megőrizhessék, ápolhassák és fejleszthessék nemzeti önazonosságukat, nyelvüket, kultúrájukat, oktatási intézményeiket, nemzeti szokásaikat. Ráadásul úgy, hogy mindezek a második, harmadik, negyedik, stb. generáció számára is biztosítva legyenek. Vagyis, minél kisebb mértékben valósuljon meg az egyébként bizonyos határok mellett természetes folyamatnak is tekinthető asszimiláció, illetve a harmadik állomokba történő migráció. Ez utóbbi ugyanis egyszerre jelent veszteséget az anyaország és a jelenlegi lakóhely/állampolgárság szerinti állam számára. Az emigrációval az anyaország a népesség utánpótlás szempontjából fontos potenciális hazatelepülőket veszti el, vagy a még meglévő orosz etnikai és/vagy nyelvi jelenlétet csökkenti. Az utódállam pedig a népességcsökkenés mellett potenciális munkaerőt is veszít.

A határon túli oroszok/orosz ajkúak asszimilációja, illetve az ő és az anyaországiak közötti különbségek hangoztatása erőteljesen élvezi a régi/új nemzeti politikai elitek támogatását is. A cél, hogy az utódállamok orosz/orosz ajkú lakossága egyre kevésbé igazodjon az anyaországhoz, egyre kevésbé tekintsen rá mint tájékozódási pontra. De az utódállamokban nemcsak az oroszok/orosz ajkúak, de számos más – különösen az őshonos – kisebbségek is a saját anyaországaikra tekintenek tájékozódási pontként. Ukrajnában a kárpátaljai magyar közösséggel és szervezeteivel kapcsolatban is gyakran elhangzik az a vád, hogy elsősorban Magyarországra és Budapestre tekintenek és az ország Kárpátokon túli területeire, beleértve Kijevet is, már alig fordítanak figyelmet. A történelmi előzményeken és a földrajzi adottságokon kívül ebben az ukrán szempontból negatív jelenség kialakulásában az ukrán poli-

tika is aktív szerepet játszott. Azzal, hogy az ukrán állam, a nacionalista politikai elit eddig nem volt képes vagy nem akart olyan perspektívát, jövőképet fölmutatni a nemzeti kisebbségek, többek között az őshonos oroszok, magyarok, lengyelek, románok, moldávok, stb. számára, amely valóban vonzó országgá tette volna számukra Ukrajnát, csak azt érte el, hogy a nemzeti kisebbségek egyre nagyobb mértékben anyaországaik felé orientálódnak.

A függetlenné vált egykori tagköztársaságokban az orosz/orosz ajkú lakosságtól és annak szeparatizmusától való félelem a szovjet állam felbomlását követő első két évtizedben gyakorlati szempontból nem jelentett különösen nagy veszélyt sem az utódállamokban, sem a nemzetközi politikai közvélemény számára. Legalábbis az ukrán válság kitöréséig, a Krím Oroszországhoz való csatolásáig erre utaló jelek nem voltak. Az ukrán válságig az utódállamok szuverenitása és területi integritása – Moldova és Grúzia kivételével² – tartósabbnak bizonyult,³ mint amit a függetlenné váláskor az államok akkori etnikai/nyelvi/felekezeti összetétele⁴ alapján föltételezni lehetett.

A Szovjetunió szétesése óta eltelt első két évtizedben a határon túli orosz/orosz ajkú lakosság nem tudta sem a bel-, sem a külpolitikában azt a szerepet betölteni, amelyre meglévő adottságaik feljogosíthatták volna őket. Ennek oka az „orosz kérdés” túlpolitizáltságában keresendő, amely

² Moldova és Grúzia a függetlenség elnyerése óta de facto nem tudta/nem volt képes területi fennhatóságát a szakadár Dnyeszter-mellékre, illetve Abháziára és Dél-Oszétiára kiterjeszteni. Ezek a területek így soha sem integrálódtak a független Moldovába és Grúziába. Ennek megfelelően az említett területek elvesztése sem a függetlenség elnyerését követő időszakban, hanem azzal szinte teljesen egy időben, azzal párhuzamosan következett be. Továbbá, egyik terület elvesztésében sem az orosz etnikai faktor játszott a döntő szerepet, hanem magának a függetlenné válásnak a következményei voltak, melynek előzményei a sztálini belső határookra vezethetők vissza. A szovjet tagköztársaságok között mesterségesen meghúzott belső határok problémája több utódállam között a mai napig konfliktusforrásként jelenik meg.

³ Az Örményország és Azerbajdzsán közötti Hegyi-Karabahh kapcsolatos konfliktus egyrészt még a szovjet időkben elkezdődött, másrészt a probléma az „oroszkérdéssel” sincs összefüggésben.

⁴ Georg Brunner: Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában, A Magyarországi kutatás könyvtára, Budapest, 1995, 78-86.

mind Oroszországon belül, mind az utódállamokban, mind a nemzetközi szervezeteken és nemzetközi politikai életben, illetve a közvéleményen belül megfigyelhető volt.⁵ Az orosz/orosz ajkú népesség helyzetét nemcsak az utódállamokban, de Oroszországon belül is számos esetben a személyes politikai ambíciók érdekében használták föl, illetve az egyik olyan eszközévé vált a végrehajtó hatalom bírálatának, amely még a választási kampányokban is szerepet kapott.⁶

Negatív kritikák

A kettős állampolgárság megadásának elmaradása már e kezdeti időszakban éles politikai reakciókat váltott ki. Még befolyásos oroszországi politikusok is azon a véleményen voltak, hogy a határon túli oroszok millióit önként magukra hagyták és közben még az orosz állampolgárság automatikus megszerzésének a lehetőségét is megtagadták tőlük.⁷ Habár, a kettős állampolgárság körüli kérdés – ahogy azt a magyar példa is mutatja – valóban nagyon érzékeny, mégis jól látszik, hogy ez kezdetektől fogva milyen előkelő helyet foglalt el a határon túli oroszországi honfitársakkal kapcsolatos politikai és közgondolkodásban.

Az ezredfordulót követő években a határon túli orosz/orosz ajkú politika végrehajtásával kapcsolatban súlyos kritikák fogalmazódtak meg az orosz külügyminisztériummal és külképviselletekkel szemben

⁵ Az ukrán válság kisebbségi szempontból egyik negatív következménye Közép- és Kelet-Európában a kollektív kisebbségi, nyelvi, kulturális jogok korlátozása lehet, amely nem csak az oroszokat/orosz ajkúakat, de a többi, különösen az őshonos nemzeti, nyelvi, vallási/felekezeti kisebbségeket is hátrányosan érintheti.

⁶ Konsztantinova, Natalja: Problema resajetszja szovmesztnimi uszilijami. Boleje 150 organizacij v Rosszii pitajutszja pomocs bívsimi szograzsdanam. *Nyezaviszimaja gazeta*, 31 október 1995; Zatulin, Konsztantyin (szerk): *Ról institutov grazhdanskogo obschetstva v formirovanii sovremennoj diasporalnoj politiki Rossijszkoj Federacii*. Moszkva: Isztyitut Diasporii i Integracii, Isztyitut sztran SZNG, 2011:86-87.

⁷ Popov, Gavril: Nacionalnosztyi Rosszii. *Nyezaviszimaja gazeta*, 12 április 2000. Letöltés helye: http://www.ng.ru/ideas/2000-04-12/8_popov.html; letöltés ideje: 2015.03.21.

is.⁸ Az ukrainai válságig az orosz külügyminisztérium – a Baltikumot kivéve – az utódállamokban élő oroszokat/orosz ajkúakat ért jogsértésekkel kapcsolatban is általában erőtlenül hallatta szavát. Hasonlóan a Magyarországgal szomszédos országokhoz, a szovjet utódállamokban, de különösen a közép-ázsiai országokban, az oroszországi honfitársakat, sőt az orosz állampolgárokat ért sérelmek elleni orosz föllépés elmaradása a régi/új politikai elit értékrendjében gyengeségként jelenik meg. Oroszország azzal, hogy még állampolgárait sem védte meg a „közelkülföldön”, mind belföldön, mind az utódállamokban élő orosz/orosz ajkúak előtt saját magát hiteltelennitette el és tovább erősítette azt a meglévő közép-ázsiai politikai hagyományt, melyben az ország vezetői despotaként viselkedve a lakosságra alattvalóikként tekintenek. A megfogalmazás kétség kívül sarkos, de mindenképpen kifejezi azt az Oroszországban széleskörűen elterjedt nézetet, hogy az orosz politikai vezetés a 2000-es évek elejéig a gyakorlatban nem sokat tett az utódállamokban élő oroszok/orosz ajkúak helyzetének javítása érdekében.

Mindezek egyenes folytatásaként voltak értékelhetőek a határon túli orosz/orosz ajkú szervezetek finanszírozása körüli anomáliák. Az akkori helyzetet szemléletesen jellemzi, hogy maguk az orosz külügyminisztérium dolgozói is számos esetben kritikával illették a határon túli oroszországi honfitársak támogatásra szánt szűkös költségvetési források felhasználásának a gyakorlatát. Az orosz támogatások számos esetben jól jövedelmező bevételként, megélhetést biztosító forrásként jelentek meg.⁹ Mindezek ismeretében nem véletlen, hogy a határon túli orosz szervezetek szinte osztódással jöttek létre.

⁸ Rosztovszkij, Mihail: Nyeboszkreb na kurih nozskah. O csom MIDovci govorját sepetom? „MK” 11 október 2002; Letöltés helye: <http://www.mk.ru/old/article/2002/10/11/161049>; letöltés ideje: 2015.03.21.; Poloszkova, Tatjana 2002-es budapesti látogatásán, a szerzővel a Határon Túli Magyarok Hivatalában folytatott beszélgetésén szintén említést tett az orosz külügyminisztérium nem megfelelő hozzáállásáról és a témával foglalkozó munkatársainál sok esetben megfigyelhető felkészületlenségéről.

⁹ Poloszkova, Tatjana: Dialog bugyet trudnim. *Nyezaviszimaj gazeta*, 10 október 2001; Letöltés helye: http://www.ng.ru/cis/2001-10-10/5_dialogue.html; letöltés ideje: 2015.03.21.

Az 1990-es évek határon túli oroszok támogatásával kapcsolatos politikájáról kialakult negatív vélemény nemcsak az utódállamok orosz/orosz ajkú lakossága körében volt megfigyelhető. A krími válságig Oroszországon belül is egyre hangosabban hallatszottak olyan kritikus hangok, amelyek szerint Oroszország az egyetlen olyan anyaország, amelynél a nemzeti érdekek nem foglalják magukba a határon túli honfitársak jogainak védelmét. Sőt, olyan vélemények is népszerűek voltak, amelyek szerint Oroszország – egyedüli példaként – úgy támogatta saját költségvetési eszközeivel és egyéb kedvezményekkel a FÁK államokat, hogy azok ezeket a forrásokat többek között az ott élő oroszországi honfitársak további diszkriminációjára használták föl, téve őket ezzel másod vagy harmadrendű állampolgárokká.¹⁰

Az oroszkérdés az oroszországi választásokon

A határon túli oroszok/orosz ajkúak az oroszországi választási kampányokban is szerepeltek. A 2003-as parlamenti választási kampányban készült el az a törvénytervezet, amely december első vasárnapját a külhoni honfitársak napjává nyilvánította volna.¹¹ Az orosz politikai elitnek a határon túli oroszországi honfitársakkal kapcsolatos nézeteit a leginkább Aman Tulajev elnökjelölti programjaiban lehet egy helyen megtalálni. Programja összesűrítette mindazt, ami az utódállamok orosz/orosz ajkú lakosságának támogatásával kapcsolatban addig napvilágot

¹⁰ Ajrapetrova, Natalja: V. Putyin i rosszijszkije szootyecsetvennyiki. *Nyezaviszimaja gazeta*, 23 fevralja 2000.; Letöltés helye: http://www.ng.ru/cis/2000-11-23/5_nopolitics.html; letöltés ideje: 2015.04.01.

¹¹ V Rosszii mozset pojavityszja novij prazdnyik – Gyeny szootyecsetvennyika. *Tatcenter.ru*, 17 nojabrja 2003, Letöltés helye: <http://www.tatcenter.ru/cgi-bin/search.pl>; letöltés ideje: 2015.04.01. Hogy a politika malmai mennyire lassan örölnek, jól mutatja, hogy több mint egy évtizeddel később a németországi orosz nagykövet a pravoszláv naptár szerinti újév napját említette az oroszországi honfitársak nem hivatalos ünnepeként. *Esty takoj prazdnik Gyeny szootecsesztbennika*. Letöltés helye: <http://www.rusevik.ru/obschesvo/21321-est-takoy-prazdnik-den-sootechestvennika.html>; letöltés ideje: 2015.01.01.

látott. Szervezeti oldalról ő is elsőrendű feladatnak tekintette a határon túliak szétaprózott szervezeti struktúrájának a megszüntetését, amely komoly akadálya a hatékony érdekképviseletnek és érdekvédelemnek. Gazdasági oldalról viszont azok a nézetek köszöntek vissza programjában, amelyek a határon túliak támogatását a túlnyomó részt etnikai oroszokat alkalmazó vállalatok kedvezményes hitelekkel történő ellátásával, a határon túli orosz vállalkozásokat oroszországi megrendelésekkel, az orosz piacra való kedvezményes bejutással támogatta volna. Emellett vállalati ösztönző rendszert tervezett bevezetni azon cégek számára, amelyek részt vesznek a határon túli oroszok/orosz ajkúak támogatásában. Hiteleket nyújtott volna továbbá az utódállamoknak, hogy oroszországi tankönyveket vásárolhassanak, de programot dolgozott volna ki és vezetett volna be az utódállamok orosz iskoláinak, tanintézményeinek és tömegtájékoztatási eszközeinek a támogatására is. Mindazonáltal bármilyen, az utódállamok orosz/orosz ajkú lakosságát ért sérelmet, jogkorlátozást azonnal és kemény retorziókkal kívánta büntetni. Ez utóbbi kapcsán a válaszlépések a kötelezettségek azonnali törlesztésétől kezdve az energiafegyver bevetéséig terjedtek. Amennyiben az így megbüntetett egykori tagköztársaságok mégsem tudtak volna pénzzel törleszteni, az elnökjelölt álláspontja szerint, a törlesztést az utódállamok vállalatainak orosz tulajdonban kerülésével is biztosítani lehetett volna. Mindezt, véleménye szerint, természetesen nem zsarolásként kellett értelmezni, hanem csupán az utódállamok orosz/orosz ajkú lakosságát ért jogsérelemre adott olyan civilizált válaszlépésként, amely eredményeként a mintegy 20 millió etnikai orosz számára érezhetővé válik az anyaország irántuk való elkötelezettsége és gondoskodása.¹² Gyakorlati szempontból egyes követelések idealisztikusnak, sőt utópisztikusnak, mások racionálisnak, míg megint mások megvalósíthatatlannak tűnnek. Elméleti síkon viszont, egyszerre figyelhető meg

¹² Programma podgyerzski szootyecsetvennyikov za rubezsom kandinata na poszt Prezidenta Rosszijszkoj Federacii Amana Tulajeva. *Nyezaviszimaja gazeta*, 17 marta 2000. Letöltés helye: http://www.ng.ru/events/2000-03-17/2_prog.html; letöltés ideje: 2015.04.01.

benne a határon túli oroszországi honfitársakkal kapcsolatos politikai nézetek mindegyike.

Magyarországgal ellentétben, Oroszországban a határon túli oroszok/országi ajkúak érdekében történő keményebb föllépések és megfogalmazások, legalábbis retorikai szinten, elsősorban a baloldali erőkhöz voltak köthetők. Ennek oka, hogy az 1990-es években a politikai erők közül az egykori Szovjetunió fölbomlását sajnálatos eseményként leginkább a kommunista párt és szimpatizánsai értékelték. Ugyanakkor az ezredfordulóra a helyzet annyiban változott, hogy Putyinhoz hasonlóan a jobboldali eszméket vallók is egyre inkább katasztrófaként tekintettek a szovjet állam fölbomlására. Az orosz elnök egyszer úgy fogalmazott, hogy a Szovjetunió felbomlás a XX. század legnagyobb katasztrófája volt.¹³ Ennek eredményeként a határon túli oroszok/országi ajkúak helyzete is egyre fontosabb lett a jobboldali pártok megnyilatkozásaiban. 2003-ban Borisz Nyemcov¹⁴ már olyan javaslatot tűzött az orosz-ukrán tárgyalások napirendjére, amelyet korábban vezető politikusként ő maga sem vetett föl. Javaslata alapján a tárgyalások főbb napirendi pontjaiként a krími oroszok és az orosz nyelv ukrain helyzete, a gázszállítások kérdése, a két ország közötti kereskedelmi háború, illetve az ukrain orosz és az oroszországi ukrán nyelvű televízió csatornák hiányának kérdésköre szerepelt. Ehhez még hozzátette, hogy ideje lenne elgondolkozni azon, hogy mi fog történni Kucsma elnöki mandátumának lejártával. Véleménye szerint Oroszországnak minden befolyásos ukrain erővel ki kell építenie kapcsolatait.¹⁵ Ami a sorrendet illeti valóban jelentős hangsúlyváltásokról beszélhetünk. Mindez azt is bizonyította, hogy

¹³ Roubini, Nouriel: Oroszország Eurázsiai víziója. *Világ gazdaság online*. Letöltés helye: <http://www.vg.hu/velemenya-kozaszasok/roubini-oroszorszag-eurazsiai-vizioja-432897>; letöltés ideje: 2014.08.01.

¹⁴ Nyemcov az 1990-es évek második felében a miniszterelnök-helyettes, majd a Jobboldali Erők Szövetsége ellenzéki párt, majd ezt követően a Szolidaritás ellenzéki mozgalom elnökeként tevékenykedett. Putyin egyik legkeményebb politikai ellenfele volt, a ellene elkövetett 2015 február 27-i halálos merényletig.

¹⁵ Ukrajna-Rosszija: csego mi hotyim drug ot druga? *Komszomolszkaja pravda*, 28 janvarja 2003. Letöltés helye: <http://www.kp.ru/daily/22961/1293/>; letöltés ideje: 2015.04.20.

a határon túli oroszok/országi ajkúak kérdésköre valóban olyan örökzöld téma volt már az ezredforduló időszakában is, amellyel hosszú ideig lehetett a hatalmon lévőköt pro és kontra bírálni.

Barterügylet: embereket gázért

Az ukrainai válságig a határon túli oroszokkal/országi ajkúakkal kapcsolatos politika Oroszországon belül talán a legtöbbet és legkeményebben bírált területe az orosz-türkmen kettős állampolgársággal, illetve a türkmenisztáni kisebbségek helyzete volt. A Türkmenisztánnal, az ott élő oroszokkal/országi ajkúakkal kapcsolatos orosz politika nem volt más, mint tömény sűrítménye a határon túli oroszországi honfitársakkal kapcsolatban kialakult orosz cselekvési lehetőségeknek és a közvélemény erre adott reakciójának. Ellenzéki vélemények szerint a kettős állampolgárság megszüntetésével százezernyi oroszországi honfitárs vált száműzötté, akik kénytelenek voltak vagyonukat hátrahagyva elhagyni Türkmenisztánt. A bírálatok szerint a két elnök bábáskodásával létrejött megállapodásnak, amely számtalan orosz/országi ajkú számára csak szenvedést és nélkülözést eredményezett, egyetlen haszonélvezője a Gazprom volt. Ellenzéki értékelés szerint a megállapodás nem volt más, mint gáz emberekre történő cseréje, vagyis olyan barterügylet, melyben a gáz ellenértékét a helyi oroszok/országi ajkúak adták.¹⁶ A jobboldali ellenzék szerint a megújult Oroszország az orosz és többi oroszországi nép kultúrájának fejlesztése mellett a szomszédos államokban élő orosz/országi ajkú lakosság védelmét is el fogja látni.¹⁷ Ugyanakkor már az orosz média számára is föltűnt az orosz diplomácia akkori látványos hallgatása a türkmenisztáni emberi jogsértésekkel kapcsolatban. Az orosz

¹⁶ Cigankov, Valerij: Pravim nye udalosz dokricsatyszja do Turkmenbasi. *Nyezaviszima gazeta*, 30 ijunja 2003. Letöltés helye: http://www.ng.ru/politics/2003-06-30/2_sps.html; letöltés ideje: 2015.04.20.

¹⁷ Csubajsz, Anatolij: Misszija Rosszii v XXI veke. *Nyezaviszima gazeta*, 1 oktrjabja 2003. Letöltés helye: http://www.ng.ru/ideas/2003-10-01/1_mission.html; letöltés ideje: 2015.04.20.

külügyminisztérium még akkor is a se nem lát, se nem hall politikáját követte Türkmenisztánnal szemben, amikor Putyin első elnöki periódusában Nyijazov türkmén elnök madárpiachoz hasonlította a Dumát.¹⁸ Oroszország „udvarias” hallgatása különösen akkor tűnt szembeötlőnek, amikor már a nemzetközi szervezetek, köztük az EBESZ is kifejezte aggodalmát a kettős állampolgárság megszüntetését érintő türkmén alkotmánymódosítással kapcsolatban.¹⁹ Mindezek azt jelentették, hogy a Türkmenisztánban élő oroszországi honfitársak valóban barterárúvá váltak. Ugyanakkor másik oldalról nézve az eseményeket, talán jogosan tehető föl a kérdés, hogy mit nyerhetett volna Oroszország és az ott élő orosz/orosz ajkú lakosság erőteljes orosz föllépés és tiltakozás esetén, volt-e Oroszországnak másik cselekvési opciója, mint a türkmén elnök döntésének tudomásulvétele. Álláspontom szerint, ha az oroszországi honfitársak érdekei mellett a mérleg másik serpenyőjébe – sok más egyéb tényező mellett – csupán a geopolitikai, az energiapolitikai szempontokat helyezik el, akkor Oroszország a lehető legkisebb veszteséggel jött ki a konfliktusból. A fenti megnyilatkozásokból, amelyek kétségkívül tükrözték a témával kapcsolatos társadalmi álláspontokat, az is világosan kitűnt, hogy elsősorban azok az erők fejezték ki radikálisan nézeteiket, amelyek vagy kiestek a felső hatalomból, a „politikacsinalás” köreiből vagy igazán be sem kerültek oda. Nem véletlen, hogy a legradikálisabb nézeteket a parlamenten kívüli Nemzeti Bolsevik Párt vallotta. A párt célkitűzéseként szerepelt a területi revízió, amelyet fegyveres partizánakciók megszervezésével próbálnak elérni. Észak-Kazahsztán vagy a Krím esetében a párt célja a kompakt orosz lakossággal bíró területek elszakítása volt.

¹⁸ Panfilova, Viktorija: Turkmenbasi nazval Goszdumu „pticsim bazárom”. MID Rosszii prodolzajet gyejsztvovaty po principu „nyicsego nye vizs, nicsego nye szlisu”. *Nyezaviszimaja gazeta*, 30 ijunja 2003. Letöltés helye: http://www.ng.ru/cis/2003-06-30/1_turkmenia.html; letöltés ideje: 2015. 04.20.

¹⁹ Panfilova, Viktorija: Rosszija bezslivo molcsit. OBSZE nasztáivajet na izmenyenyii Konsztitúcii Turkménii. *Nyezaviszimaja gazeta*, 20 oktjabrja 2003. Letöltés helye: http://www.ng.ru/cis/2003-10-20/3_obse.html; letöltés ideje: 2015.04.20.

Radikális ellenzék versus mérsékelt hatalom

A hatalom körein kívüli pártok éles retorikája a hatalom számára is előnyös volt. Amennyiben az utódállamokban élő oroszországi honfitársak olyan valódi problémáival foglalkoztak volna, mint a politikai és állampolgári jogok, az orosz nyelv és oktatás helyzete, a kettős állampolgárság kérdése, stb. és nem a területi revízió vagy a szeparatista mozgalmak szervezése, akkor egy olyan erős társadalmi konszenzus alakulhatott volna ki, amely jelentősen megnehezítette volna a problémák szőnyeg alá söprést vagy negligálását mind Oroszországban, mind az utódállamokban. Másrészt viszont, minél radikálisabb hangon szólalt meg az ellenzék, annál mérsékeltebbnek tűnhetett az orosz kormánynak a határon túli honfitársak érdekében történő bármely föllépése. Az addigi eredmények mindenesetre azt mutatták, hogy Oroszország föllépései nem hoztak érdemi javulást a határon túli oroszok/orosz ajkúak életében. Belorussziát és Kirgizisztánt kivéve sem az orosz nyelv nem vált hivatalossá, sem az orosznyelvű oktatás helyzete nem rendeződött megnyugtatóan, sem a kettős állampolgárság nem vált széleskörűen hivatalosan is elterjedtté a FÁK országokon belül.

Nemzetiségi, nyelvi, kulturális, vallási szempontból az utódállamokban élő oroszországi honfitársak helyzetében nem történt valódi fordulat. Ezzel párhuzamosan egyre népszerűbb lett mind Oroszországban, mind az utódállamok orosz/orosz ajkú közösségeiben az a gondolat, hogy az orosz állam feladata gondoskodni mindazok hazatéréséről, akik ezzel élni akarnak. Az elképzelést szélsőséges, birodalmi eszméket valló pártok, szervezetek is zászlajukra tűzték. Ezen vélemények szerint a hazatérés nem csupán lehetősége, hanem joga is minden olyan határon túli oroszoknak/orosz ajkúknak, aki a Szovjetunió szétesését követően került kisebbségi sorba.²⁰ Habár a nézet valóban szélsőségesnek és radikálisnak tűnt, számos eleme visszaköszött a 2006-ban meghirdetett új

²⁰ Osznavnie polozsényija programmi politicesszkoj partii „Obscerosszizszkaja politicseszskaja partija Imperii”, *Rosszizszkaja gazeta*, 5 oktjabrja 2005. Letöltés helye: <http://www.rg.ru/2005/10/05/programma.html>; letöltés ideje: 2015.04.20.

repatriálási politikában.²¹ Sőt, nemzetközi szinten sem jelent unikumot, hiszen Izrael is lehetővé teszi, hogy mindazon zsidó származásúak, akik élni kívánnak a hazatéréssel, ezt megtehessek bárhol is éljenek.

A stratégiai koncepció hiánya

A határon túli oroszok/országi oroszok helyzete nemcsak bel- és külpolitikailag érzékeny kérdéskör, de a társadalom és gazdaság számos területére hatással van. Ezért elhibázott volt minden olyan lépés, amely a témát politikai spekulációk és rövidtávú konjunktúrák szemszögéből közelítette meg. Oroszország a szovjet állam felbomlását követő bő két évtizedben nem találta meg a közös nevezőt az ország nemzeti érdekei és a kialakult új politikai realitások között. Az ukrán válságig az utódállamok és azok vezetői részére címzett retorikai fenyegetések és egyoldalú lépések ugyanis, ahogy a magyar tapasztalatok is mutatják, gyakran kontraproduktívak voltak. Vagyis, azonnal negatívan hatottak vissza azokra, akik érdekében az anyaország föllépett. Másrészről viszont határozott kiállásra is szükség van, mert – ahogy a magyar tapasztalatok ugyancsak mutatják – a nemzeti érdekek nem kellő képviselését, amelybe természetes módon beletartozik a határon túliak érdekeinek a védelme is, valóban a gyengeség jeleként értékelik az utódállamokban. Sőt, abban további bátorítást látnak arra, hogy még inkább korlátozzák a kisebbségek nemzetiségi, nyelvi, oktatási, kulturális vagy vallási jogait.

Természetesen a fentebb említettek nem azt jelentik, hogy Oroszországban a politikai és társadalmi erők csupán rövid távú választási, illetve egyéb érdekekből foglalkoztak a határon túli oroszok/országi oroszok problémakörével. Hanem éppen ellenkezőleg, a kérdéskör régóta széleskörűen foglalkoztatja a közvéleményt és a politikai elitet egyaránt. Ez annak ellenére így van, mint ahogy Magyarország példája is mutatja,

²¹ Ukaz Prezidenta Rosszickoj Federacii No 637/ 22.06.2006 „O merah po okazaniju szodejsztvija dobrovolnomu pereseleniju v Rosszijszkuju Federaciju szootyecsasztvennyikov, prozsvajuschih za rubezsom”. Letöltés helye: www.mid.ru; <http://www.rg.ru/2006/06/28/ukaz-pereselenie.html>; letöltés ideje: 2015.04.20.

hogy a megoldást, illetve az arra vezető utat nagyon sokan nagyon sokféleképpen képzelik el. Ezek az elképzelések pedig számos esetben egymást gyengítik, vagy éppen kioltják. Mindez a gyakorlatban úgy jelenik meg, hogy a mai napig hiányzik az az egységes, hosszú távú stratégiai koncepció, amely a problémakör kezelésének fő irányait ciklusokon átívelve meghatározhatná. Ennek hiányában pedig csak tüneti kezelésről, ad- hoc intézkedésekről beszélhetünk.

Ezzel szemben az orosz üzleti elit a 2000-es évek közepéig, sőt az ezt követő időszakban is csak igen mérsékelttel kapcsolódott be a határon túli oroszországi honfitársak támogatásába. Ennek a mérsékelt elkötelezettségnek az oka elsősorban abban keresendő, hogy az oroszországi magántőke, hasonlóan a nemzetközi tőkéhez, elsősorban a profitban érdekelt. Megszerzett piaci pozícióit, illetve jövőbeni üzleti lehetőségeit viszont nem kívánta kockáztatni olyan projektek nyílt támogatásával, amelyek nem élvezik az utódállamok politikai elitjeinek a támogatását. Mindazonáltal, ha csak a politikai pártok kreatív finanszírozásának különböző országokban megfigyelhető példáiból indulunk ki, megvan a technikái annak, hogy ezt oly módon tehessék meg, hogy a támogató személye ismeretlen maradjon. Ennek gyakorlata a posztszovjet térségben sem ismeretlen.

Összegzés

A nemzetközi és a magyarországi példák is azt mutatják, hogy a határon túli kisebbségek helyzetének javításában nem elég csupán az anyaországi végrehajtó hatalom és politikai pártok föllépeése. Ez akkor lehet még hatékonyabb, ha ebben nemzeti konszenzus van és minden lehetséges nemzetközi fórumon aktívan föl is lépnek a kisebbségek támogatása érdekében. Ezért, Oroszországnak is mindent meg kell tenni azért, hogy a határon túli oroszországi honfitársak kérdésének átpolitizáltságát megszüntesse, és megóvja azt a rövid távú személyes vagy pártérdekek okozta veszélyektől. Ezzel párhuzamosan egy hosszú távú, több cikluson átívelő program kidolgozására is szükség lenne. A nemzeti kisebbségek helyzetének, jogainak túlzott átpolitizáltsága, illetve ezen jogok bármi-

lyen korlátozása nemcsak bilaterális, regionális feszültségeket hordoz, de ahogy az ukrán válság is mutatja, globális kontextusban is megjelenhet. Azon nemzeti közösségek ugyanis, amelyek az általános, az adott ország minden lakosára kiterjedő állampolgári és politikai jogok mellett széleskörűen élvezik a nyelvi, etnikai, kulturális, vallási kisebbségi jogokat is, jóval kevésbé hajlamosak a szeparatizmusra és az erőszakos fellépésre. Igazodási pontjukban pedig az állampolgárság/lakóhely szerinti állam legalább olyan, ha nem még fontosabb helyet foglal el, mint amit az anyaország betölt. Ez utóbbi pedig azt jelenti, hogy többségüket az anyaország nem tudja és nem képes saját egyoldalú érdekeiben ötödik hadoszlopként felhasználni. Az említett cél elérése érdekében az állampolgárság/lakóhely szerinti utódállam előtt is több feladat áll. Egyrésztől meg kell változtatnia azt a negatív prekonceptiót, mely a nemzeti, nyelvi, vallási kisebbségeket szinte automatikusan ötödik hadoszlopnak tekinti. Másrésztől úgy kell integrálnia (és nem burkolt vagy nyílt erőszakkal asszimilálnia) a nem a többségi etnikumhoz tartozó népeiséget, hogy azok jelenlegi lakóhelyüket valóban hazájuknak és ne csak ideiglenes tartózkodási helyüknek tekintsék, illetve hogy a szülőföldön való megmaradás és gyarapodás szempontjából megfelelő pozitív jövőképpel rendelkezzenek.

NÉZŐPONT

Ludányi András¹

Szétszórtsági magyar sors: múlt, jelen, jövő

„Szétszórtságunk nemcsak problémákat ad, nemcsak elválaszt egymástól, hanem egyben új feladatokat is jelöl ki. Olyan intézményekkel kell alátámaszszuk a szórványéletet, mely megteremti körülöttünk a magyar környezetet, mely lehetővé teszi, hogy szépen éljünk, magyarul éljünk.” – Cseh Tibor (1972)²

A szavak nagyon fontos szerepet játszanak abban, hogy miként fogalmazzuk meg sorsunkat és jövőnket. Egy kiváló könyv került a kezembe körülbelül öt évvel ezelőtt, amit akkor sajnos nem vettem komolyan és

¹ Ludányi András a magyar emigrációt és diaszpórát nemcsak tanulta, ismeri és ír róla, hanem meg is élte. Még gyermekként, 1945-ben vándorolt el Magyarországról szülei és testvérei. Négy év nyugat-európai emigráció után a család úgy döntött, folytatja útját az Újvilágba. A Hamburgból induló General Blatchford hajón keltek át az óceánon, 1949 augusztusában szálltak partra New York kikötőjében. András ott nőtt fel, Észak-Amerikában. Miután a Chicagótól nem messze lévő Elmhurst College történelem szakán lediplomázott, a Louisianai Állami Egyetemen folytatta tanulmányait politológia szakon. 1971-ben itt kapott doktori címet. Sikeresen megvédett disszertációjában az erdélyi és vajdasági magyarokat érintő román és jugoszláv kisebbségpolitikákat hasonlította össze. Még doktoranduszként kezdett el tanítani az Észak-Ohioi Egyetemen, ahol negyven évvel később, 2009-ben professor emeritus lett. András nemcsak kimagasló szakmai eredményeivel gazdagította a helyi magyar diaszpórát, hanem aktív közösségépítő tevékenységeivel is. Éltető Lajossal és Csomay Györggyel együtt alapító tagja a Magyar Baráti Közösségnek, mely 1972 óta minden évben (1973 kivételével) megszervezi az Itt-Ott találkozót: az Amerikai Egyesült Államokban élő magyarok egyik legjelentősebb összejövetelét, melynek 1976 óta az ohioi Lake Hope State Park (Reménység Tava Állami Park) ad otthont. A helyválasztás nem volt véletlen, ahogy egyik beszélgetésünk során András fogalmazott: „akkor még csak a reménységre lehetett alapozni”. András 2009-ben feleségével Magyarországra költözött, de minden évben visszalátogat Amerikába. 2013 óta a Nemzetpolitikai Kutatóintézet önkéntes munkatársa. Itt publikált írásában személyes tapasztalatokra alapozott ismereteit osztja meg az olvasóval az Egyesült Államokban élő magyarok múltjáról és jelenéről. A szerző bemutatását Gázsó Dániel írta.

² Cseh Tibor: A szétszórtsági életforma lehetőségei. *ITT-OTT Szeminárium*, 1973. 5 (1). 79–81, itt: 79.

csak feltettem a polcomra. Azért volt e könyvnek ilyen sorsa – ideiglenesen –, mert előítéleteim akkor nem engedték, hogy komolyan vegyem, mert számomra ellenszenvesen hatott a címe. Tudniillik, a könyv: *Perspectives of Diaspora Existence* a Kárpát-medence magyarságáról szól és én a diaszpóra, vagyis szétszórtság fogalmát csakis a nagyvilágba kivándorolt és elvándorolt magyarok esetében alkalmaztam.³ A Kárpát-medencében leválasztott, leszakított magyarságról sosem tudtam úgy gondolkodni, hogy diaszpóra magyarok. Ők számomra mindig is úgy szerepeltek, mint elrabolt magyarok, akiket a megváltoztatott határok, a trianoni határok, elszakítottak a tömb magyarságtól. Felettük csak a határok mozdultak el, ők nem hagyták el szülőföldjüket. Ez az elmélkedés engem is jobban elgondolkodtatott a magyar sorsról világszerte. Ezért is szemügyre vettem a magunk által használt „szétszórtsági magyar” fogalom párost. Miért választottuk ezt önismeretünk, öntudatunk meghatározására?! Részben azért mert mi is számkivetettek voltunk, és arra kényszerültünk, hogy elhagyjuk hazánkat. És ebben különbözik a „szétszórtsági” magyar a „szórvány” magyartól. Mert amíg az előbbi esetében a száműzetés, az elmenekülés, a kivándorlás kulcs szerepet játszott, addig a „szórvány” nem ebből keletkezett, bár bizonyos esetekben a szórvány létrejött az elvándorlás vagy elmenekülés eredménye lehet, maga a szórvány nem mozdul, csak ott egyhelyben sorvad, vagy ritkább esetben gyarapodik. Mindkettő sorsa kulcs kérdése a magyarság megmaradásának és népesedésének.

Ezek után itt figyelmünket főleg a „szétszórtsági” magyarokra fordítom. Miért érdemes odafigyelni a szétszórtsági magyarokra, az amerikai-, brazíliai-, ausztráliai- és egyéb határainkon kívül élő magyarokra, akik még a Kárpát-medencéből is kiszorultak? Elsősorban azért, mert ők is magyarok – és miként Szabó Dezső ezt régen megállapította: „*Minden magyar felelős minden magyarért!*” Másodsorban, mert azok, akik megtartották kötődésüket a magyarsághoz, még hasznosak is lehetnek az „óhaza”, a magyar haza számára.

³ Balogh Balázs – Ilyés Zoltán: Foreword. In: Ugyanók (eds.): *Perspectives of Diaspora Existence*. Akadémiai kiadó: Budapest, 2006. 7–13.

De kik is ezek az amerikai-magyarok, ausztrál-, kanadai- és más szétszórtsági- vagyis diaszpóra magyarok? Miben mások ők a „kivándorolt” vagy „emigrált” magyaroktól? Melyik részén a világnak és milyen környezetben telepedtek le? Ezekre a kérdésekre fontos a válasz mindannyiunk számára. A diaszpórában élők lehetőségeit és munkáját nagyon is befolyásolhatja az „új haza” jellegzetessége. A kérdés az, hogy nemzetállamról van-e szó, mint amilyen Franciaország, Finnország és Ausztria, vagy bevándorlásra alapozott, etnikailag heterogén államról, mint amilyen az Egyesült Államok, Brazília, Kanada vagy Ausztrália.

Az Amerikai Egyesült Államok jól példázza a bevándorlásra alapozott államrendszer „nemzetté” formálódását. *„Hosszú ideig az 'amerikaiasodás' egyenlő volt az 'angolszászosodással'. A függetlenségi háborútól egész a 19. század végéig az volt az elfogadott recept, hogy a bevándorló elcserélte saját népi jellegzetességeit az angol nyelvért és az angolszász kultúra torzított másáért. Az első lépés a nevek megváltoztatása volt: így lett Kovácsból Smith, Kissből Small, Molnárból Miller, és Kígyóssyból Kinsey.”*⁴

Ez a 19. század végén, a nagy bevándorlások idején megváltozott. Többen kérdőre vonták az angolszász ideált, köztük Izrael Zangwill, aki az „olvasztótégely” (*melting pot*) ideáljával szerette volna helyettesíteni. A sok különböző dél- és kelet-európai népek tömeges bevándorlása minden reális megfigyelőnek azt jelezte, hogy az angolszász recept revízióra szorul. Az „olvasztótégely” elmélet szerint az Amerikában letelepedő népek keveredése egy új és felsőbbrendű embert fog produkálni. Ez az embertípus eltünteti, leváltja a nemzetiségi (népi) csoportosulásokat és egy új kozmikus nemzetet hoz létre. Ez a mítosz egész a második világháborúig, és sok tekintetben a 60-as évekig volt a hivatalos nemzet ideál. Egy jó példája ennek, hogy New York városban is volt társadalmi nyomás a beolvastásra még az 1950-es években. Emlékszem, hogy három-négy magyar cserkész barátommal felszálltunk a BMT földalatti vonalra, hogy Queensből Manhattanba menjünk. Magunk között élénken magyarul beszélgettünk. Erre odajött hozzánk egy öreg „úr”

⁴ Ludányi András: Öreg népek Amerikában: örmények, görögök, zsidók. *ITT-OTT Szeminárium*. 1973. 5 (1). 7–14, itt: 8.

aki nekünk támadt, hogy elég volt a „foreign jibberish”-ből, beszéljetelek „amerikaiul” – mondta, majdnem ordítva.

De ennek a mítosznak sem volt tartása. Már a 60-as években felváltotta az afroamerikai, Fekete Hatalom (*Black Power*) mozgalom és egyéb etnikai csoportok ébredése. Rájöhetett mindenki, hogy az olvasztótégely sem egyéb, mint elangolszásosítás más néven. Így a népi tradíciójukat még őrző amerikaiak (zsidók, görögök, örmények, stb.) egy új ideált állítottak az olvasztótégellyel szembe: a „mozaik” vagyis kulturális pluralizmusra alapozott amerikaiságot. Az utóbbi elképzelés szerint nem szükséges a kulturális és nyelvi beolvadás az angolszász mintába ahhoz, hogy valaki „amerikai” lehessen. Sőt, a kulturális és nyelvi különbségek gazdagabbá és színesebbé teszik az amerikaiságot.⁵ Igaz, ez a nézet valamennyire meghátrált 2001. szeptember 11 óta.

A magyarok szétszórtsága a világ minden részében nem új dolog, de a diaszpóra létrejötte főleg a 20. század második felében vált fontos tényezővé. Magyar vonatkozásban, ami azelőtt volt, az vagy csak emigráció vagy csak kivándorlás volt. És ezek rövid életűek. Amint Fejős Zoltán megállapította, a diaszpóra régi görög fogalom, melyet a görög nép szétszórásának a meghatározására használtak először.⁶ De ez a diaszpóra még ma is létezik, még ma is őrzi kötődését a görög kultúrához.

Így mindjárt azzal kezdem, hogy magát a diaszpóra fogalmát határolom el a kivándorlókétól és az emigránsokétól. Talán elsősorban a klasszikus diaszpórákra gondolhatunk, a görögökre, zsidókra és örményekre, hogy irányt adjon fogalmaink tisztázásához. Ezeknek a népeknek a tartós megmaradásuk volt jellegzetességük: görögségük, zsidóságuk, örménységük több generáción keresztül megmaradt és fejlődött közösségükben. Az izraeli író, Eliezer Ben-Rafael ezt a tartós, megtartó jelleget a következő módon ábrázolta: „*Amíg a diaszpórában élők sze-*

⁵ Lásd erről bővebben Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P.: *Beyond the Melting Pot*. M.I.T. – Harvard UP.: Cambridge, 1964.; Schrag, Peter: *The Decline of the WASP*. Simon and Schuster: New York, 1971.; Novack, Michael: *The Rise of the Unmeltable Ethnics*. The Macmillan Co: New York, 1971.

⁶ Fejős Zoltán: *Diaszpóra és az „amerikai magyarok” – háttér egy fogalom alkalmazhatóságához*. In: Kovács Nóra (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet: Budapest, 2005. 9–24, itt: 9.

retnének beszimulni az új környezetükbe, különös fontosságot adnak szétszórtsági létüknek. Ez tartós hűséget igényel, és megkülönbözteti létüket 'másoktól' – mint diaszpórai közösség. Az intézményeik és hálózataik, amiket létrehoznak, arra irányítják őket, hogy olyan etnikus öntudatra alapozzák hűségüket, ami vallásuk, eredetük vagy nyelvük ősiségén nyugszik. Ha minden más egyenlő, akkor a határokat keresztező hűségük összekapcsolja őket egy globális képződménnyel, ami által kevésbé vannak kitéve asszimilációs folyamatoknak a nem diaszpórai etnikus csoportok felől. Ez azt jelenti, hogy az elkerülhetetlen alkalmazkodás a környezeti kulturális hatásokhoz nem vezet eredeti öntudatuk elvesztéséhez.”⁷

Az elfogadott gyűjtőfogalom azok számára, akik hazájukat elhagyják: a migránsok, vagyis vándorlók és áttelepülők. (Ez semmi esetre nem vonatkoztatható azokra, akik nem hagyták el hazájukat, csak a politikai határokat mozgatták el fölöttük, mint a magyarok fölött Erdélyben, Felvidéken és Délvidéken). A múltban is és jelenleg is szemtanúi vagyunk tömeges migrációknak – főleg a világ kevésbé fejlett részeiből igyekeznek emberek a fejlettebb európai, észak-amerikai vagy ausztráliai világokba bejutni. Ezek zöme nem diaszpórai felkészültséggel vagy öntudattal rendelkezik, legtöbb esetben csak a jobb gazdasági körülményeket szeretnék biztosítani maguk és családjuk számára, mégpedig egyéni és nem közösségi alapon.

Akik így, gazdasági okokból vándorolnak el, azokat én kivándorlóknak/bevándorlóknak nevezem. A nagy magyar kivándorlás a 19. század végétől az első világháborúig tartott. József Attila rajuk gondolt, amikor másfélmillió kitántorgó magyarra utalt *Hazám* c. versében, a földönfutó szegényekre.⁸ Őket szippantotta fel a nagy gazdasági láz, mely létrehozta az amerikai politikai és gazdasági nagyhatalmat. Az ő izmaik és izzadságuk adta a munkaerőt az amerikai bányákban és vasgyárakban, később a Pulman vagonok gyártásában, még később a detroiti és clevelandi autóiparban. Ezt a munkaerőt természetesen más közép- és

⁷ Ben-Rafael, Eliezer: *Diaspora. Sociopedia.isa*, 2010. 1. Letöltés helye: <http://www.sagepub.net/isa/resources/pdf/Diaspora.pdf>; letöltés ideje: 2015.0618.

⁸ József Attila: *Hazám*. In: *Hét évszázad magyar versei* (III. kötet). Magyar Helikon: Budapest, 1966. 249.

kelet-európai népekkel együtt, sőt afrikai és ázsiai népekkel együtt biztosították. Ennek a tömeges kivándorlásnak komoly intézményalapítási hatása volt. Cseh Tibor ezt így mutatja be: „Az apák, nagyapák javarésze egy tömbben települt. Bányákban, gyárakban dolgoztak s ezek körül alakultak ki a magyar gócpontok. Központjuk a templom volt. A magyar templomok tűnnek el, sok helyen már kétnyelvű a mise vagy az istentisztelet, másutt már csak angol. Így herdálódik el az apák öröksége: Idegen kézre kerülnek a magyar templomok, a magyarság Órtornyai, kisémberek izzadságos filléreiből épített bástyái. Az amerikai (értsd ír vagy német származású) püspöknek mindegy, hogy egyházmegyéje területéről milyen adatokat jelent Rómának. De a mi számunkra az elnémult harangok Amerika változását jelenti.”⁹

Ellentétben a kivándorlókkal, az emigránsok nem gazdasági okokból hagyták el Magyarországot, hanem politikai vagy vallási üldöztetés miatt. Így volt ez a II. Rákóczi Ferenc emigrációval Törökországban, és a Törökországon keresztül Amerikába és Olaszországba vándorolt Kossuth Lajos emigrációval is. Ami közös volt bennük, az az, hogy megszűntek létezni egy generáció leforgása alatt.

A 20. század emigrációi is erre a sorsra jutottak volna, ha nem követi őket nagyobb tömeg, családok, az utánpótlás, az aranytartalék! Ez nem volt annyira igaz a Kun Béla rezsim és az Őszirózsás forradalom emigránsaira, ellenben határozottan jellemezte a második világháború utáni DiPi (Displaced Person) emigrációt: a holokauszt zsidó menekülteit Izraelbe és az Egyesült Államokba; az 1956-os emigrációt; valamint a Ceausescu és Milosevic rezsimje elől, Erdélyből és a Vajdaságból kivándorolt magyar emigránsokat. Csak abban hasonlítottak ezek az emigránsok a kivándorló elődjeikhez, hogy ők is csupán egy generációt tudtak életben tartani, aztán általában beolvadtak a befogadó társadalom többségének lakosságába és kultúrájába. Sőt, az emigránsok több szempontból érzékenyebbek voltak az asszimiláció hatásaira. Ismét Cseh Tibortól tudjuk, hogy „Még mulandóbbak azok az intézmények, melyeket a második világháború utáni menekültek – javarészt értelmiségiek – hoztak létre. Az ő létesítményeiket – nagyon kevés kivételtől eltekintve – csak

¹ Cseh, 1972. A szétszórtsági életforma lehetőségei, i.m. 79.

politikai meg gondolások vezették: megőrizték, konzervdobozba zárták a menekülés pillanatának politikai aktualitását. Ezek a szervezetek rohamosan előregedtek, nincs fiatalságuk, soraikat egyre jobban ritkítja a temető. Egyetlen jelentősebb kivétel a cserkészet.”¹⁰

A szétszórtsági, azaz diaszpórai magyarok az eddig tárgyalt kivándorlók és az emigránsok aktív szereplőinek – a magyar templomok, intézmények és szervezetek fenntartóinak – második vagy harmadik generációs leszármazottjai. Ők nem olvadtak be a többség társadalmába, csak integrálódtak és megtartották közösségi tudatukat. Mert a magyarságukat nem csupán politikai hovatartozásukhoz vagy gazdasági érdekeikhez, hanem elsősorban anyanyelvükhöz és kultúrájukhoz való hűségükhöz kötötték. Ők szintén nem ragaszkodnak egy bizonyos történelmi időponthoz (1945, 1948, 1956, 1989), mint azt az emigránsok teszik magyarságuk meghatározásában. Ebből kifolyólag nem ideológiák rabjai, így nem keverednek állandó politikai szélmalomharcokba.

A szétszórtsági magyarok legfőbb célja a kulturális fennmaradás, melyre a cserkészmozgalmat tartják legalkalmasabbnak. A cserkészek foglalkoznak hétvégi iskolák, kiállítások, színdarabok, könyvklubok, tánccsoportok, dalárdák és kórusok szervezésével is, így a társadalom alakításában fontos szerepet töltenek be.

Az utánpótlás hiányától szenvedő első generációs emigránsok helyben topogásából és acsarkodásából a fiatalabb generációnak eleget lett. Szétszórtsági magyarokként leváltak az emigrációs tömörülésektől és megfogalmazták saját szerepvállalásaikat. Nyelvi, kulturális és vallási értékeik ápolása érdekében közösségi programokat és intézményeket (cserkészmozgalmat, kulturális házakat, tánccsoportot stb.) hoztak létre, melyek sikeresnek bizonyultak a kapcsolatok kiépítésében és az emberi jogi küzdelmekben egyaránt. A szétszórtsági magyar közösségek ezekkel az eszközökkel védik a magyar érdekeket és adják tovább magyarságukat a következő generációk számára szerte a világon.

Újabbán kapcsolódnak hozzájuk a kiszivárgó magyarok. Ezek nem csoportosan hagyják el Magyarországot (mint a 45-ösök vagy az 56-osok), zömében fiatalok és képzetek, sokan közülük család-

² Uo. 80.

san mennek Nyugatra. Az ő magyarságtudatuk megtartása lesz a legkomolyabb kihívás az eljövendő években. Náluk fontos prioritás az az egzisztencia megteremtése, az „anyagi tollasodás”, ugyanakkor az öntudatuk nem annyira megalapozott, mint az aktív szétszórtságiaké. Őket bevonni a diaszpórai magyar közösségi életbe nem könnyű feladat, de érdemes az erőfeszítés, mert nagy a tét.

Összegzésül: a dinamikus amerikai életforma nagy asszimilációs veszélyeket tartalmaz fiataljaink számára. Amint szétszóródnak az egész kontinensen, feloldódnak az új határok lehetőségeiben. A gettó mentalitással ellentétben egy aktív szétszórtsági életmódra kell felkészülnünk, melyet egy erős magyar közösségtudat kell, hogy irányítson. Ebben nagy segítséget nyújthatnak a szétszórtsági magyarságot támogató anyaország-politikák, kiváltképp a nemrég elindított Körösi Csoma Sándor Program.¹¹ A KCSP ösztöndíjasoknak főleg a szétszórtságiakat és a kiszivárgókat kell támogassák és erősítsék. Ők egy olyan aktív kisebbséget alkotnak, amely életben tarthatja a magyarságtudatot a diaszpórában.

³ A Körösi Csoma Sándor Programot (továbbiakban KCSP) a Magyar Diaszpóra Tanács 2011-ben tartott első ülésén fogadta el, a szétszórtságban élő külföldi magyarok identitásának, nyelvi és kulturális ismereteinek ápolása, valamint Magyarországgal való kapcsolatainak erősítése érdekében. Ebből a célból az első évben ötven, majd az azt követő években száz KCSP ösztöndíjast küldtek ki a világ különböző pontjaira, hogy fél évig segítsék a helyi magyar diaszpóra szervezetek közösségépítő munkáját. Lásd erről bővebben a Nemzeti Regiszter hivatalos honlapján: www.nemzetiregiszter.hu.

KISEBBSÉGI IRODALOM

Proposzt Eszter

A magyarországi német irodalom kutatásának módszertani tapasztalatairól – gondolatok a kisebbségi irodalmak kutatómódszertanáról

A német nyelvű kisebbségi irodalmak kutatásának módszertani megújulását régóta sürgetik a témával foglalkozó szakemberek, nyitást szorgalmazva a közösségi jelentés- és értelemképzés vizsgálatának irányába.

A téma elismert kutatója, Zoran Konstantinović *Forschungsschwerpunkt: Deutsche Literatur in Südosteuropa: Zusammenfassung und Ausblick [Dél-Kelet-Európa német irodalma a kutatás középpontjában: összefoglalás és kitekintés]* című,¹ 1994-ben, a *Methodologische und literaturhistorische Studien zur deutschen Literatur Ostmittel- und Südosteuropas [Metodológiai és irodalomtörténeti tanulmányok Kelet-Közép- és Dél-Kelet-Európa német irodalmáról]* tanulmánykötetben² megjelent áttekintő munkájában a más tudományágakkal való együttműködés szükségességét hangsúlyozza. Elsősorban a szociológia és a kultúranthropológia eredményeinek,

⁴ Konstantinović, Zoran: *Forschungsschwerpunkt: Deutsche Literatur in Südosteuropa: Zusammenfassung und Ausblick*. In: Schwob, Anton (ed.): *Methodologische und literaturhistorische Studien zur deutschen Literatur Ostmittel- und Südosteuropas*. Südostdeutsches Kulturwerk: München, 1994. 9–23.

⁵ Schwob, Anton (ed.): *Methodologische und literaturhistorische Studien zur deutschen Literatur Ostmittel- und Südosteuropas*. Südostdeutsches Kulturwerk: München, 1994. A kötet egy 1991-es innsbrucki szimpózium előadásait gyűjti egybe.

módszereinek tanulmányozást, mert, mint írja, a kultúranropológia, többek között, kulturális elemek funkciói változásának, asszimilációjának és transzformációjának leírásához is mintát ad.³

Stefan Sienerth, akinek *Literaturverständnis und Methode in der Erforschung der deutschen Literatur in Südosteuropa* [Irodalomértelmezés és módszer Dél-Kelet-Európa német irodalmában] című tanulmánya ugyanebben a kötetben jelent meg,⁴ a műimmanens perspektíva, ahogy ő fogalmaz, tágulásától reméli a módszertani megújulást,⁵ s a művek keletkezési és befogadási összefüggésekben való vizsgálatát ajánlja⁶.

³ Konstantinović, miután megállapítja, hogy az irodalomtudomány újabb módszerei új szempontokat kínálnak a dél-kelet-európai német irodalom leírásához, így például a Jauß által kidolgozott recepcióesztétika, s benne az ún. elváráshorizont vizsgálata, valamint a mentalitáskutatás és a rendszerelmélet is, a következőket írja: „Um nun solche Erwartungshorizonte, Mentalitäten und zonalssystembedingte Eigenschaften näher zu erforschen, wird es sicherlich notwendig sein, sich ein entsprechendes begriffliches und methodologisches Instrumentarium zurechtzulegen. Außerdem wird sich für die Untersuchung all der damit verbundenen Vorgänge auch die Zusammenarbeit mehrerer Disziplinen als notwendig erweisen. Vor allem wird dies die Soziologie sein, aber sicherlich ist auch von der Kulturanthropologie manches zu lernen, da sie schon an einfacheren Modellen verschiedene Phänomene wie Eliminierung, Degeneration, Funktionswandel von Kulturelementen, Assimilation und Transformation neuer Elemente, Ablösung alter und Herausbildung neuer Verhaltensmuster sowie Siebungsprozesse unterschiedlichster Art untersucht hat.” Konstantinović, 1994. Forschungsschwerpunkt: Deutsche Literatur in Südosteuropa, i.m. 18.

⁴ Sienerth, Stefan: *Literaturverständnis und Methode in der Erforschung der deutschen Literatur in Südosteuropa*. In: Schwob, Anton (ed.): *Methodologische und literaturhistorische Studien zur deutschen Literatur Ostmittel- und Südosteuropas*. Südostdeutsches Kulturwerk: München, 1994. 25–37.

⁵ S várja a kisebbségi irodalmak iránti tudományos érdeklődés növekedését is, hisz, mint írja, a fenomenológiai iskola és a műimmanens megközelítés számára nem volt érdekes „egy olyan irodalom, melynek erősségei nem az igényes művészeti megvalósítás területén keresendők”. „Solange man im Banne der phänomenologischen Schule und der werkimmanenten Betrachtungsweise vorwiegend auf Untersuchungen aus war, die die Ästhetik eines Sprachkunstwerks betrafen, solange bestand in der deutschen Literaturwissenschaft kein besonderes Interesse, die Aufmerksamkeit einer Literatur zuzuwenden, deren Stärken nicht im Bereich der anspruchsvolleren künstlerischen Realisation zu suchen sind.” Sienerth, 1994. *Literaturverständnis und Methode in der Erforschung der deutschen Literatur in Südosteuropa*, i.m. 30–31.

⁶ „Diese Öffnung der Literaturwissenschaft müßten sich die Erforscher der deutschen Literatur aus Südosteuropa zunutze machen, mehr noch als es bisher schon getan worden ist. Vorrangig sollte sie dabei nicht so sehr das ‚Werk an sich‘ interessieren, auch nicht unbe-

A német nyelvű kisebbségi irodalmak egy másik avatott ismerője, Alexander Ritter, azonban még majd' egy évtizeddel később is meglehetősen szkeptikusan ír a kutatási gyakorlatról: „A szerzők, éppúgy, mint az újságírói és a tudományos kritika, egy olyan irodalmi folyamatban működnek közre, mely az irodalmi élet minden résztvevőjének dilemmát okoz, mert relativizálja az irodalom művészetként való felfogását, megértését, s ezzel a világ irodalmi-művészi megragadása hitelességének, érvényességének kérdését is felveti. Ez a dilemma egy, a kisebbségi irodalmak természetéből fakadó krízis tünete: a kisebbségi irodalmak produkcióesztétikájának a regionálison túlmutató művészetdiskurzus nyújt orientációt, míg recepcióesztétikájának a kisebbség pragmatikus igényei (olvasói érdeklődés, identitásörzés), ezenkívül feszültséget okoz az anyanyelv (örökségvédelem, a hazához való kötődés) és a másnyelvű világtapasztalat (kétnyelvűség, idegen nyelv) közti szemantikai eltérés is. Az alacsony példányszám, a főként a kisebbségre korlátozó érdeklődés, a szűk irodalmi piac, fordítások híján a terjeszkedés lehetősége nélkül (regionális irodalom), valamint az átlagosnál alacsonyabb intellektusú olvasóközönség tartják fenn azt a magába zárt irodalmi körforgást, melyet ideologizálhat egy konzervatív nemzet- és hazafogalom, vagy veszélyeztethet belpolitikai manipuláció, főként a befogadó állam részéről. Közrehat ebben a belterjes irodalomkritika is, melynek képviselői, a vezető értelmiségi réteg szűkösége okán, szerzők, kritikusok, tanárok és irodalomtudósok is egy személyben, és foglalkozásuk tekintetében ettől az irodalomtól függenek. Gyakori következmény, hogy az értékelési szempontokat túlnyomórészt az identitás megőrzésnek igénye adja (kisebbség, haza, örökség) vagy irodalompolitikai normák (állami irodalompolitika), s ezért a kritika aránytalanul nagyra értékeli szerzőket, irodalmat, részben, mondhatni, hamisítva, és hogy a kritika többnyire problematikus, konzervatív vagy hagyományokhoz ragaszkodó művészetfelfogásra hajlik, s így félreviszi a közösségi ízlésformálást.”⁷

dingt Stoff-, Ideen-, Motiv- und Stilgeschichten, wobei freilich auch diese nicht gänzlich zu ignorieren sind, sondern das Werk in seinen produktions- und rezeptionsbedingten Zusammenhängen.” Sienerth, 1994. *Literaturverständnis und Methode in der Erforschung der deutschen Literatur in Südosteuropa*, i.m. 31.

⁷ Ritter több helyütt kifejti nézeteit. *Deutsche Minderheitenliteraturen* [Német kisebbségi irodalmak] című kötete (Ritter, Alexander: *Deutsche Minderheitenliteraturen*.

Ritter szkepticizmusa nem alaptalan, ám okfejtése talán mégsem elég alapos. Megítélésem szerint a kisebbségi írók és műveik felértékelése nemcsak nagyvonalú gesztusként vagy szakmai, anyagi érdekeket palástolni akaró ítéletként értelmezhető a kritikusok, kutatók részéről, lehet az oka elméleti-(kutatás)módszertani felkészületlenség, barátságosabban fogalmazva restség is. A kisebbségi irodalom könnyű kutatási terepnek tűnhet a felületes szemlélő számára, s mint a gyakorlat mutatja, sokszor valóban annak tűnik, ám a kisebbségi irodalom tartalmi és formai struktúráit gyakran csak a mélyebbre nem hatoló tekintet mutatja könnyen átláthatónak.

A következőkben, csatlakozva a fent vázolt, a kisebbségi irodalmak kutatásának megújulását szükségesnek tartó véleményekhez, abban a

Südosdeutsches Kulturwerk: München, 2001.) az 1970-es évektől kezdődően nyújt gazdag válogatást írásából. A (saját fordításomban) közölt idézet forrása: a kisebbségi irodalom (*Minderheitenliteratur*) szócikk In: Schnell, Ralf (ed.): *Metzler-Lexikon Kultur der Gegenwart: Themen und Theorien, Formen und Institutionen seit 1945*. Metzler: Stuttgart – Weimar, 2000. 339–340. „Autoren und journalistische wie wissenschaftliche Kritik befördern eine Literaturentwicklung, die sowohl in produktions- wie rezeptionsgeschichtlicher Hinsicht alle am Literaturleben Beteiligten in einem Dilemma des relativierten Verständnisses von Literatur als Kunst und damit der Authentizitäts-Problematik literarisch-künstlerischer Erfassung der Welt belässt. Dieses Dilemma ist Symptom der immanenten Krise von M.en, die sich im Wesentlichen durch die produktionsästhetische Orientierung am überregionalen Kunstdiskurs und der rezeptionsästhetischen am pragmatischen Bedarf der Minderheit (Leserinteresse, Identitätserhalt) sowie durch die semantische Differenz von Muttersprache (Erbesicherung, Heimatbindung) und Welterfahrung in anderer Sprache (Bilingualismus, Fremdsprache) ergibt. Niedrige Auflagen, eine vorrangig minderheiteninterne Zirkulation, ein enger Literaturmarkt ohne wirksame Expansion durch Übersetzungen (Regionalliteratur) sowie die unterdurchschnittlich intellektualisierte Leserschaft unterstützen die Hermetik eines Literaturbetriebs, welcher potentiell der Ideologisierung durch ein konservatives National- und Heimatverständnis sowie der innenpolitischen Manipulation v. a. durch den Heimatstaat ausgesetzt ist. Dazu trägt die minderheiteninterne Literaturkritik bei, deren Vertreter aufgrund der schmalen intellektuellen Führungsschicht Autor, Kritiker, Lehrer und Literaturwissenschaftler in Personalunion sind und beruflich vom minderheiteninternen Literaturbetrieb abhängen. Eine häufige Konsequenz ist, dass deren Wertmaßstäbe sich vorrangig am Anspruch von Identitätserhalt (Minderheit, Heimat, Erbe) oder an literaturpolitischen Vorgaben (staatliche Literaturpolitik) orientieren und dadurch zu einer unangemessenen, teilweise verfälschenden Hochwertung von Autor/Literatur kommen, zu einem problematischen, meist konservativen oder traditionsverhafteten Kunstverständnis neigen und die öffentliche Geschmacksbildung fehlsteuern.” Schnell, 2000. Metzler-Lexikon Kultur der Gegenwart, i.m. 340.

meggyőződésben, hogy a kisebbségi irodalmak épp bonyolultan összetett szociológiai beágyazottságuk révén követelnek több szempontú, differenciált metodológiájú megközelítést, egy olyan komplex megközelítési módot szeretnék javasolni ezen irodalmak kutatásához, mely lehetőséget ad rendszerszerű, reflektált, és ezáltal ellenőrizhető vizsgálatukra, betekintést nyújt keletkezési törvényszerűségeikbe és működési struktúráikba, valamint ezek ideológiai meghatározottságába, az „irodalmi minőséget” pedig az irodalom társadalmi funkciójára vonatkozólag határozza meg. Elméleti-módszertani javaslatom több mint 15 év kutatói (és oktatói) tapasztalatra épít a magyarországi német irodalom témakörében.⁸

⁸ Jelen összefüggésben talán nem érdektelen Alexander Ritter meglátásait idézni a kortárs magyarországi német irodalom és annak közvetítése kapcsán. Ritter két tanulmányt vizsgál (Metzler, Oskar: *Thesen zur ungarndeutschen Literatur*. In: Ugyanő (ed.): *Gespräche mit ungarndeutschen Schriftstellern*. Tankönyvkiadó: Budapest, 1985. 246–267. és Szende Béla: *Status und Perspektive. Neue Ansätze in der ungarndeutschen Literatur*. In: Ritter, Alexander (ed.): *Kolloquium zur literarischen Kultur der -deutschsprachigen Bevölkerungsgruppen im Ausland*. Institut für Regionale Forschung und Information: Flensburg, 1984. 147–164.), és azt állapítja meg, hogy a módszertanában nem reflektált kritika, bár segítő szándékkal, de „naiv és szűk látókörű” irodalomértelmezést alakít ki és tart fenn. Szerinte az alacsony követelmények torzítják a szerző, a kritikus és az olvasó irodalomfelfogását is, akadályozzák magasabb mércével is mérhető irodalmi művek létrejöttét. A következőkben pedig, írja Ritter, a magyarországi német irodalom elszigetelődése, provincializálódása.

„Man kann [...] zu den folgenden Schlussfolgerungen kommen:

- Der ungarndeutschen Literaturkritik mangelt es in methodischer sachlicher Hinsicht insofern vermutlich an nicht (sic!) zureichend reflektiertem Literaturverständnis, weil die sicherlich besondere Situation einer oder auch dieser Literatur in mehrheitlich anders angelegtem Sprachraum nach Definition und Entwicklung einseitig und damit unzulänglich beschrieben wird.

- Eine selbstverständlich angenommene Mentorschaft durch die Literaturwissenschaftler als Literaturkritiker läuft ersichtlich Gefahr, sich mehr in gut gemeinten poetologischen Rezepturen zu verirren, Literatur nicht vom Kunstbegriff her, sondern von ihrer sozialgeschichtlichen Funktion her zu bestimmen. Diese Position ist Ausdruck des Zwiespalts, als intellektueller Angehöriger einer Minderheit mit den zur Verfügung stehenden Mitteln von Sprache und Literatur innerhalb der intellektuellen Begrenzungen des Literaten- und Leserpotentials helfen zu wollen, hoffentlich wohl wissend um die Diskrepanz von literarisch-künstlerisch gültigen Maßgaben und der erreichbar begrenzten Qualität zu fördern der Leistung.

A módszer alapját az „irodalomelemzés mint interdiskurzus-elemzés” elmélete képezi, melyben Jürgen Link a szemiotikai diskurzus-elemzés kutatási szempontjait kapcsolja össze az irodalom-szociológia kutatási szempontjaival, az irodalmat diskurzusként és társadalmi gyakorlatként határozva meg. Link a társadalmi gyakorlat és a nyelvi jelek „kettős kombinatorikáját” tételezi:⁹ a diskurzusok társadalmilag meghatározott és egyben társadalmilag meghatározó praxisok, meghatározza őket a szituatív, ill. az intézményi és a szociális kontextus, ugyanakkor maguk is formálónak hatnak vissza az őket formáló erőkre. A sajátos funkció, melyet az irodalom a diskurzusok között betölt, e felfogás szerint arra vezethető vissza, hogy az irodalom, noha alapvetően ugyanazt a nyelvi-szemiotikai elemkészletet használja, mint más diskurzusok, mint nyelvi-szemiotikai struktúra határozottan elkülönül más társadalmi praktikáktól. Az irodalmi diskurzus ugyanis kioldja a hétköznapi vagy akár a speciális diskurzusokban fellelhető jeleket eredeti szövegösszefüggésükből, s úgy szervezi őket struktúrává, hogy a kapcsolatok, melyekbe helyezi, ill. egymással hozza őket, saját, irodalmi koherenciát kölcsönöznek nekik.¹⁰ Jürgen Link az irodalom diskurzusok között betöltött szerepét interdis-

- *Gefördert wird so ein naives, begrenztes Literaturverständnis. In einer solchermaßen eingerichteten literarischen Reservatsituation führt notwendigerweise regionaler Lesererfolg eines Buches – gearbeitet nach oben skizzierten Ausrichtungen, von der Kritik mit entsprechend gebremstem und modifiziertem Qualitätsmaßstab gemessen – zur Verbiegung von literarischem Verständnis bei Autor, Kritiker und Publikum, zu nicht mehr bewussten relativierten Bewertungen, die dann kaum noch literarische Leistung von Rang zulassen, weil Ansporn und adäquates Kunstverständnis fehlen. Was nicht beabsichtigt ist, tritt dadurch ein: eine literarische Isolierung, Provinzialisierung, wenn es nicht gelingt, im Denken, Werten und Schreiben den Anschluss an die jeweilige nationale, internationale, besonders auch die deutsche Literatur- und Sprachentwicklung im weitesten Sinne zu erlangen.*” Ritter, Alexander: Literarische Grenzüberschreitungen und philologische Grenzziehungen. In: Ugyanő (ed.): *Deutsche Minderheitenliteraturen*. Südostdeutsches Kulturwerk: München, 2001. 70–88. Itt: 75–76.

⁹ Vö. Link, Jürgen: *Elementare Literatur und generative Diskursanalyse*. Fink: München, 1983.

¹⁰ Vö. Link, Jürgen: *Literaturanalyse als Interdiskursanalyse: Am Beispiel des Ursprungs literarischer Symbolik in der Kollektivsymbolik*. In: Fohrmann, Jürgen – Müller, Harro (eds.): *Diskurstheorien und Literaturwissenschaft*. Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1988. 284–307.; Link, Jürgen – Link-Heer, Ursula: *Diskurs/Interdiskurs und Literaturanalyse*. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 1990. 77. 88–99.; Link, Jürgen – Parr,

kurzusként írja le, szerinte az irodalom azok közé az (inter)diskurzusok közé tartozik, melyek a társadalmi munkamegosztás által létrejövő speciális diskurzusokban szétszórtan képződő tudást re-integrálják, és így a speciális diskurzusokon kívül is hozzáférhetővé teszik. Az intézményesített irodalom a hétköznapi és gyakorlati (inter)diskurzusokban megalkotott „elementáris-irodalmi” „imaginatív” elemeket (képi analógiákat, metaforákat, szimbólumokat) dolgozza fel, ezáltal úgynevezett diskurzív pozíciókat foglal el, vagyis társadalmi perspektívákat és értékrendszereket artikulál – főként „kollektív-szimbólumok” feldolgozása által, melyeket az adott kultúra különböző diskurzív összefüggésekben használ, és így nem ritkán különböző értékekkel ruház fel, melyek tehát egy adott társadalmi csoport tapasztalatait szemléletesen és közérthetően fogalmazzák meg, ill. szemléletesen és közérthetően ütköztetik más csoportok tapasztalataival –, és kapcsolatba lép más, társadalmilag meghatározó diskurzív pozíciókkal. Megerősítheti ezeket, de viszonyulhat hozzájuk kritikusan és ambivalensen is, elidegenítheti őket, megpróbálhatja magát kivonni hatásuk alól, de mintegy utópisztikusan túl is léphet a társadalmilag-kulturálisan adott diskurzív és interdiskurzív kereteken. Azáltal ugyanis, hogy az irodalom mint nyelvi-szemiotikai struktúra határozottan elkülönül más társadalmi praktikáktól, és önmagában is értelmezhető, befogadásakor időlegesen és viszonylagosan képes a valós társadalmi gyakorlat „felfüggesztésére”. Ez azt jelenti, hogy tapasztalatokat nemcsak reprodukálni képes, de modellként konstruálni és „utópiaként” megalkotni is. Az irodalmi interdiskurzivitás hatékonyságát Link összefoglalóan „megélhető applikációs minták” létrehozásában határozza meg, melyek azáltal, hogy tudást integrálnak, és azt szubjektíven teszik hozzáférhetővé, strukturálják a befogadó valóságérzeletét és a valósághoz való aktív viszonyulását.

A kisebbségi irodalmak társadalmi funkciójának komplexebb vizsgálatához ezek az elméleti és módszertani alapok további (Link koncepciójával gondolatilag érintkező) koncepciók által is bővíthetők. A kisebbségi irodalom mint társadalmi produktum keletkezési törvény-

Rolf: *Semiotik und Interdiskursanalyse*. In: Bogdal, Klaus-Michael (ed.): *Neue Literaturtheorien: Eine Einführung*. Westdeutscher Verlag: Opladen, 1997. 108–133.

szerűségeinek vizsgálatába érdemes bevonni a német „kritikai diskurzuselemzés” szempontjait és módszereit,¹¹ melyeket az a nem irodalmi (hanem politikai, zszurnalisztikai stb.) diskurzusok elemzésére fejlesztett ki, hiszen a linki koncepció értelmében az irodalom szövegeinek létrejöttét diskurzusokat integráló folyamatként vizsgáljuk, s ehhez rekonstruálnunk kell azokat az interdiskurzusokat is, melyek az irodalmi interdiskurzus számára vonatkozásul szolgálnak. A „kritikai diskurzuselemzés” módszerei következképp hozzájárulnak ahhoz, hogy a maga összetettségében tárjuk fel az irodalom szociológiai és ideológiai meghatározottságát.

A kifejtett elméleti-módszertani alapokon feltehető a következő kérdések: Hogyan, milyen sémák mentén rendezi, integrálja, ill. modelálja a kisebbségi irodalom a kisebbség történelmi és hétköznapi tapasztalatait? A szociológiai és ideológiai kontextusnak mely elemei mutatathatók ki ezekben a sémákban, modellekben; mennyire erősen uralják ideológiai elemek a sémákat, modelleket?

Ahhoz, hogy a modellek, minták „megélhetőségére” is rákérdezzünk, érdemes filozófiai, pszichológiai koncepciókkal is bővíteni az elméleti-módszertani bázist. Tapasztalataim szerint különösen eredményes a narratív identitás elméletének és a narratív pszichológia téziseinek alkalmazása a vizsgálatokban, hiszen az irodalmi (inter)diskurzuselemzés hathatósága és jelentősége még jobban láthatóvá válik, ha az identitás azon elméleteire vetítjük, melyek identitásokat diskurzív konstrukciókként tételeznek¹², vagy egy jelentésalkotó folyamat (az időben alakuló, változó) eredményeként írják le az identitást, amelyben az egyén az adott társadalom, ill. kultúra kategoriális viszonyainak bázisán a kategoriák szelektív internalizációjával teremt meg lehetséges azonosulásának kereteit.¹³ Ez a háttér az irodalmat a szocializáció egyik intéz-

¹¹ Vö. Jäger, Siegfried: *Kritische Diskursanalyse: Eine Einführung*. DISS: Duisburg, 1993.

¹² Vö. Wodak, Ruth – Cillia, Rudolf de – Reisigl, Martin – Liebhart, Karin – Hofstätter, Klaus – Kargl, Maria: *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*. Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1998.

¹³ Vö. Pataki Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Kossuth: Budapest, 1982.; Erikson, Erik H.: *Kindheit und Gesellschaft*. Klett: Stuttgart, 1968.; Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas: *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit: Eine Theorie der Wis-*

ményének mutatja, vagy fogalmazhatunk úgy, hogy az identitás (egyik) forrásának, hiszen ezen elméletek szerint az identitás különböző – a többi között az irodalom által rendelkezésre bocsátott – identitáskategóriák és koherens, integrált identitásmodellek¹⁴ pszichikus leképződése.¹⁵

Így pontosabban megfogalmazhatóak az „applikációs minták” megélhetőségére vonatkozó kérdések, nevezetesen: Nyit-e a kisebbségi irodalom olvasói számára tapasztalati, ill. (próba)cselekvési tereket? Ad-e lehetőséget olvasóinak az önreflexióra (feszegeti-e azok világészlelésének hétköznapi és ideológiai korlátait)? Összefoglalóan: Segíti-e a kisebbségi irodalom olvasóinak identitásképzését, s lehetővé teszi-e, hogy differenciáltan tájékozódjanak történelmi és szociális környezetükben?

Érvelésem e pontján már látható, hogy az általam javasolt megközelítési mód a problémafelvetésben idézett kollégák által szorgalmazott közösségi jelentés- és értelemképzés vizsgálatára sokrétűen és árnyaltan használható, s alkalmazásakor nem merül fel nehézségként, amit Alexander Ritter idézett sorai dilemmaként írnak le. A produkció és a recepció e módszerrel ugyanis összefüggéseikben tanulmányozhatók, ugyanazoknak a diskurzív rendszereknek a részeként (az alkotási folyamat szociológiai-szemantikai meghatározottságának feltárása együtt jár a befogadás ideológiai-szociológiai meghatározottságának feltárásával), és „a világ irodalmi-művészi megragadásának hitelessége, érvényessége” jól körülírt fogalmak mentén vizsgálható. Alkalmas továbbá a megközelítési mód az esztétikai szempont érvényesítésére is: az esztétikai struktúrák elemzésének részévé teszi az ideológiai keretfeltételek vizsgálatát is, melyek az esztétikai struktúrákat meghatározzák (s gyakorta korlátozzák). A problémafelvetésben idézett fenntartások kapcsán fontos megjegyezni azt is, hogy a bemutatott módszer erős önreflexiót

senssoziologie. S. Fischer: Frankfurt am Main, 1969.; Bruner, Jerome: *Sinn, Kultur und Ich-Identität: Zur Kulturpsychologie des Sinns*. Carl-Auer-Systeme: Heidelberg, 1997.

¹⁴ Az integráció az irodalmi identitás-modellek esetében elsősorban narratív szervezetséget jelent.

¹⁵ Vö. Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Osiris: Budapest, 2001.

is követel a kutatótól (többek közt értékelési szempontjait illetően), s így nemigen enged teret „felülértékelésnek”, „hamisító ízlésformálásnak”.¹⁶

Az elméleti fejtegetések után, az adott keretek követelte rövidséggel indokolt beszámolnom munkám menetéről és a módszer alkalmazásának eredményeiről a kortárs magyarországi német irodalom vizsgálatában.¹⁷ Előre kell bocsátanom, hogy vizsgáladásaimban a kortárs magyarországi német irodalom diskurzusát nem a nyelv alapján definiálok, hanem a magyarországi német etnikai és/vagy nemzeti identitás direkt, azaz szemantikailag explicit konstruálása alapján. Ez azt jelenti, hogy a kortárs magyarországi német irodalmi diskurzushoz sorolok egy szöveget, ha abban a „magyarországi német” tematikai jegy meghatározó szerephez jut a konfiguráció vagy a konfliktusstruktúra kialakításában. Meghatározásomból következik, hogy magyar nyelvű szövegeket is bevonok a vizsgálatokba, német nyelvű szövegeket viszont, melyek

¹⁶ A figyelmes olvasó számára mostanra nyilvánvalóvá vált, hogy javaslatom nem a viszonylag gyorsan változó elméleti áramlatokhoz, trendekhez kíván kapcsolódni, sokkal inkább koherens, de jól bővíthető (más kutatási területekhez sok szálon kapcsolódó, ill. kapcsolható) metodológiai alapok szisztematikus kidolgozásában érdekel. Azt gondolom, a linki alapokat jól hasznosíthatná a Peter V. Zima és Johann Strutz által szorgalmazott „dialogikus” és regionális komparatistika (Strutz, Johann – Zima, Peter V. (eds.): *Komparatistik als Dialog: Literatur und interkulturelle Beziehungen in der Alpen-Adria-Region und in der Schweiz*. Peter Lang: Frankfurt am Main, 1991.; Zima, Peter V.: *Komparatistik: Einführung in die vergleichende Literaturwissenschaft*. Francke: Tübingen, 1992.). A kisebbségi irodalmakat feltárni próbáló elméletek kapcsán érdemes talán a késői 1970-es és korai 1980-as évek nagy (nyugati) sikerét, a Deleuze-Guattari-féle kisebbségi-irodalom-tézist is megemlíteni (Deleuze, Gilles – Guattari, Félix: *Kafka: a kisebbségi irodalomért*. Qadmon K.: Budapest, 2009.), és azt is megjegyezni, hogy a linki apparátus szélesebb körben alkalmazható kisebbségi irodalmak leírására, mint ez a tézis, hisz alkalmazható olyan esetekben is, mikor a kisebbségi irodalomban nemigen lelhető fel az a szubverzív erő, melyet Deleuze és Guattari Kafka írásainak tulajdonítanak. (Egyebekben Link Kafka-elemzése (Link, 1983. *Elementare Literatur und generative Diskursanalyse*, i.m.) egyfajta válaszként is olvasható Deleuze és Guattari szemiotikai fenntartásaira.)

¹⁷ Vizsgálataimról részletesen beszámolnak a következő könyvek: Propsz Eszter: *Zur interdiskursiven Konstruktion ungarndeutscher Identität in der ungarndeutschen Gegenwartsliteratur*. Königshausen & Neumann: Würzburg, 2007. és Propsz Eszter: *A kortárs magyarországi német irodalomról*. Kijarat: Budapest, 2012.

nem a magyarországi német identitás etnikai vagy nemzeti tartalmainak mintájául szolgálnak, kizárok a vizsgálatokból.

A kortárs magyarországi német irodalom modelljeit, „applikációs mintáit” vizsgálva először elvégeztem a leírt módon szelektált szövegek irodalomszociológiai elemzését: vizsgáltam a szövegek azon szerkezeti összetevőit, melyek funkcionálisan a diskurzív gyakorlat (a közösségi jelentés- és értelemképzés) megszilárdítását vagy konzerválását, vagy megújítását, átalakítását, vagy megkérdőjelezését célozzák, s elemeztem azt az irodalmi „feldolgozási folyamatot”, mely ezeknek az elemeknek önálló irodalmi koherenciát kölcsönöz, s ezáltal megkíséreltem a szövegek identitásmintaként való applikálhatóságának kritikáját is. Aztán, a szövegelemzésekből kirajzolódó szemantikai-szemiotikai mintázatok alapján meghatároztam a kortárs magyarországi német irodalom domináns diskurzív pozícióit, vagyis azokat a diskurzív feladatokat (társadalmi funkciókat), amelynek elvégzésére, betöltésére az adott pozíciók kialakultak.

Vizsgálataim azt mutatják, hogy a német nyelvű szövegek viszonylag koherens vonulatokba rendeződnek a kortárs magyarországi német irodalmi diskurzuson belül (ugyanazokat az „imaginatív elemeket”, kollektív-szimbólumokat hasonló módon dolgozzák fel, bizonyos diskurzív pozíciókat hosszú időn keresztül betöltenek), míg a magyar nyelvű művek meglehetősen önálló fragmentumait képezik a kortárs magyarországi német irodalmi diskurzusnak.

Kutatási eredményeim pedig abban foglalhatók össze röviden, hogy azok az applikációs (identifikációs) minták, melyeket a kortárs magyarországi német irodalom magyar nyelvű szövegei hoznak létre, sokkal differenciáltabb identitásközpontot tesznek lehetővé, ill. komplexitásuk révén sokkal megbízhatóbb tájékozódást tesznek lehetővé szociális és történelmi kontextusukban, mint a kortárs magyarországi német irodalom német nyelvű szövegeiben megalkotott minták. A különbség nem a nyelvre vezethető vissza, hanem egyrészt a német nyelvű diskurzív vonulat hosszú ideig tartó politikai meghatározottságára, másrészt a magyar nyelven író szerzők differenciáltabb irodalmi szocializációjára.

Állításaim egyrészt az út kollektív szimbólumának példájával szeretném szemléltetni, ill. bizonyítani, a diskurzív viszonyok azon hálói-

nak felvázolásával, melyekbe az út-szimbólumot feldolgozó szövegek beleszövődnek. Az út szimbóluma azért is kaphat illusztratív szerepet vizsgálataim eredményeinek bemutatásában, mert az „út”-hoz hagyományosan kapcsolódó jelentéselemek, úgymint „fejlődés”, „művelődés”, „nevelődés” (Bildung), alapot teremtenek az élettapasztalatok összegzésére, reflektálására, vagyis a szimbólum jól mutatja a társadalmi és történelmi összefüggésekben való tájékozódás éppen aktuális lehetőségeit, irányait.

Az út-szimbólum a kezdetekben, az 1970-es években és az 1980-as évek elején,¹⁸ mikor az írás legitimációját a szocialista társadalmi berendezkedés igénleése, megerősítése adja,¹⁹ nagyban meghatározza a kortárs magyarországi német irodalom tartalmi és esztétikai struktúráit. Abból, hogy a szimbólumot különböző, egymással konfliktust mutató diskurzív pozíciók dolgozzák fel, s abból, hogy ugyanaz a szerző a szimbólum feldolgozásával különböző, akár egymással szembenálló diskurzív pozíciókat is betölt, kiolvasható a diskurzív feladatok ellentmondásossága. A társadalmi funkció egyfelől a magyarországi németek fájdalmas veszteségeinek (a 2. világháború utáni diszkrimináció, vagyonekobbzás, kitelepítés stb.) feldolgozása volna, másfelől viszont annak tanúsítása, hogy a szocialista társadalomba való beilleszkedés probléma-, azaz fájdalommentesen zajlik.

Ludwig Fischer például *Auf weiten Wegen [Hosszú utakon]*²⁰ című kötetében felveszi az „asszimiláns” és a „megbékélő” diskurzív pozícióját is. Az „asszimiláns”, innen a megnevezés,²¹ a társadalmi beolvadási folyamatok veszteségeit sorolja, az adott diskurzív keretek követelte óvatossággal. A diskurzust uraló hatalom a „haladás”, „haladó szellem”, a „kommunista jövő” jelentéselemeket rendeli az „út”-hoz, az „asszimiláns” viszont megáll egy percre a kötelező előrehaladásban, s felteszi a

¹⁸ A kortárs magyarországi német irodalmat a „Greift zur Feder!” [Ragadjatok tollat!] 1973-ban megjelent pályázati kiírástól szokás datálni.

¹⁹ Részletesen ld.: Propsz Eszter, 2007. *Zur interdiskursiven Konstruktion ungarndeutscher Identität in der ungarndeutschen Gegenwartsliteratur*, i.m.

²³ Fischer, Ludwig: *Auf weiten Wegen*. Tankönyvkiadó: Budapest, 1983.

²⁴ A feltárt diskurzív pozíciókat domináns társadalmi feladatok és reprezentatív művek nyomán igyekeztem, ill. igyekszem elnevezni.

kérdést, mit is ért el. Mérlege kizárólag veszteségeket mutat: a „hosszú utak” az otthonos faluközösségből az ismeretlen városba vezetnek, a magányba, idegenségbe. Így az „út” nem hordozza a szocialista nevelődés és abban a boldogság és az önazonosság megtalálásának szemantikai jegyeit, elveszti azt a szemantikai potenciált, melyre a hatalom, a szimbólumot konnotatíván megszállva, apellál.

Ugyanakkor az „otthonos” és a „nem otthonos” szemantikai konfliktusának kibontása erősen behatárolt világértelmezést nyújt: a magyarországi német történelem fordulópontjait nem reflektálja a kötet, a tapasztalatok sorsszerűként értelmeződnek. A kötet címadó, *Auf weiten Wegen [Hosszú utakon]* című elbeszélése²² például egy a városba költöző gazda által hátrahagyott ló sorsát helyezi a középpontba, akivel kegyetlenül bánnak új tulajdonosai. Az állat kiszolgáltatottsága rendkívül erősen átérezhető, nem utolsósorban azáltal éri ezt el a szöveg, hogy hangsúlyozottan emberi tulajdonságokat („dolgos”, „állhatatos”, „hűség”) ruház a szelíd jószágra, mégis, egy állatról van szó, aki számára nem hozzáférhető az életében bekövetkezett változások magyarázata, aki nem képes reflexióra. A konfiguráció, melyben állatok (a ló mellett kutyák) hordozzák az emberi konfliktusokat, élet veszi azoknak a szociális konfliktusoknak, melyekkel az új társadalmi rendbe való beilleszkedés járt, ill. járhatott az elbeszélte időszakban.

A „megbékélő” diskurzív pozíciója másképpen dolgozza fel az „út” kollektív szimbólumát, a magyarországi német múlt, jelen és jövő összebékítésére tesz kísérletet, megpróbálja a magyarországi német történelem kontinuitását kidolgozni. A „megbékélő”-nél összetartanak, egymás felé vezetnek a „hosszú utak”. A *Das neue Mädchen [Az új lány]* című elbeszélés²³ Franz Krämer múltját, jelenét és jövőjét békíti össze. A jelent és a jövőt, melyeket a szocializmus kiteljesedésének korszakában csak a „boldog” szemantikai jegy jellemezhet, a tsz modellálja, melynek vezetését az ifjú mezőgazdász, Kovács Éva, veszi át az idősödő Krämertől. A fiatal lány szakértelme, szorgalma, vitalitása nemcsak tsz-t virágoztatja fel, hanem tavaszt ébreszt Krämer szívében is. Mielőtt azonban ezek az

²⁵ Fischer, 1983. *Auf weiten Wegen*, i.m. 60–76.

²⁶ Fischer, 1983. *Auf weiten Wegen*, i.m. 114–203.

érzelmek komolyabb családi konfliktusokat okoznának Krämer és a felesége között, vagy Éva tudomást szerezne róluk, kiderül, hogy Éva Krämer lánya. A lány békíti ki az idős férfit a múlttal, melyet Krämer apjának módos gazdasága modellál, azzal a múlttal, amelyben akkor sem vehetett el családjánál szegényebb sorban élő lányt, ha az gyermeket várt tőle. Boldog család jön létre a „hosszú utakon”, amely aztán gyarapodik is, Éva már szíve szerint választhat párt magának, gyerekei neki is és a nagyszülőknek is sok örömet szereznek. A „boldog gyarapodás” jelentéssíkja végső soron persze a szocializmust van hivatva propagálni, a szöveget záró dialógust a virágzó tsz képe uralja, rekordtermésről esik említés.

Szociálpszichológiai nézőpontból ez az elbeszélés is meglehetősen problematikus. A konfliktus megoldása távol esik a mindennapi tapasztalatoktól, nagy szerepet kapnak benne a véletlenek, és komoly pszichológiai problémák maradnak említetlenül vagy kidolgozatlanul – mondhatni, túl tekervényesek a „hosszú utak”. Krämer felelősségének kérdését elhomályosítja az asszonyok nagyvonalúsága, Éva anyja nem hibáztatja a férfit, amiért az elhagyta őt, sőt, halála előtt biztosítja nagyrabecsüléséről (halála szükségszerű, hogy semmiképpen ne zavarja az „új” család harmóniáját), Krämer felesége boldogan fogadja lányává Évát, hisz mindig is szeretett volna gyereket, a felelőség így a szocializmus előtti társadalmi rendre hárul; arról, hogy Éva hogyan éli meg az eseményeket, nem esik szó stb.

A két, itt nagyon röviden tárgyalt elbeszélés kapcsán leírt problémák (kevés kivétellel) jellemzik a kötet többi darabját is.²⁴ Megmutatkozik, hogy a politika által túldeterminált irodalom nagyfokú probléma-redukcióval él: mind a szociális valóságot, mind az egyes ember pszichés valóságát nagymértékben leegyszerűsített modellekkel re-konstruálja. Megmutatkozik emellett a diskurzív szabályok esztétikai kontraproduktivitása is.

Az út szimbólumának a kortárs magyarországi német irodalom magyar nyelvű vonulatában való feldolgozására Balogh Robert *Schvab*

*evangilioma*²⁵ a példám. A diskurzív pozíciót, melyet betölt, a szöveg maga az „evangélista”-éként jelöli ki: úgy re-konstruál magyarországi német hétköznapi és történelmi tapasztalatokat, hogy azokat magyarországi német identitások elemeiként teszi felismerhetővé és reflektálhatóvá, miáltal a szöveg az önazonosság mércéjeként jelöli ki magát (az „evangélium” a szó profán értelmében olyan „abszolút” írás, melynek igazában feltétlenül hiszünk, melyet cselekedeteink mércéjeként elfogadunk).

A *Schvab evangiliom* úgy tartalmi, mint formai és esztétikai struktúráiban autonóm módon dolgozza fel a kollektív szimbólumot. Míg a fent leírt szövegekben, ill. kötetben az „út” túlnyomórészt konnotátumként működik – a cím, *Hosszú utakon*, átfogó jelentéshálóként és átfogó szerkezeti elvként generálja az egyes szövegek jelentéssíkjaikat, ill. jelentésegységeit –, itt a szimbólumot, első lépésben, egy nagy alapossággal kimunkált denotatív sík dolgozza fel, a narráció a magyarországi németek által megjárta utakat mutat be, az utat, melyet a betelepülők tettek meg, a kitelepítés-kor bejárta utakat és így tovább. A konnotatív szintet egy második lépésben építi ki a szöveg, a narrációt magát is útként reflektálva:

für breuchen. Ráolvadni

A holtak orzákúttya asz élők orzákúttya.

Esz asz etyetlen ami özzeköt.

Esz asz etyetlen ami mekmarad

Aki átment rajta montyael bizalommal.

Hoty elhinni eszt könyüb letyen

Hoty ne vetyük eszt tréfának.

Mer a madar elpusztul

S a betek mektyótyul.²⁶

A narráció szemantikai funkciót is kap, a szöveg formai síkja a tartalmi sík részévé válik. A mű öndefiníciója, mely a narrációs rendszert rendszerként írja le, a következőképpen hangzik: „*Mi ez? – Összerakhatatlan darabokból épülő könyv, régen felejtésre ítélt emberek sorsából összefüggő, nem alakuló történet, egymásba olvadt emlékek, színek, illa-*

²⁷ Az útszimbolikához részletesen ld. Propsz Eszter: „Auf weiten Wegen” – über die ungarndeutsche Gegenwartsliteratur. *Zeitschrift der Germanisten Rumäniens*, 2006. 1–2 – 2007. 1–2. 487–500.

²⁸ Balogh Robert: *Schvab evangiliom: Nagymamák orvosságos könyve*. Kortárs: Budapest, 2001.

²⁹ Balogh, 2001. *Schvab evangiliom*, i.m. 138.

tok, elválás, egyesülés, bódulat és téboly. Csigavonalon mozgó, csöndes merengés. Svábokról.”²⁷ Eszerint a narráció másodlagos rendezési elve a csigavonal, a spirál, mely az örök ciklikusság, az örök fejlődésben lévő ciklikus folytonosság és az emanáció szemantikáját hordozza, és amely gondolatalakzatként a kiindulási pont egyre nagyobb gondolati íveken történő reflektálását jelenti.

A magyarországi német létről való gondolkodás és elbeszélés kiindulópontja *Az Ópapa meséje az Óhazáról, arról, hogy miért is hagytuk ott azt a vidéket, hogy elinduljunk ide*. Az elbeszélésben az „utazás” jelentéssége kap domináns szerepet. Ez a tematikai jegy alapozza meg az „útonlevés” jelentéssíkját, melyet aztán a narráció, spirálisan, kibontakoztat. Az „utazás” mint domináns tematikai jegy más elbeszélésekben, egymást kiegészítő, referáló, interpretáló, azaz egymást kölcsönösen kitérítő kontextusokban is visszatér: a nagypapa elbeszéléséhez kapcsolódik *Az én mesém rólam, hogyan maradtam itt, hogyan nem mentem vissza az ópapák földjére [...]*, melyben az Unoka 1988-as NDK-beli építőtábori élményeiről számol be, és melyet annak elbeszélésével zár le, hogy a dédnagyanyja a kitelepítés után Németországból, az „anyországból”, három határon keresztül hazagyalogolt Magyarországra, a szülőföldjére. A csigavonal későbbi kanyarulataiban aztán az Ópapa azokról a napokról mesél, melyeket a kitelepítéskor családjával együtt a marhavagonba zárva töltött. Még később következik *Az Ópapa meséje az Ómama visszatértéről, melyben az Ómama elmeséli, hogyan is lehet három határon át hazatérni*. Ezt követi az Ómama álmának elbeszélése, melyben halottjaival utazik egy hintóban, a csigavonal néhány további íve után az Unoka egy monológban összegzi a magyarországi németek be- és kitelepítését. Ezután megidéződik a „kerékcattogás”, annak a vonatnak a zaja, amelyik a kitelepítendőket szállította, mire aztán az Ópapa rémálma következik a kitelepítésről. Aztán az Unoka mesél nagyanyja útjairól a városba, mikor „eladózni” járt, végezetül pedig „Nagyanyám szavai” olvashatók az Ómama hazatéréséről és a piacozásról. Az „út”, az „utazás” szemantikai potenciája az ismétlődés révén egyre nagyobb és nagyobb lesz, a tematikai értékjegye a magyarországi német

³⁰ Uo. 11.

lét egyre komplexebb reflexióját nyújtja, az „útonlevés” pedig a magyarországi német identitás központi kategóriájává formálódik. Az egyes elbeszélők különféleképpen értelmezik és értékelik az „út” tematikai jegyét, és a szöveg – ezáltal, és potenciális interaktivitást kommunikáló formai struktúrái (például törvénycikkelyeket, rendeleteket idéző, dátumokat, adatokat felsorakoztató, szöveghelyek német vagy magyar fordítását megadó, intra- és intertextuális utalásokat kifejtő széljegyzetei) által – arra készíti az olvasót, hogy aktívan alakítsa viszonyát a megismert identitáselemhez, hangsúlyozva a jelentésadásnak, a hagyomány egyéni átértékelésének, átszervezésének, újraírásának lehetőségét.²⁸

Állításom, miszerint a kortárs magyarországi német irodalom magyar nyelvű szövegeinek applikációs mintái megbízhatóbb tájékozódást tesznek lehetővé szociális és történelmi kontextusukban, mint a kortárs magyarországi német irodalom német nyelvű szövegeiben megalkotott minták, még egy példán szeretném röviden szemléltetni, ez pedig a „sorsüldözött” diskurzív pozíciója.

A pozíció az 1980-as évek elején alakul ki, amikor a nemzeti-ségi politika a korábbinál nagyobb teret enged a magyarországi német kisebbség önmeghatározásának. A fordulatot jelzi, hogy Aczél György a magyarországi német szövetség 1983. évi kongresszusán tartott beszédében hangsúlyozza, elhibázott volt a magyarországi németek kollektív felelősségre vonása a 2. világháború után, s elérkezettnek látja az időt a „szomorú történelmi fejezet lezárására”.²⁹ A társadalmi feladat, melynek elvégzésére a diskurzív pozíció létrejön, (mint a magyarországi német irodalom kezdeteitől folytonosan) a fennálló társadalmi renddel szembeni lojalitás hangsúlyozása, s ez alapvetően meghatározza, ill. beszűkíti a háborús és a háború utáni tapasztalatok irodalmi megmunkálásának lehetőségeit. A traumatikus eseményeknek a „sors” szemantikája ad értelmezési keretet, áldozati identitás formálódik és erősödik meg a magyarországi német irodalom német nyelvű vonulatában.

³¹ A szöveg részletes elemzését ld. Propsz Eszter: *Identitás és metanarráció* Balogh Robert Schvab evangéliomában. *Irodalomtörténet*, 2008. 2. 249–264.

³² Aczél György beszédét idézi Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai: Debrecen, 1998. 170.

Érzékletes példája ennek a modellépítésnek Franz Sziebert *Wann kommen die Störche wieder?* [*Mikor térnek vissza a gólyák?*]³⁰ című elbeszélése, mely a faluból elűzött gólyák (azaz, mint a fent leírt példában, kiszolgáltatott állatok) képi analógiájával dolgozza fel a 2. világháború utáni eseményeket. A „sors” jelentéssíkjának alapjait a „tehetetlenség”, „gyanútlanág”, „kiszolgáltatottság” elemek adják, a passzív áldozat szerepét írva a magyarországi németekre (a német nemzeti szocialista eszméket követő magyarországi német szervezetbe, a Volksbund-ba való belépést is úgy kommentálja az elbeszélő, hogy a „megtévesztett” emberek egy szebb jövőben „reménykedtek”³¹). Mivel a figurák ábrázolása egysíkú – csak a „jó” vs. „rossz”, azaz „áldozat” vs. „agresszor” szemantikai tengely mentén munkálja ki őket az elbeszélő – a szöveg nemigen képes komplex történelem-, ill. világértelmezésre.

A sorsdiskurzust, mely a felelősséget az „agresszor”-ra hárítja, és nem forszírozza az „áldozat” önmagával szemben való felelősségének kérdését, s így önelemzését sem, nagyon hosszú időn át fenntartja a magyarországi német irodalom német nyelvű vonulata. Továbbbóradik a diskurzus a rendszerváltás után is, mikor pedig a sokáig elnyomott történelmi emlékezet felszabadulása a megújulás lehetőségét nyújthatná az irodalmi identitáskonstruálás számára.

Franz Sziebert szövegeinek példájánál maradván, a szerző 1998-ban megjelent *Unzuverlässig?* [*Megbízhatatlan?*]³² című, számvetést készítő kötetében majdhogynem agresszív a sorsszemantika. Címek, alcímek, záró sorok, mondatok halmozzák a „sors” szemémáját; a cselekményekben kiszámíthatatlan, elháríthatatlan fordulatok sorjázna szoros egymásutánban. Az egymásra torlódó „sorscsapások” túlterhelik az olvasó empátiás és azonosulási készségét, a közvetlen (vagyis főként elbeszélői

³⁰ Szende, Béla (ed.): *Jahresringe: Ungarndeutsche Anthologie*. Tankönyvkiadó: Budapest, 1984. 341–357.

³¹ „In diesem Herbst wurde auch in unserem Dorf der Volksbund gegründet. [...] Die irreführten Menschen hofften auf ein besseres und schöneres Leben. Von den Konzentrationslagern hatte die Dorfbevölkerung nicht die geringste Ahnung.” [kiemelés P. E.] Szende, 1984. *Jahresringe: Ungarndeutsche Anthologie*, i.m. 344.

³² Sziebert, Franz: *Unzuverlässig?* Landesselbstverwaltung der Ungarndeutschen: Budapest, 1998.

és szereplői kommentárookban folyó) jelentésepítés pedig tolakodónak tűnhet, hisz elvitatja olvasója nagykorúságát, ítélőképességét. A kötet egyik elbeszélése, *Unsere Störche kamen wieder* [*Visszajöttek a gólyáink*]³³ az imént említett *Wann kommen die Störche wieder?* [*Mikor térnek vissza a gólyák?*] továbbírása. Míg a korábbi elbeszélés, két elbeszélői nézőpont ütköztetésével, egyfelől veszteségek számbavételével, másfelől a szocializmus építésben való elkötelezett részvétel hangsúlyozásával, ha halványan is, de megrajzolja a magyarországi német történelem törésvonalait, addig a későbbi elmosza ezt a rajzot. A magyarországi német „sorsot” egy öreg gólya kommentálja, türelemre intve az ifjakat, azt tanítja, nem tudni, mire jók a sors kijelölte kerülőutak.³⁴ Fontos megjegyezni, hogy az elbeszélés alapjaiban nélkülözi a meggyőzőerőt, mert bár az elüldözött gólyák képe szemantikailag hihetően kapcsolódik a magyarországi németek elüldözéséhez, a visszatérő gólyák képéhez nem kapcsolható történelmi tapasztalat.

A magyarországi német irodalom magyar nyelvű vonulata megkérdőjelezi a sorsdiskurzust. Kalász Márton *Téli bárány*³⁵ című regénye, mely a „bárány” kollektív szimbóluma által dolgozza fel a magyarországi német történelmet, lehetőséget kínál az „áldozatok” felelősségének megvitatására. Az ellentétes tematikai értékjegyekkel felruházható szimbólum – a „bárányhoz” nemcsak a „jámbor”, „szelíd”, „ártatlan”,

³³ Uo. 65–68.

³⁴ „Als sie eines Abends sehr ermüdet nach Hause kamen, wurde ihr Gespräch von den Nachbarn belauscht. Unsere jungen Störche beklagten sich, warum sie so sehr viel fliegen müssen. Warum sie nicht den kürzeren Weg zum Fischteich nehmen dürfen. Warum die vielen Umwege? Mit großer Geduld soll der Storchvater folgendes geantwortet haben: ‚Auch wir beklagten uns seinerzeit bei unseren Eltern. In den nächsten Tagen werden wir eine große Reise nach Süden antreten. Nicht alle Störche werden das Ziel erreichen. Als wir im Jahre 1945 ganz ermüdet die Landesgrenze erreichten, tobte eine fürchterliche Schlacht des Zweiten Weltkrieges an der Drau. Wir konnten nur mit einem großen Umweg unsere Heimat erreichen. Dem täglichen, pflichtmäßig gebotenen Fliegen, dem unerbittlichen Training durch unsere Eltern können wir wahrscheinlich unser Leben verdanken. Und wer kann mit Sicherheit sagen, daß wir beim Fortfliegen nicht wieder einen Umweg fliegen müssen.’ Unser Storch hätte vielleicht noch mehr erzählt, doch die Glocke läutete zum Abendgebet. Ja, wer kann schon die vielen Umwege des Schicksals voraussagen?” Uo. 67–68.

³⁵ Kalász Márton: *Téli bárány*. Magvető: Budapest, 1986.

hanem az „együgyű”, a „befolyásolható”, „önállótlan” jelentéselemek is hozzárendelhetők – feldolgozása kritikusan világítja meg a magyarországi német identitás áldozatdiskurzusát. Mivel a szöveg hozzáférhetővé teszi az áldozati identitás kialakulásának okait, megnehezíti az áldozati identitás minta reflektálatlan applikációját.³⁶

Balogh Robert *Távol a szemtől, távol a szívtől*³⁷ című egyfelvonásos drámája még tovább megy az áldozati identitás konvenciójának, ill. sémájának lebontásában. A darab szereplői – egy kitelepített, aki 51 év elteltével látogat vissza a „hazába”, egykori szerelme, akivel véletlenül találkozik és annak a férje, aki annak idején, a hazalátogató férfi riválisaként, felírta azt a kitelepítendő listájára – az áldozati identitásépítés kliséit aktiválják ugyan olvasói elvárásként, de csak azért, hogy elbizonytalanítsák azokat. Tudniillik a szereplők a dráma minden jelenetében más és más szemantikai jegyeket hordoznak, vagyis minden jelenetben más szerepet töltenek be a konfliktusstruktúrában. A kitelepített hol szerelme elárulójaként, hol szerelme elárultjaként jelenik meg; az idős asszony az egyik jelenetben az „érzékenység” jegyét hordozza, egy másikban a „racionalitás”, a „józsanság” jegyei jellemzik; a férj hol bosszúszomjas, hol bűnbánó és megtört, hol magabiztos, hol mindenben elbizonytalanodott: ebben a folyamatban az üldözöttből üldöző lesz és az üldözőből üldözött, a bűnösből áldozat és az ártatlanból bűnös, a cserbenhagyottból cserbenhagyó és így tovább – azaz nem jelölhető ki kényelmes egyértelműséggel az „agresszor” és az „áldozat”.

A bemutatott megközelítési mód, hogy az alkalmazásával nyert vizsgálati eredmények rövid bemutatása után, végezetül, közvetítő szerepéről is szó essék, elősegítheti a kisebbségi irodalom önreflexióját is. Különösen fontos volna ez az önreflexió, mint azt a fent leírtak láthatóvá tették, a magyarországi német irodalom német nyelvű vonulatában. Tapasztalataim azt mutatják, hogy a magyarországi német irodalom magyar nyelvű szövegeinek, mert applikációs (identifikációs) mintáik működőképesebbek, növekvő figyelem jut, és talán olvasótáboruk is

növekedést mutat. A német nyelvű vonulatban viszont elengedhetetlennek tűnik a megújulás: ha a kortárs magyarországi német irodalom utat akar találni a közönséghez, nem halogathatja tovább a rögzült gondolkodási- és írássémák alapos elemzését és az azokra való reflektálást.

Kutatásaim konkrét eredményei természetesen nem általánosíthatóak, ill. nem vihető át közvetlenül más kisebbségi irodalmakban folyó diskurzív identitásalkotásra. Ám a kutatásaimban alkalmazott megközelítési mód bármely kisebbségi irodalom vizsgálatában eredményes lehet.

³⁶ A regény elemzését ld. részletesen: Propsz, 2012. *A kortárs magyarországi német irodalomról*, i.m. 61–85.

³⁷ Balogh Robert: *Távol a szemtől, távol a szívtől*. Füzetek: Nyílt Fórum, 2008. 7–42.

HATÁRKÉRDÉSEK

Hornyák Árpád

Határkérdés és kisebbségek a második világháborút követő magyar-jugoszláv államközi kapcsolatokban, 1944-1946¹

A délszláv népek modernkori történetében az 1918-as, 1941-es és az 1945-ös év sorsdöntő jelentőségű. 1918. december 1-én alakult meg a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, közkeletűbb nevén Jugoszlávia, amely a történelem során első alkalommal egyesítette egy államban a balkáni délszláv népet (a bolgárok kivételével) s kínált óriási lehetőségeket a frissen létrejött nagy kiterjedésű, jó lehetőségekkel rendelkező, bár kétségtelenül komoly nehézségekkel, nemzeti és nemzetiségi ellenétekkel, tőkehiánnyal és gazdasági, kulturális, politikai elmaradottsággal is jócskán terhelt ország számára. 1941 áprilisa ennek az államnak a totális felbomlását, szétdarabolását és megszűntét jelenti, míg 1945 az új kezdet lehetőségét, a nulla pontról történő indulás esélyét csillantotta fel. A régi-új délszláv állam a Jugoszláv Kommunista Párt vezette Föderatív Népi Demokratikus Jugoszlávia az 1945-ös esztendő végére teljes egészében átvette a szovjet modellt, és egy kivételtől eltekintve minden tekintetben – társadalmi-politikai berendezkedés, gazdasági rendszer, stb. – szakított az első Jugoszlávia örökségével. Ez az egy kivétel a külpolitikai célkitűzések és törekvések voltak, amibe a határok megvonásának

kérdése meghatározó szerepet játszott a második világháborút követő időszakban.

A világháború után Jugoszlávia sajátos külpolitikai helyzetben volt. Eltérően a többi kelet-európai országtól Belgrád viszonylag jelentős külpolitikai mozgástérrel rendelkezett. Dacára annak, hogy az 1944 októberi százalékos alku alapján a Nyugat és a Kelet 50-50% arányban megosztotta a felette lévő befolyáson, s a mérleg nyelve egyértelműen a Szovjetunió felé billent, Belgrádnak összehasonlíthatatlanul nagyobb szabadsága volt külpolitikai téren, bármelyik más szovjet befolyás alá került országnál, s ezt a jugoszláv vezetés igyekezett maximálisan kihasználni. Akárcsak a Szovjetuniónál, a jugoszláv kommunistáknál is megfigyelhető volt a korábbi korszakok külpolitikai tendenciájának továbbélése. Amint Moszkva, Szentpétervár örökébe lépve, rövid szünetet követően folytatta a cári birodalmi külpolitikát, úgy a jugoszláv kommunisták is előbb felhagytak a Jugoszláv Királyság felbomlására irányuló törekvésekkel, majd, hatalmi pozícióba kerülve, magukévá tették a két világháború közötti belgrádi vezetésnek a balkáni vezető szerep megszerzését célzó politikáját. Ennek a politikának egyik igen fontos szegmense volt a nemzeti egyesítés. A legnyilvánvalóbb cél ebben az értelemben a szlovén nemzet területeinek megszerzése volt, hiszen a szerbek, horvátok már országon belül tudhatták a nemzetrészeik által lakott területek döntő többségét miközben szlovének nagy számban éltek Jugoszlávián kívül Isztriában a vesztes Olaszország uralma alatt és az ugyancsak a vesztesek közé sorolható Ausztriához tartozó területeken. E területek megszerzése a hivatalos jugoszláv programcélok közé került már a háború folyamán és a II. világháború után Belgrád érdeklődésének homlokterébe helyeződött.

Ezzel szemben a szintén vesztes Magyarországot Jugoszláviától elválasztó határvonal a második világháború után a trianoni határ mentén lett meghúzva, ám korántsem volt magától értetődő, hogy mindenben követni fogja az első világháború után megvont vonalat. A változtatás lehetősége nem a magyar fél oldaláról merült fel, bár ott is voltak bátortalan hangok, hanem a délszláv állam, helyesebben szólva a jugoszláv kormányhoz közeli szerb és horvát körök részéről, amelyek működését változó intenzitással a délszláv kormányzat is támogatta.

¹ A tanulmány az OTKA K 101 629 projekt keretében a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj támogatásával készült.

Ami a hivatalos államközi szintű kapcsolatokat illeti, megállapíthatjuk, hogy Jugoszlávia már a háború alatt megfogalmazott céloknak megfelelően minden olyan területi követelésről lemondott Magyarország irányában, ami túllépett volna az első világháború után megvont határokon, és területi kérdéseket hivatalosan nem vetett fel Magyarország képviselőinek. A Jugoszlávia javára történő határkiigazítás lehetősége azonban ennek ellenére időről időre felmerült legmagasabb belgrádi kormányzati szinteken is. A jugoszláv kormány ugyanis korántsem tekinthető minden tekintetben egységes monolit tömbnek, különösen nem az 1945-ös esztendőben, a koalíciós kormányzás idején. Az egyes pártok eltérő politikai orientációja mellett voltak belső szerb, horvát és szlovén nemzeti érdekek, még a kommunista párton belül is, amelyek a határok módosításában voltak érdekelték. Emellett a határ megváltoztatásának lebegtetése komoly ütőkártya volt a jugoszláv vezetés kezében, hogy érdekeinek érvényt szerezzen Magyarországgal szemben.

Ezt számos forrás, a nyomásgyakorlás különböző formáira vonatkozó információ támasztja alá. Többek között az a távirat, amelyben a jugoszláv külügyminiszter, Ivan Subašić arra utasította Stanoje Simić moszkvai jugoszláv követet, hogy igyekezzen biztosítani számukra a jogot, hogy még a magyar fegyverszünet véglegesítése előtt területcserét kérhessenek, illetve bizonyos Magyarországhoz tartozó területeket azonnal megszállhassanak.² A Vajdaságba bevonuló partizán erők parancsnoka, Kosta Nađ tábornok ugyancsak szükségesnek tartott bizonyos korrekciókat a magyar-jugoszláv határon utóbbiak javára. Azt nem tudni, hogy az egyébként részben vajdasági magyar származású Nađ mennyiben a saját véleményének adott hangot, és mennyiben felsőbb körök véleményét adta tovább, amikor a Vajdaságban tartózkodó brit összekötő tiszt, Fitzroy Maclean tábornoknak, konkrét területeket nem említve megjegyezte, hogy a magyar-jugoszláv határ Baranyában nem megfelelő, és kijelentette, hogy ennek a kiigazításán túl Jugoszlávia nem fog területi követeléssel élni Magyarországgal szemben.³ Ehhez kapcsol-

² *Arhiv Josipa Broza Tita, I-3-b/412 Šubašić jelentése Titónak* 1945. január 13.

³ *Fitzroy Maclean tábornok jelentése TNA, Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906–1966 (FO 371), 44040, R20605/20605/92.* Bár az eredeti

lódik, hogy Baranya felszabadításával egy időben jugoszláv partizánalakulatok érkeztek a térségbe, akik nemcsak felszabadítással, de aktív propagandatevékenységgel is foglalkoztak e területek Jugoszláviához kerülése érdekében.⁴ A jugoszláv hadsereg alakulatainak megjelenésével egy időben megkezdődött a magyarországi délszlávok szervezkedése is. A jugoszláv Népvédelmi Osztály (OZNA) szervei, a jugoszláv csapatok parancsnokságának tagjai, illetve azok a magyarországi délszlávok, akik a jugoszláv partizánok között harcoltak, majd visszatértek Magyarországra, az egyes településeken népfelszabadító bizottságokat alakítottak és őrseget szerveztek.⁵ A magyar és a román határ menti szerblakta településekről – többek között Bajáról – küldöttségek érkeztek Belgrádba, kérve a területek Jugoszláviához csatolását. A magyarországi délszláv küldöttségek érkezése azonban nem került szélesebb körben közlésre a jugoszláv sajtóban.⁶ Mint ahogy nem foglalkoztak az 1945 elején Antun Karagić vezetésével megjelenő délszláv küldöttséggel sem.⁷

jelentésben nem szerepelt, egy későbbi táviratban, amely szintén a kérdéssel foglalkozik Maclean ugyanerre a beszélgetésre hivatkozva idézte Nađ-ot, aki remélte, hogy ez az ügy békés tárgyalásos úton rendezhető Magyarországgal.

⁴ Egyéb okok mellett emiatt is bizalmatlanság övezte az 1945 tavaszán Pécsre érkező Linder Bélát, akit a város vezetése, Boros István főispánnal az élen azzal gyanúsított, hogy Baranya Jugoszláviához kerüléséhez kívánja előkészíteni a terepet. *L. Linder Béla feljegyzése* Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), 876. f., 4. ő. e. A Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg 3. hadseregének politikai biztosa 1945. január 5-i jelentésében a lakosság és a jugoszláv hadsereg közötti jó viszonyról számolt be a JKP Központi Bizottságának, amiben meglátása szerint az igen élénk magyar nyelvű propagandájuk is szerepet játszott. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Tom IX. Knj. 8. Urednik Miloš Krstić Beograd, Vojnoistorijski Institut, 1969. 77.

⁵ Egy 1945-ben készült részletes jugoszláv jelentés beszámolója szerint mindenütt jugoszláv zászlók lengtek, az emberek partizánsapkát (*titovka*) hordtak, és a nép szentül hitte, hogy a határ menti területek Jugoszláviához kerülnek. *Arhiv Jugoslavije (AJ)*, 507–IX. 75/III–1. 92.

⁶ Noha a Tanjug, a hivatalos jugoszláv hírügynökség 1944. december 11-i közleményében tudósított róla. *Maclean jelentése* (1944. december 13.). TNA, FO 371/44402, R20925/20925/92.

⁷ 1945 januárjában érkezett meg a Baja környéki sokácok és bunyevácok küldöttsége Antun Karagić garai népi író és gazdaparaszt vezetésével Titóhoz. A küldöttség Belgrádba érkezéséről ld. Radoslav Pavlović: *O nepoznatom „odboru Baranjaca i Baranjskih*

Mindez hihetővé teszi azt a feltevést, hogy a jugoszlávokat valójában a szovjetek intették le. Mégpedig vélhetően azért, mert már ekkor számítottak rá, hogy Magyarország is az ő érdekszférájuk lesz, és nem akarták „alattvalóikat” egymás ellen ingerelni területi vitákkal. Ennek a feltevésnek azonban számos dokumentum ellentmond.⁸ A bajai és Baja környéki települések délszláv lakosságának nevében a már említett Antun Karagić vezetésével 1945. január 10-én érkezett delegáció Belgrádba ugyancsak kérte, hogy ezek a területek kerüljenek Jugoszláviához.⁹ S bár, mint említettem, a jugoszláv sajtóban ez a delegáció sem kapott nagyobb hírvetést, vélhetően mégis szerepet játszhatott abban, hogy Tito egy hónappal később, február 11-én a Harmadik Ukrán Front parancsnokának, Fjodor Tolbuhin marsallnak küldött táviratában 50 ezer magyarországi délszláv-

optanata” i neuspelim pokušajima da Baranja ostane u sastavu Vojvodine 1945. godine. In: Sentandrejski Zbornik. Tom 2. Ured. Dejan Medaković. Beograd, SANU, 1992. 224.

⁸ Például az az 1945. január 9-én készült szovjet feljegyzés, amely a jugoszláv delegáció vezetője, Andrija Hebrang és Sztálin között folytatott beszélgetésről készült. A feljegyzés szerint Hebrang úgy vélte, hogy Pécsét a környező bányákkal és a bajai háromszöget (Baját és környékét) a történelmi hagyomány, az etnikai érvek és a gazdasági megfontolások alapján Jugoszláviához kell csatolni, s kilátásba helyezte e területek katonai meg szállását. Sztálin reakciója erre a feljegyzés szerint az volt, hogy a jugoszlávok ne sokat késlekedjenek: „a jugoszlávoknak, akik az említett vidékeken élnek maguknak kell felvetni a Jugoszláviához való csatlakozás kérdését, döntést hozni, lármát csapni. A csatlakozásért körömszakadtáig küzdeni kell.” Vida István (szerk): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június.* Dokumentumok. Budapest, Gondolat, 2005. 89–90. E tanulmány elkészítéséhez használt jugoszláv iratpublikációban ugyancsak szerepel az erről a beszélgetésről készült feljegyzés. *Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR) 1941–1945.* Dokumenti i materijali. Ured. Branko Petranović. Beograd, Savezno ministarstvo za inostrane poslove i Vojnoistorijski institut – Ministarstvo inostranih poslova Ruske Federacije, 1996. 652–659. Ebből azonban hiányoznak a Magyarországgal szembeni jugoszláv területi követeléseket tartalmazó részek. A magyar és a jugoszláv iratpublikációban szereplő Hebrang–Sztálin beszélgetésről készített feljegyzés levéltári jelzetei nem azonosak. A tartalmi eltérés mellett, a két közölt dokumentum terjedelmében is jelentősen különbözik. A magyar mindössze két oldal, miközben a jugoszláv majdnem nyolc oldal. A jugoszláv kötetben szereplő feljegyzésben Magyarország csak a jövőtétel kapcsán került megemlítésre, valamint a jugoszláviai szénhiány enyhítésében Magyarországtól remélt szénzállítmányok kapcsán.

⁹ Karagićot visszatérése után a magyar hatóságok letartóztatták és csak a jugoszlávok közbenjárására engedték szabadon. *Diplomatski Arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije.* Mađarska 1946. LIIV/487. pov broj. 2472/45.

ról téve említést a határ menti övezetben, a bajai háromszögben, Pécsen és Aradon (sic!) jelezte, hogy Jugoszlávia a történelmi jogra hivatkozva kérni fogja e területek Jugoszláviának ítéelését.¹⁰

A területi követelések politikája irányába mutatott az is, hogy az 1945. január 25-én baranyai származású politikusokból és vezető értelmiségiekből megalakult Baranyai Kezdeményező Bizottság tagjait márciusban fogadta a külügyminiszter, Ivan Šubašić, s arra biztatta őket, hogy minden erejükkel folytassák a megkezdett munkát, amely arra irányul, hogy a baranyai területek Jugoszláviához kerüljenek. A külügyminiszter hangsúlyozta, hogy a kezdeményezésnek a délszláv néptömegektől kell kiindulniuk, ugyanakkor ígéretet tett arra, hogy a külügyminisztérium minden erejével azon lesz, hogy a nemzetközi fórumokon képviselje és tolmácsolja a baranyai délszláv népesség óhaját. A megbeszélésén szintén részt vevő külügyminiszter-helyettes, Stojan Gavrilović, illetve Vladimir Velebit tábornok pedig arra biztatták a baranyaiakat, hogy mielőbb alakítsanak népfelszabadító bizottságokat baranyai délszlávokból a baranyai területeken.¹¹ Ugyancsak ebbe, a területi változtatások politikája irányába mutat az, hogy 1945. június 1-jén megalakították a horvát határkijelölő bizottságot, amelynek feladatai közé sorolták egyfelől a horvát föderatív egységnek a többi határos jugoszláviai egységgel való határainak, másfelől a külső, így Magyarországgal szembeni határvonalának kijelölését és annak kidolgozását. Ezt, akár csak a többi hasonló bizottságot a belgrádi külügyminisztérium Nemzetközi Kérdéseket Tanulmányozó Intézete koordinálta.¹² Itt érdemes megjegyezni, hogy érdekes módon a Magyarországgal kijelölendő határvonal összefüggésbe került a belső határok megvonásával, nevezetesen a Vajdaság határával. Ugyanis Szabadka és környékének horvát többsége révén (legalábbis, ami a délszláv lakosságon belüli arányt illeti) jogosan vetődhetett fel az igény, hogy ezeket a területeket a horvát föderatív egységhez

¹⁰ *Arhiv Josipa Broza Tita* KMJ I- 3-b/400 1945. 02. 11.

¹¹ *Diplomatski Arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije.* Mađarska 1945. XXIII/436. 1945. március 12.

¹² Bagarić, Petar: The Croatian Contribution to Plans for Revision of the Yugoslav-Hungarian Border in 1945–1946. *Review of Croatian History* 2012/1. 152.

csatolják. Ezeket azonban jórészt gazdasági érvekre hivatkozva elutasították, mondván, hogy e területek mind gazdaságilag, mind közlekedési szempontból nem nyugatra, hanem inkább délre gravitálnak, s így ez a térség teljesen perifériális helyzetbe jutna. Amennyiben azonban ez a térség ki lenne terjesztve északi irányba, úgy ezt a kérdést ismét megfontolás tárgyává lehetne tenni.¹³

Előre kell bocsátanom, hogy végeredményben sem a horvát bizottság, sem a belgrádi kormányzati háttérintézet munkájának nem lett gyakorlati haszna. Magasabb politikai szinten, más megfontolások alapján döntöttek a határokról és területi követelésekről. Ennek ellenére érdemes figyelmet szánni rá, mert jól tükrözi, hogy milyen volt a horvát és a szerb értelmiségi, akadémiai körök vélekedése az ideális jugoszláv-magyar határvonalról, s mivel támasztották alá követeléseiket. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a létrehozása mögött központi akarat állt, amely nyomásgyakorlásra és politikai érdekek biztosítására használta fel őket.

A horvát bizottság első ülésén megfogalmazott *ars poeticája* szerint az északi határokat tárgyilagos követelésekre kell alapozniuk, amelyeket nem hat át a sovinizmus.¹⁴ A nemzeti elvet tekintették a meghatározónak, amelyre alapozva benyújthatták a területi követeléseiket, aminek legjelentősebb eleme a Dráva bal partjának jugoszláv fennhatóság alá kerülése lett volna.¹⁵ A horvát bizottság természetesen idő-

¹³ Az AVNOJ elnöksége által a jugoszláv föderatív egységek belső határainak megállapítására létrehozott bizottság jelentése. *Miodrag Zečević-Bogdan Lekić: Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*. Građevinska knjiga. Beograd, 1991. 129.

¹⁴ Bagarić, 1946: The Croatian Contribution, i.m.157.

¹⁵ Muravidék Jugoszláviához tartozása vitán felül állónak tekintették. Fontosnak tartották ugyanakkor, hogy arra is gondoljanak, miként biztosíthatnák a délszláv állam számára a Murán túli horvát falvakat, amelyek közvetlenül Nagykanizsa környékén vannak (Molnári, Semlyénháza, Fityeház, Bajcsa, Murakeresztúr és mások). A határt a következőképpen látták szükségesen kiigazítani: Belezna kerüljön Jugoszláviához, majd a határ ereszkedjen le Gyékényeshez, a Dráva menti vasútvonal mentén azon az oldalon folytatódjon, ily módon a Dráva egész bal partját Jugoszláv kézbe juttatva. Magába foglalta volna a horvát falvakat Barcs fölött és a határ mentén Siklóstól észak-keletre Harkányig, felölelve az összes horvát és szerb települést Pécs és Pécsudvard alatt, Sombereket és Dunaszekesőt szintén a jugoszláv állam határai közé juttatva. A határ a továbbiakban

ról időre egyeztetett a belgrádi koordináló intézettel. Ezek alkalmával kiderült, hogy igen nagyok a különbségek a belgrádiak és a zágrábiak között. A történelem újfent ismételte önmagát, s a határok megvonása tekintetében az első világháború utánihoz hasonló helyzet alakult ki. A szerbek ugyanis most is, mint az a horvát bizottságot képviselő – elég magyaros vezetéknevű – Juraj Andrassy beszámolójából kiderült, arra a nézetre helyezkedtek, hogy mindenütt erős természetes határokat kell követelniük. Ennek tudható be, hogy a Bajai háromszög mellett Baranya nagy részére is igényt formáltak a Mecsektől délre Péccsel egyetemben. A délszláv állam határain belül kívánták látni Nagykanizsa környékének nagyobb részét, amely magába foglalt volna számos Nagykanizsától délre fekvő települést az ismert jelentősebb köolajlelőhelyekkel együtt. Ezeket még kiegészítették a Szeged melletti háromszög és a Rába menti szlovének lakta területekre vonatkozó igényekkel. Ugyanakkor az Intézet nem javasolta, hogy követelésekkel álljanak elő a Dráva bal partján lévő településekre, mert ez nem egyezett volna a stabil határok elvével.

A horvát bizottság a nemzetiségi elvre hivatkozva elutasította ezeket a követeléseket, mondván, hogy a szerbek által követelt területeken nem délszláv népesség él. Figyelemre méltó az erre adott belgrádi válasz: „...vannak ott németek, akiket most kitelepítenek, úgyhogy a már ott élő délszlávok a németek helyére oda betelepítendő délszlávokkal együtt többséget fognak alkotni.”¹⁶ Voltak ugyanis olyan elképzelések, hogy a magyarországi délszláv kisebbség megmaradása, gazdasági, politikai és kulturális fejlődése érdekében a magyar kormány engedélyezze a szegény, nincstelen délszlávok részleges elköltözését olyan vidékekre, ahol van elegendő föld és nagyobb számban élnek délszlávok. Konkrétan Vas, Győr-Moson-Sopron és Zala megyéből a Bácskába és Baranyába kívánták telepíteni az áttelepülésre hajlandó öntudatos délszláv lakosságot. Ezzel remélték egyfelől elősegíteni a szegények földhöz és így megélhetéshez juttatását, másrészt

Baja felett a Duna fő medrét követve és szinte teljesen egyenesen folytatódott volna Szabadka felé magába foglalva az egész Bajai háromszöget, amelyben 35-40 000 horvát/bunyevác/élt. Uo.

¹⁶ Bagarić, 1946: The Croatian Contribution, i.m.159.

kompekt délszláv egység létrehozását a határ mentén.¹⁷ Vagyis azt, aminek pandanja, a jugoszláviai magyar tömb ellen oly elszántan küzdöttek. Olyannyira elszántan, hogy 1946 tavaszán a következő közös belgrádi tanácskozás alkalmával Aleksandar Belić akadémikus, a szóban forgó intézet vezetője egyfelől teljes kompenzációt követelt a magyar emberek (sic!) által a délszlávokon elkövetett bűnökért, másfelől a teljes magyar lakosság kiűzését akarta a jugoszláv területekről és azokról a területekről is, amelyeket majd a határkorrekció során megkapnak.¹⁸

Az 1946-os esztendő első három hónapjában a jugoszláv kormány fokozott nyomás alá helyezte Magyarországot, aminek első számú eszköze a Magyarországon élő délszláv kisebbség volt, de diplomáciai fronton is érzékelhetővé vált ez a törekvése. A Belgrádba akkreditált diplomatáknak is feltűnt Aleš Bebler jugoszláv külügyminiszter-helyettes, egyben a béke-előkészítést végző osztály vezetőjének szembetűnő érdeklődése a Magyarországgal kötendő békeszerződés iránt.¹⁹ 1946. január 17-én háromhasábos cikk jelent meg a *Politika*, a *Borba* és a *Glas* aznapi számában, amelyben az állítólagos magyarországi szlávellenes terrorról szá-

¹⁷ E kérdés legjobb megoldásának a Magyarország határain belüli összes délszláv áttelepítése tűnt Bácska és Baranya megyék területére, mert így nemzetileg kompakt egység jönne létre, aminek köszönhetően megvalósulhat a magyarországi délszlávok teljes szabadsága, olvashatjuk a budapesti jugoszláv követség ismeretlen munkatársa feljegyzésében. Abban az esetben, ha a délszlávok áttelepülésére, lakosságcsere kerülne sor, miként arról Párizsban megállapodtak, akkor a fentiek ismeretében először a gradišcei horvátok, illetve a szórványban élő délszlávok (Pest és Zala megye) áttelepülését kell szorgalmazni, hogy amennyiben mégis kell délszlávoknak maradniuk Magyarországon úgy a nemzetileg legöntudatosabbak, a Bácskában élők maradjanak. A feljegyzés szerint Zalából önkéntesség alapon mintegy 2500, Vasból 5000 körüli, Győr-Moson-Sopronból 10 000 körüli, míg Pest megyéből 5000 délszláv áttelepülőre lehet számítani. Csanád megyéből pedig az ott élő szerbek 90%-ára. *Diplomatski arhiv* 1947 F-70. pov.427352/47.

¹⁸ „A magyarok embertelen magatartása az okkupáció idején további alapot nyújt igényeink alátámasztására, úgyhogy csak rajtunk múlik, hogy bizonyos területi kompenzációt kapjunk azért a vérontásért, amit a magyarok elkövettek rajtunk.” Bagarić, 1946: *The Croatian Contribution*, i.m.160.

¹⁹ A belgrádi brit követ, *R.C. Skrine Stevenson jelentése* (1946. március 29.). TNA, FO 371/59524, R5795/844/92.

molta be.²⁰ Mindez érthetően felkeltette a nagyhatalmak érdeklődését is a kérdés iránt.²¹

Az angolok helyesen ítélték meg a helyzetet, amikor úgy vélték, hogy az egyszeriben meginduló és egyre nagyobb lendületű Magyarország-ellenes írások hátterében valójában a magyarországi választási eredmények, és a kisgazdapárt győzelme állt, s a Magyarország elleni kirohanásokban a jugoszláv kommunistáknak a kisgazdapárttal szembeni ellenszenvé jutott kifejezésre.²² Nem tartották kizártnak, hogy azok akár a jugoszláviai magyar kisebbség elleni lépések előjátékai is lehetnek,²³ mint ahogy az is elképzelhetőnek tűnt Londonból nézve, hogy a jugoszlávok valamilyen területi követeléssel állnak elő Magyarországra irányában, újabb ürügyet szolgáltatva a szovjeteknek arra, hogy fokozzák a nyomást a magyar kormányra abban az esetben, ha az nem teljesíti elég készségesen a követeléseiket.²⁴

²⁰ *Stevenson jelentése* (1946. január 17.). TNA, FO 371/59524, R1422/844/92.

²¹ A Foreign Office arról érdeklődött budapesti képviselőjétől, van-e bármilyen jele annak, hogy Magyarország ebben az irányban határkiigazítást kíván, ami indokolhatná a jugoszlávok heves magyarellenes kirohanásait. *A Foreign Office távirata Belgrádba és Budapestre* TNA, FO 371/59524, R1178/844/92. 1946. január 26. A budapesti brit miszsió vezetője, Alvary Frederick Gascoigne azonban semmi jelét nem látta annak, hogy Magyarországon bármilyen agitáció folya a határ e szakaszának a megváltoztatása érdekében. TNA, FO 371/59524, R1516/844/92. *Gascoigne távirata* 1946. január 28.

²⁷ Foreign Office egyik vezető diplomatája, *John Colville feljegyzése* (1946. január 31.). Uo.
²⁸ Uo.

²⁹ *J. R. Williams, Foreign Office tisztviselő feljegyzése* (1946. április 16.). Uo. Itt kell megjegyezni, hogy hasonlóan vélekedtek a magyarországi kommunista vezetők is. Rákosi Mátyás a magyarországi délszlávokat ért sérelmek kapcsán úgy nyilatkozott a jugoszláv követ előtt, hogy sürgősen rendezniük kell ezt a kérdést, mert ha ők nem rendezik, akkor majd Tito intézkedik. „Igen, ha mi nem teszünk semmit, akkor Tito területi követelésekkel fog előállni, teljesen jogosan.” *Karlo Mrazović beszámolója Rákosival folytatott beszélgetéséről* (1946. április 16.). A], 507–IX. 75/I–1–67. Rákosi ilyen irányú félelmeit a magyar pártküldöttség áprilisi belgrádi tartózkodása alkalmával Tito is megerősítette, amikor közölte Anatolij Josifovics Lavrentjev belgrádi szovjet nagykövettel, hogy a magyaroknak tudomására hozta: csak abban az esetben kerülhetik el azt, hogy a jugoszláv területi követelések a békekonferencia napirendi pontjai közé kerüljenek, ha ugyanolyan jogokat biztosítanak a szláv népeknek, mint amelyet Jugoszlávia adott a magyar nemzeti kisebbségnek. *Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez*. 206–208.

Azt, hogy mennyire jól látták a britek a tényleges szituációt, bizonyítja Jože Brilejnek a jugoszláv külügyminisztérium politikai osztálya vezetőjének 1946. február 9-én kelt utasítása a Magyarországon tartózkodó jugoszláv delegációnak: „Tekintettel a közelgő békekötésre Magyarországgal, számunkra nagy jelentősége van, a vele szembeni kívánságaink teljesülése szempontjából, a jugoszláv kisebbséggel folytatott munkának. E tekintetben a Külügyminisztériumnak van szerencséje megkérni a delegációt, hogy azonnal lépjen kapcsolatba a Szlávok Antifasiszta Frontjával, hogy erősítse aktivitását a tekintetben, hogy a délszláv kisebbségek mind gyakrabban és határozottabban fejezzék ki kívánságukat, hogy Jugoszláviához kívánnak tartozni.”²⁵ Belgrádban ekkortájt, 1946 nyarán készült el egy memorandum-tervezet, amelyet a Szovjetunió, Nagy-Britanniának és az USA-nak címeztek, de amely hivatalos formában mégsem lett eljuttatva a nagyhatalmakhoz. Ebben a memorandumban a jugoszláv kormány etnikai, stratégia, hidrotechnikai érvekkel támasztotta alá területi követeléseit Magyarország irányában, a Bajai háromszög, észak-kelet Baranya és a szlovének lakta Rába-mente területeire. Legnyomósabb érveként arra apellálva, hogy a tartós baráti kapcsolatok kialakítására Magyarországgal csak e területek Jugoszláviához csatolása esetén tartják elképzelhetőnek.²⁶

Mindezek fényében megalapozottan jelenthető ki, hogy Jugoszláviában a háború utolsó szakaszában és az azt követő hónapokban, ha nem is látványosan és a nagy nyilvánosság tájékoztatásával, de igenis napirenden volt az északi irányú határmódosítás igénye. A határok végül magasabb politikai játszmák eredményeként változatlanok maradtak, ami látszólag nem jelentett gondot, hiszen két hasonló berendezkedésű és politikai hitvallású állam között, amelyek ráadásul önként vagy kényszer hatása alatt ugyanannak a nagyhatalomnak a védőszárnyai alá helyezték

³⁰ „Emellett arra kéretik a delegáció, hogy kérje el ettől a Fronttól a pontos adatokat a délszláv kisebbségekről a kisebbségi vidékeken, túl azon, amit a delegáció maga kidolgozott. Végezetül arra kéretik a delegáció, hogy minden eseményről, mai a kisebbségeinket érinti, azonnal tájékoztasson minket.” *Diplomatski Arhiv* 1946 F-55. Pov. 1368 1946. 02. 09.

²⁶ *Arhiv Josipa Broza Tita*. I-3-4/462. dátum és aláírás nélkül, de mindenképpen 1945 decembere után készült memorandum.

magukat, nem lett volna szabad, hogy gondot jelentsen. A helyzet azonban korántsem volt ennyire rózsás.

*

A magyarországi délszlávok kérdése az államközi kapcsolatokat, s részben a magyar-jugoszláv határ végleges vonalát alakító, azokat befolyásoló tényezőként jelentkezett a második világháború utáni időszakban. Ezzel szemben a jugoszláviai magyarok helyzete, az ő sorsuk nem, vagy csak alig volt befolyással a kapcsolatok alakulására, lévén hogy Magyarország nem volt abban a pozícióban, hogy a kisebbségi kérdés felvetésével maga ellen haragítsa gyakorlatilag az egyetlen szomszédját, akivel 1945 tavaszától úgy tűnt, hogy volt esély megtalálni a *modus vivendi* módját.²⁷ Természetesen ennek formáját a jugoszlávok határozhatták meg. Ebből kifolyólag írásom további részében a magyarországi délszlávokra koncentrálok, mint az államközi kapcsolatokat alakító, azokat befolyásoló és a határ véglegesítésében szerepet játszó tényezőre.

A magyarországi délszlávok a Marostól a mai határ mentén a Dráva és a Mura partjainál, az osztrák határ mentén föl egészen Sopronig húzódó, természetesen nem teljesen összefüggő sávban és nem is azonos sűrűségben éltek és élnek mindmáig. Horvát, szerb, bunyevác, sokác, szlovén, vend névvel illetett népcsoportról van szó, amelynek számát sem lehetett pontosan tudni. A jugoszláv kormányzati szervek előszeretettel hivatkoztak Teleki Pál miniszterelnöknek, mint legautentikusabb személynek az 1940. decemberi örökbarátsági szerződés megkötése kapcsán tett kijelentésére, miszerint mintegy 200 000 délszláv élt Magyarországon.²⁸ Az 1949-es magyarországi népszámlálás ugyanakkor csak 30 504 délszlávot mutatott ki. A drasztikus csökkenés mögött nyilván döntő szerepe volt a kor hangulatának, a két állam között kiélesedő szembenállásnak.²⁹

²⁷ A jugoszláviai magyar kisebbség védelmét felkaroló magyar próbálkozások tulajdonképpen 1945 első felében, Rákosi tavaszi látogatásával véget értek.

²⁸ *Dipomatski Arhiv* 1957. F 61. 425837

²⁹ Egyébiránt a források is ellentmondanak egymásnak. Alapvetően azt lehet mondani, hogy a jugoszlávok a 150 ezres létszámmal operáltak a második világháború után.

Fontos megjegyezni, hogy a magyarországi délszláv kisebbséghez való jugoszláv viszonyulás tekintetében radikális változásra került sor 1944/45 után. Ugyanis a nemzetiségi/kisebbségi kérdés magyar-jugoszláv relációban tulajdonképpen visszajára fordult a második világháború után. Míg a Jugoszláv külpolitikában a két világháború közötti korszakban a magyarországi délszláv kisebbség teljesen elhanyagolható szerepet töltött be – elvéve foglalkozott a kérdéssel egy-egy memorandum, az is inkább lexikon jellegű összeállítás formájában a harmincas években –, addig Belgrád a világháború után határozott érdeklődést mutatott az északi szomszédságában élő nemzetrészei iránt (is). Hogy ez mennyire fakadt a nemzeti összetartozás érzéséből és mennyire volt reálpolitikai megfontolás, azt nehéz megítélni. Akkor járunk talán a legközelebb az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy ezek súlya a körülményektől függött. Ahogy a két háború közötti időszakban Magyarország elsősorban külpolitikai céljai elérésében szánt fontos szerepet a kisebbségi kérdésnek, úgy a második világháború utáni első években Belgrád is elsősorban külpolitikai céljai elérését elősegítő eszközként tekintett a határain kívül maradt kisebbségeire. S nem csak az őt közvetlenül érintő kedvezmények eléréséhez, mint a határváltoztatás Jugoszlávia javára, hanem adott esetben távlati céljai biztosításához, a Szovjetunióhoz való igazodásban, illetve a Csehszlovákiával szorosabbra vonandó kapcsolatainak előmozdításához is.

A délszláv kisebbség kérdése 1944 végétől 1946-ig, mint láthattuk, a határmegvonás problematikájának részeként jelent meg. Alátámasztják ezt a jugoszláv partizánok „határon átívelő” tevékenységét kifogásoló magyar panaszok, éppúgy, mint a vonatkozó jugoszláv iratok. A határzónában elkövetett jugoszláv túlkapasokról tömegével állnak források a rendelkezésünkre, de nem szűkölködünk a jugoszlávok részéről tett beadványokban és feljegyzésekben sem, amelyek a magyar hatóságok részéről a magyarországi délszlávokkal szemben tanúsított visszaéléseket és túlkapasokat tették szóvá. A magyar hatóságok délszlávellenes megnyilvánulásaiban kétségtelenül jelentős szerepet játszott az a körülmény, hogy bennük az ország integritását veszélyeztető elemet láttak. Ezt voltaképp jugoszláv részről sem vitatták. Obrad Cicmil ezredesnek, a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz delegált jugoszláv misszió veze-

tőjének beszámolója szerint a baranyai délszláv lakosság a Vörös Hadsereg és a partizán egységek megérkezése után antifasisztának deklarálta magát és kinyilvánította szimpátiáját Jugoszlávia iránt, magyarán elkötelezte magát az elszakadás és a Jugoszláviához csatlakozás mellett. A falvakban népfel szabadító bizottságokat alakítottak, falusi, lényegében partizán őrségeket hoztak létre, magyarán átvették a hatalmat.³⁰ Ezeket a bizottságokat és őrségeket időközben megszüntették és a hatalmat átvették a magyar állam hivatalos szervei, ám ez nem ment minden esetben zökkenőmentesen. Egyes bizottságok ugyanis nem kívánták beszüntetni tevékenységüket, pedig a magyar közigazgatási szervek az ideiglenes kormány utasítása alapján átvették az országban a hatalmat, és több helyen, immár illegálisan folytatták tevékenységüket, amit Jugoszláviából is gyakran támogattak.³¹

Ilyen helyzetben a németek tervbe vett kitelepítéséről szóló hírek, valamint annak a több ezer magyarnak az érkezése Jugoszláviából, akiket, mint kolonistákat és a fasiszta Magyarország tisztviselőit dobtak át a határon, érthetően izgalmat váltott ki a délszlávoknál és a magyaroknál egyaránt.³² A jugoszláv misszió több alkalommal felszólította a magyar államigazgatási szerveket, hogy biztosítsák a délszlávok részére az azonos állampolgári jogokat, beleértve a gyülekezési szabadságot és az anyanyelvi oktatást. Belgrádba küldött jelentésükben sommázták, hogy a magyar hatóságok a Bajai háromszögben szisztematikus terrort alkalmaznak a délszláv kisebbséggel szemben, ugyanakkor ennek mintegy ellentmondva elismerték, hogy nem rendelkeznek komolyabb konkrét bizonyítékokkal, amelyre alapozva határozottabban léphetnének fel a SZEB-nél.³³

³⁰ Uo.

³¹ „...ám nem kellő mértékben megszervezve és a központi vezetőség tudta és irányításával nélkül.” *Diplomatski Arhiv* 1945 F-23 pov. broj. 14. *Obrad Cicmil ezredes Titónak írt beszámolója* 1945. május 19-én.

³² *Diplomatski Arhiv* 1945. F-23. broj. 3639. *A belügyminiszter átirata a külügyminisztériumnak* 1945. szeptember 6-án.

³³ Az a benyomás alakult ki bennük ugyanakkor, hogy a szovjet vezetés részéről, akik a SZEB-nél ezekkel az ügyekkel foglalkoztak minden áron meg akarták őrizni a nyugalmat és kerülni kívánták az összetűzéseket, ezért hajlottak arra, hogy mindazon ese-

A délszláv nemzeti kisebbségek irányában mutatott negatív magyar magatartás mellett Jugoszlávia még aggasztóbbnak találta azt, hogy megítélése szerint Magyarországon 1945 végétől mind érzékelhetőbbé vált a „revizionizmus tendenciája”, ami felerősödött a választások után, vagyis amikor a parlamenti többséget és vele a hatalmat a független kisgazda párt kapta meg. Ennek a revizionista tendenciának az alapja az úgynevezett „etnikai momentum” volt, amely, hangoztatták aggodalmaikat Belgrádban, számos újságcikken keresztül kúszva a magyar külpolitika álláspontjává kristályosodott ki, mely szerint a megkötendő békénél a határmegegyezés feltételének annak kell lennie, hogy az államhatár egybe essen az etnikai határral (azzal a területtel, melyet az adott etnikum fed le).³⁴

A Magyarországon bekövetkezett változásokra és az állítólagos revizionista folyamatokra adott jugoszláv válasz volt az 1945 végén kibontakozó Magyarország-ellenes jugoszláv sajtó propaganda, aminek középpontjában a magyarországi délszláv kisebbségeket ért sérelmek és diszkrimináció, illetve Magyarország állítólagos revizionizmusa állt. A Tanjug január 12.-i számában *A nagy-magyar revizionisták folytatják* c. tudósítással két és fél hasábos cikk foglalkozott, aminek végkövetkeztetése az volt, hogy Jugoszlávia Magyarország irányában mutatkozó jóindulata annak a függvényében alakul, hogy az milyen mértékben kész likvidálni a revizionista elemeket.³⁵ Ezt tulajdonképpen az adott időszakban a jugoszláv kormány álláspontjának is tekinthetjük, amely e kérdéseken – a „revizionizmustól való félelem” és a „délszláv kisebbségekért érzett aggodalom” – keresztül igyekezett nyomást gyakorolni Magyarországra, s igyekezete, mint látni fogjuk, sikerrel járt.

A jugoszláv sajtótámadások érthetően nyugtalanságot keltettek Magyarországon. Az első napokban ugyan senki sem reagált rájuk, kivéve

tek felett, amelyek nem kirívóan súlyosak átsiklanak, segítve az ideiglenes magyar kormányt, hogy saját maga oldja meg a helyzetet. *Diplomatski Arhiv* 1945 F-23 pov. broj. 14. *Obrad Cicmil ezredes Titónak írt beszámolója* 1945. május 19-én.

³⁹ Ennek lett a szószólója az „Igazság” a választásokon győztes kisgazdák hetilapja – szólta a jugoszláv indoklás. Ez azonban nyilvánvaló túlzás volt, mert maguk a jugoszlávok is elismerték, hogy egyetlen felelős magyar politikus sem állt ki mellette, igaz, nem is határolódott el tőle.

⁴⁰ *Stevenson jelentése* (1946. január 15). TNA, FO 371/59524, R1178/844/92.

a kommunista párt vezérszónokát, Révai Józsefet, aki a miniszterelnök beszámolójához fűzött felszólalásában megállapította, hogy a magyar revizionizmus térnyerése miatt elhidegültek a viszonyok Magyarország és szomszédjai között. Noha Révai nem nevezte meg Jugoszláviát, mindenki számára egyértelmű volt, melyik szomszédra gondolt. A magyar külügyminisztérium is szükségesnek látta foglalkozni a kérdéssel, s nem habozott megtudakolni a jugoszláv hangnem gyökeres megváltozásának okát. Sebestyén Pál, a külügyminisztérium adminisztratív vezetője előbb 1945. december 19-én a jugoszláv misszió fontos tagjával, Lazar Brankov kapitánnyal, majd december 31-én vezetőjével, Obrad Cicmill ezredessel beszélt a jugoszláv részről Magyarországgal szemben beállt negatív változások okairól. Mindketten ugyanazokban jelölték meg az okokat: a háborús bűnösök kiadatásának elhúzódnása, a délszláv iskolák engedélyezésének akadályozása, amelyek legalább olyan mértékben legyenek megszervezhetőek, mint amilyen mértékben a jugoszláviai magyarok élvezhetik a maguk számára, illetve harmadikként a jugoszláv nemzetiségek bántalmazása Magyarországon.³⁶ A legfontosabb elemről, a politikai nyomásgyakorlásról természetesen nem esett szó, talán maguk sem tudtak róla.

Néhány nappal később Cicmil Gyöngyösivel is hosszabb beszélgetést folytatott, melynek során a magyar külügyminiszter jelezte, szavai a magyar kormány hivatalos álláspontjaként értendők, s hogy: 1) a magyar kormány nem áll elő semmilyen követeléssel Jugoszlávia irányába, mert az az álláspontja, hogy a magyar kisebbség helyzete Jugoszláviában teljesen kielégítő; 2) cserébe Magyarország is azt kéri a jugoszláv kormánytól, hogy Jugoszlávia se támasszon követeléseket vele szemben, s ily módon segítse a fiatal magyar demokráciát; 3) megígérte, hogy a magyar kormány, miként a magyarországi délszláv kisebbségek esetében, akként minden más esetleges kérdésben kész teljesíteni Jugoszlávia kéréseit.³⁷ Ennek az ígéretnek megfelelően – a folyamatos jugoszláv sajtótámadások kivédése és a jugoszlávok jóindulatának megnyerése céljából – a magyar kormány 1946 januárjában népszámlálást

⁴¹ *Magyar Országos Levéltár* XIX.-J-1-k. 4/af tétel.

⁴² *Diplomatski Arhiv* 1946. F-55. Str. Pov. Br. 2. 1946. 01. 14.

végzett a délszlávok lakta országrészen, hogy megállapítsák e nemzeti-ségek pontos lélekszámát.³⁸ Több kedvezményt biztosítottak a részükre, elsősorban az iskoláztatás területén tapasztalt visszaélések orvoslásával, aminek szinte azonnal pozitív visszhangja lett Jugoszláviában.

Ezt követően, miután egyértelműen eldőlt, hogy a jugoszláv vezetés letesz a területi korrekciókról Magyarország irányában, a délszláv kisebbség kikerült a jugoszláv politikai nyomásgyakorlás eszköztárából, legalábbis ami a határváltoztatás lehetőségét illeti, ám az iránta tanúsított figyelem továbbra sem lankadt.³⁹ Alig másfél évvel később azonban újfent elő lehetett venni a panasz jegyzékeket, hiszen a jugoszláv-szovjet viszonyt hűen követő magyar-jugoszláv viszony eredményeként beállt elhidegülés majd határozottan ellenségessé vált kapcsolatok egyik fő szenvedő alanyai a magyarországi délszláv kisebbségek lettek.

³⁸ Ezzel a kérdéssel a *Politika* is részletesen foglalkozott — aligha meglepően — elmarasztaló hangnemben. A lap idézte a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja lapja, a *Sloboda* március 16-i cikket, amely bírálta az összeírás módját. Egyúttal idézte Nagy Ferenc március 19-i kijelentését is, amelyben a miniszterelnök elismerte, hogy gondok vannak az összeírással. A *Politika* arra a megállapításra jutott, hogy a népszámlálást nem készítették elő megfelelően, s a szláv lakosság nem kapott határozott garanciát arra vonatkozóan, hogy nem esik bántódása nemzeti hovatartozásának vállalása miatt, márpedig a németek folyamatban lévő kitelepítése elbátortalaníthatta a délszláv kisebbséget. Hangoztatta továbbá, hogy a szabad önmeghatározás nem lehetséges reakciós közigazgatás, reakciós papok és tanárok jelenlétében, s hogy a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontjával való teljes együttműködés nélkülözhetetlen lett volna az összeírás lebonyolításánál. Végezetül arra a megállapításra jutott, hogy a magyarok most is régi politikájukat folytatják, amikor a szlávokat kis csoportokra osztják és szerb, horvát, bunyevác, sokác, szlovén, vend stb. identitást kínálnak fel, továbbá külön kezelik az anyanyelvet és a nemzetiséget, arra törekedve, hogy minél nagyobb számú magyar nyelvű szlávot mutassanak fel.

³⁹ A horvát kormány tájékoztató igazgatóságán belül 1948 február első napjaiban megalakult egy osztály a magyar kisebbségekkel való kapcsolattartás és munka céljából, különösen a Horvát Népköztársaság területén, amely osztálynak egyúttal a magyarországi délszláv kisebbségekkel való kapcsolattartás is (hiszen többségükben horvátok) feladata volt, továbbá a magyarországi propagandatevékenység végzésére is felhatalmazást kaptak. *Diplomatski arhiv* 1948 F-101 br. 44601.

KONFERENCIA BESZÁMOLÓ

Bureaucracy Academy 2015 – International Cooperation on Migration and Diaspora – középpontban a török diaszpóra

(A beszámoló a konferencián elhangzott előadások alapján készült)

A Külhoni Törökök és Más Rokon Népek Elnöksége, *Bureaucracy Academy 2015 – International Cooperation on Migration and Diaspora* címmel nemzetközi konferenciát szervezett Ankarában, 2015. április 2-13. között. Ez volt az intézmény első diaszpóra tárgyú és nemzetközi meghívotti körre is kiterjedő rendezvénye. A Program célja, hogy hosszú távú és fenntartható együttműködést kezdeményezzen, ismertesse a migráció és a diaszpóra területén szerzett tapasztalatokat, fejlesztési javaslatokat tegyen, valamint az országok közötti információátadásra alkalmas hálózatot alakítson ki. A 12 napos rendezvényen összesen 16 ország képviselője vett részt: Macedónia, Koszovó, Bosznia és Hercegovina, Montenegró, Ciprus, Grúzia, Kirgizisztán, Azerbajdzsán, Afganisztán, Jordánia, Szomália, Pakisztán, Banglades, a Fülöp-szigetek és Magyarország küldöttei. A konferencia során a török migráció és diaszpóra, a 2010-ben történt török intézményi átalakítások és új célkitűzések, valamint az aktuális diaszpóra programok bemutatására került sor. Ezt követően a szemináriumok, a kulturális rendezvények, valamint az intézménylátogatások során lehetőség nyílt a török aktuálpolitika, a hagyományok és kultúra megismerésére is.

A konferencia a házigazda intézmény bemutatkozásával vette kezdetét. A Külhoni Törökök és Más Rokon Népek Elnöksége felállításának gondolata már a 2000-es évek közepén megfogalmazódott, a konkrét meg-

valósításra azonban csak 2010-ben került sor. A szervezet a török Miniszterelnöki Hivatalhoz tartozik, élén az elnök és három alelnök áll, tanácsadó testület segíti munkájukat, valamint az alsóbb szintű stratégiai és szervező munkát 8 fősztályi szintű szervezeti egység látja el. Az Elnökség lényegében a török diaszpóra ügyek központi szerve. Feladatköre kiterjed a külhoni török állampolgárokkal és török diaszpórával kapcsolatos feladatokra, a rokon népekkel való kapcsolattartásra, valamint a külföldi diákokat célzó törökországi ösztöndíjprogramokra. Az Elnökség hangsúlyozta a társadalmi szervezetek, az NGO-k szerepét, amelyek főként a külföldi török iskolák fenntartásában és működtetésében vállalnak feladatot. Számuk jelentős, kb. 5000 ilyen szervezet működik a világon és ápol kapcsolatot a diaszpórával.

A konferencián olyan neves török kutatók és szakemberek szólaltak fel, mint Filiz Kartal a TODAIE intézet munkatársa, Helga Rittersberger Tilç a META (Middle East Technical University) részéről, Lüfti Sunar az isztambuli vagy Cavidan Soykan az Ankarai Állami Egyetemről. A szakmai előadások főként a török diaszpóra kialakulását, a migrációt és az ezekhez kapcsolódó intézkedéseket érintették. Nemzetközi viszonylatban a török diaszpóra meglehetősen új jelenség. Az első kivándorlás az 1960-as és 70-es évekre tehető. Az elvándorlók főként munkások voltak, akik a gyors meggazdagodás reményében, megélhetési nehézségek miatt hagyták el hazájukat. A török kormány kezdetben támogatta a kivándorlást és munkaerő-egyezmények aláírásába kezdett. 1961. október 30-án írták alá az első ilyen egyezményt Németországgal. Az eredeti cél értelmében, a nyugati országokba kiáramló munkaerő az ott megszerzett tudást, tapasztalatot és tőkét visszahozza az anyaországba, a hazai fejlődés érdekében. A hazatérés azonban elmaradt, a kitelepülő munkások nem tértek vissza és egy idő után az otthon maradt családtagok is követték őket, így az 1980-as évek végére kialakultak a diaszpóra közösségek. A diaszpórában élő törökök integrációs problémákkal küzdenek, amelyek vallási okok, nyelvi és kulturális hagyományaik miatt adódnak. A legjelentősebb diaszpóra célszágok között az első helyen Németország áll, de jelentős számú török közösség él Ausztriában, Svájcban, Hollandiában, Franciaországban, Belgiumban, Oroszországban, valamint Ausztráliában, az Egyesült Államokban és Kanadában is.

Törökország 2004-2005 között mind a bel-, mind a külpolitika területén jelentős változásokon esett át. A „The New Turkey” vagy „Big

Project” néven emlegetett irányváltás célja, hogy az ország a világ vezető nagyhatalmainak egyikévé váljon. Törökország aktív külpolitikába kezdett, jelentős a török nagykövetségek és konzulátusok száma és kiemelt figyelmet fordítanak a diaszpórára. Kedvező földrajzi elhelyezkedésének köszönhetően a török állam önmagára, mint Európát és Ázsiát összekötő hidra, a keleti és nyugati világot összekapcsoló szereplőre tekint. Urbanizációs folyamatok indultak meg, a pozitív népesedési és gazdasági adataik egy fejlődő Törökország jövőképét mutatják, ezt a fejlődést 2015-2075 közötti időszakra datálják. Ezen fejlesztéseknek részét képezi a migrációs stratégia, az aktív külpolitika és a diaszpórában rejlő lehetőségek kiaknázása is.

Az intézménylátogatások sorát a török Külügyminisztérium bemutatásával kezdték, 2010-ig a diaszpóra ügyek jelentős részben a Külügyminisztériumhoz tartoztak. A strukturális átalakítások következtében felálló Elnökség azonban átvette a feladatok többségét. A Külügyminisztérium jelenleg a konzulátusokon és nagykövetségeken szolgálatot teljesítő diaszpóra attasé révén tart kapcsolatot a diaszpórával. Támogatáspolitikájuk két jelentős szervezete a Katasztrófa és Katasztrófavédelmi Hatóság (AFAD) mely krízishelyzetekben, katasztrófa esetén nyújt segítséget és a Török Együttműködési és Koordinációs Ügynökség (TIKA), amely főként renoválási munkákban, építkezéseken, pl.: iskolák, mecsetek építésében segédkezik. 2009-ben jött létre, a török kultúra és hagyományok ápolását és fennmaradását szolgáló Yunus Emre Intézet, amely a magyar Balassi Intézethez hasonlóan működtet külföldön intézeteket és szervez kulturális és tanulmányi programokat. Nyári iskolákat szerveznek Törökországban, 2014-ben 350 diák érkezett 72 országból. 2015-ben a cél 2000 külföldi hallgató elérése. A hálózatosodás és a török nyelv terjesztése is fontos szerepet kapott, arra törekednek, hogy minél több külföldi testvériskolában tanítsák a törököt második nyelvként. A 2010-es strukturális átalakításoknak köszönhetően a Miniszterelnöki Hivatalhoz tartozik a Sajtóért és Információért Felelős Főigazgatóság (BYEGM). A teljes kormányzati kommunikációért, sajtó szereplésekért és Törökország nemzetközi megjelenéséért felelősek.

A konferencia során a résztvevő országok képviselői is lehetőséget kaptak saját diaszpójuk bemutatására. Nem kívánom az egyes

országok diaszpóra-politikáját részletezni, inkább a közös vonásokat és kapcsolódási pontokat említeném meg, amelyeket minden ország diaszpóra-politikája megáéna tudhat. Ide sorolható elsősorban az elvándorlás és annak mérséklésére tett kísérletek, a hazautalások és diaszpóra befektetések előmozdítása, a diaszpórákban élők jogainak érvényesítése, valamint az ösztöndíjprogramok. Eltérő, hogy milyen kormányzati szinten foglalkoznak a diaszpóra ügygel: vannak olyan országok, amelyek önálló minisztériumot hoztak létre erre a célra, de sok esetben a külügyminisztériumhoz, vagy a migrációval és menekültekkel foglalkozó szervezeti egységhez tartoznak.

Összességében megállapítható, hogy Törökország fejlődésében fontos kulcsszereplő lehet a török diaszpóra: ezt ismerték fel a döntéshozók is és megpróbálnak erre építkezni. Először az anyaország fejlesztését kellett elkezdni, hogy a diaszpórának is érdeke legyen a hazai befektetések növelése. Törökország esetében nagy szerepe van a vallás és a hagyományok ápolásának, amely erősíti az egy nemzethez való tartozás eszméjét. Felismerték, hogy egy fejlődésnek indult és lehetőségeket is teremtő ország vonzó lehet, és ez az, ami a hazatelepítési programok alapját jelenti. Fontosak a tehetségeket hazahívó programok és felismerték a *brain talent circulation*, azaz az szellemi tőke körforgása jelentőségét, amelynek köszönhetően a külföldi tapasztalatszerzés után hazatérők segítik elő az ország gazdasági fellendülését. Ahhoz azonban, hogy ezek a programok sikeresek legyenek és elérjék céljukat, szükség van olyan kezdeti lépések megtételére, mint a kapcsolatfelvétel és kapcsolattartás, kulturális programok szervezése, hagyományok ápolása és az ösztöndíjak biztosítása a diaszpórában élők számára. Mindeközben stratégiát kell kidolgozni és célokat kitűzni, hogy a gazdasági mutatók növekedése (hazautalások, diaszpóra befektetések, támogatások ösztönzése) és a népesedési adatok javítása (hazatelepítési programok) elérhető legyen. Az idei diaszpóra konferencia volt a Külhoni Törökök és Más Rokon Népek Elnökségének az első nemzetközi rendezvénye. A szervezők a folytatás reményében búcsúztatták a résztvevőket és bejelentették, hogy 2016-ban kifejezetten migráció témában tervezik a Bureaucracy Academy program újabb állomását.

Patterman Renáta

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

A második generáció magyarsága Svájcban

David Zimmer: Ungarn vererben? Intergenerationelle Tradierung von Zugehörigkeit am Beispiel ungarischer Immigranten in der Schweiz. (Europäische Hochschulschriften / European University Studies / Publications Universitaires Européennes 78) Bern: Peter Lang, 2011. 572 p.

A történész-etnológus David Zimmer PhD-értekezésének (Universität Freiburg i.Ü., Lehrstuhl für Sozialanthropologie, 2010) könyvváltozata svájci magyar emigránsok első és második generációjának vizsgálatán keresztül a nemzeti hovatartozás áthagyományozódásának kérdésével foglalkozik. Azt kutatja, hogy milyen szociális interakciók során és milyen kristályosodási pontok körül adódik tovább a nemzetiséghez (jelen esetben a magyarsághoz) való „hozzátartozás-érzés” (a szerző tudatosan használja a többretegű „zugehörigkeit” kifejezést más alternatívák, pl. az „identität” fogalma helyett). A rövid bevezetőt egy hosszú elméleti-történeti blokk követi (23-203. o.), ezután következik a saját gyűjtés eredményeit bemutató és elemző empirikus rész (205-511. o.), végül a kötetet függelék és bőséges irodalomjegyzék zárja.

Az elméleti-történeti rész elején a szerző a migrációkutatás egyes fogalmait és kérdéseit (transzmigráció, integráció, asszimiláció, akkultúráció; migráció mint folyamat; a különbözőség tapasztalata) járja körül. Mindezt igyekszik Svájc migrációs történetének összefüggérendszerébe helyezni (ki- és bevándorlási hullámok, munkamigráció, politikai menekültek, a külföldiek túlzott jelenlététől való félelmek stb.). A következő nagyfejezetben a magyar-svájci kapcsolatok történetét tekinti át a kalandozások korától (!) napjainkig, bővebben foglalkozva az 1956 utáni magyar menekültek egyedülállóan kedvező fogadtatásával

(„erwünschte Flüchtlinge”) és a mai svájci közéletben, művészeti életben és más területeken tapasztalható magyar jelenléttel. Ezután a „generáció” fogalmának elméleti problémáit veti fel: hangsúlyozza a biológiai alapú generáció (egyidősek) és a Karl Mannheim nyomán kifejtett történeti-társadalmi értelemben vett generációfogalom (azonos társadalmi tapasztalat, történelmi horizont által összetartozók) közötti megkülönböztetést. Saját munkája szempontjából a kivándorlást végrehajtók csoportját az utóbbi értelemben tartja egy generációhoz tartozónak, míg a második nemzedéket („Secondos”) csupán az előbbi (biológiai-lezármazási) szempontból, akikre azonban hatással van szüleik generációs élménye. Az ötödik fejezet a generációk közötti áthagyományozás („intergenerationelle Tradierung”) jelenségeivel, mechanizmusaival és elméleteivel foglalkozik. Zimmer itt a teljesség és a szintézis (sőt néha a kritika) igénye nélkül megelégszik azzal, hogy a legkülönbözőbb diszciplínák területéről vett példákkal illusztrálja az áthagyományozással kapcsolatos megközelítések sokszínűségét (az áthagyományozás „tárgya” szerint csoportosítva: gének; sors; materiális tőke; szociostrukturális hátrány; szülői „megbízások”, vágyak; emlékek és történelem; traumák; konfliktusok; értékek és habitusformációk; identitás).

Zimmer munkájának empirikus alapját 17 családi esettanulmány, Svájcba kivándorló magyarokkal, illetve az ő gyermekeikkel (sőt két esetben unokáikkal) 2006-ban és 2007-ben készített összesen 36 félig strukturált interjú adja (kérdőív a függelékben). A szerzőnek a svájci magyar közösség iránti intenzív érdeklődését mutatja a „résztvevő megfigyelés” cím alatt található magyar vonatkozású események felsorolása, és gyűjtőmunkáját dicséri a svájci magyar emlékhelyek – válogatott – listája is (ugyancsak a függelékben). Feltűnő azonban, hogy ez a két utóbbi forráscsoport nem, vagy csak elenyésző mértékben köszön vissza az elemző részben. Az adatfelvétel és feldolgozás részletező bemutatását a 17 eset ismertetése követi (221-324). A vizsgált családok szinte mindegyike értelmiségi réteghez sorolható, azonban migrációs hátterük szempontjából a minta korántsem homogén: az első generáció tagjai közül nyolcan ’56-os menekültek, a többiek az 1968-tól 1979-ig terjedő időszakban érkeztek Svájcba (közülük egy Romániából, ketten pedig Csehszlovákiából). Zimmer az egyes családok migrációs és integrációs történetének, az interjú-

alanyok attitűdjeinek, a generációk egymáshoz való viszonyának bemutatásakor egy reflexív, ugyanakkor már-már zsurnalisztikusan könnyed elbeszélőmódot használ. A 6-7 oldalas profilokban az interjúalanyoktól vett (esetenként igen hosszú) idézetekhez saját értelmezési javaslatait, az interjúszituációkból leszűrt következtetéseit is hozzáfűzi, sőt a megértés érdekében néhány hosszabb magyarázó kitérőt is szükségesnek tart (például Gyurcsány ősödi beszédéről vagy a magyar rovásírásról). Hogy megőrizze az interjúalanyok anonimitását, Zimmer egy logikus, ugyanakkor az olvasást és a megértést némileg megnehezítő kódolási rendszert használ (például: C2M, ahol C a családot, 2 a generációt, M pedig az alany nemét jelöli). Ugyancsak zavaróan hat, hogy a családok közötti párhuzamok és különbségek értékelésére az elszórt utalásokon kívül csak a könyv zárófejezetében (és ott is csak röviden) kerül sor (474-497.o.).

A családok bemutatása után a szerző 11 kiválasztott témakör kapcsán elemzi a magyarsághoz való tartozás megnyilvánulásait és a generációk közti átadás-átvétel kérdéseit (325-466. o.). A Zimmer által kristályosodási magoknak („kristallisationskerne”) nevezett dolgok, jelenségek, területek közös jellemzője, hogy egy „diffúz hozzátartozásérzésből” analitikus módon kiemelve bennük találja meg azokat a pontokat, amelyek a magyarsághoz való tartozás realizálódik, illetve cselekvések mozgatójává („handlungswirksam”) válik. „Alapjában véve bármi lehet az, a lényeg, hogy beszélgetőtársaim valamilyen magyar jelentést kössenek hozzá” – írja a szerző a kötet végkövetkeztetése között (498.o.). Az így kiválasztott témák – az összegző fejezetben felállított fontossági sorrend szerint – a következők: nyelv, név, család és rokonság, magyarországi tartózkodások, svájci magyarokkal való kapcsolatok, egyesületek és intézmények, házastárs, szokások és vallás, magaskultúra, állampolgárság és útlevel, mindennapok (ezen belül: étkezési szokások, lakberendezés, médiafogyasztás). Az egyes témák elemzése a felvett interjúanyag megfelelő részeinek tematikus összerendezéséből formálódik ki, amelyeket a szerző szakirodalmi kiegészítésekkel és párhuzamokkal megtámogatva összegez és értelmez. Az idézett vélemények és attitűdök érdekes tendenciákat és összefüggéseket világítanak meg (pl. az idegen – magyar – csengésű név identitásformáló szerepét a második generáció esetében), ugyanakkor a szerző az összefoglaló bekezdések-

ben rendszerint kénytelen megállapítani, hogy bonyolultabb jelenségekkel áll szemben, minthogy az adott munka keretein belül messzemenő következtetéseket vonhasson le megfigyeléseiből. Ez részben arra vezethető vissza, hogy Zimmer nem törekszik következetesen a vertikális (családok profiljai) és horizontális (kikristályosodási magok) síkokon rendezett információk szintézisére (vagyis, hogy az egyes családok migrációs, szociokulturális stb. háttere hogyan függ össze az éppen tárgyalt jelenségekhez fűződő attitűdjeikkel). Az empirikus részt lezáró fejezet azokkal a generációk közti (az interjúkból sokszor csak mellékesen kiérezhető, sokszor elnyomott, eltitkolt, reflektálatlan) konfliktusforrásokkal foglalkozik, amelyek a magyarsághoz való tartozás áthagyományozásának folyamatát is befolyásolhatják (467-492. o.). Ilyenek a múlt, a megélt történelem átadásának a módja, intenzitása (pl. a zsidó származás eltitkolása), a különböző politikai beállítottság, vagy a nevelési hibák és következtelenségek kihatása a szülő-gyerek kapcsolatra.

A kötet összegző fejezete (493-511. o.) tömören megismétli a korábban már megfogalmazott tanulságokat, de emellett – önkritikusan – reflektál az elvégzett munka relevanciájának kérdéseire is. Elismeri, hogy a 17 család vizsgálatára választott módszer nem tesz lehetővé szisztematikus összehasonlítást, vagy az áthagyományozás ok-okozati mintáinak meghatározását. A konkrét esetekben viszont sikerült megragadni a magyarsághoz való tartozás áthagyományozásának szociális interakciókba ágyazott folyamatát és kiemelni néhány olyan pontot, amelyek köré ezek az interakciók rendeződnek. Zimmer meggyőzően mutatja be a svájci magyar immigránsok pozitív társadalmi megítéléséből („Ungarn-Bonus”), zökkenőmentes integrációjából levezethető sajtószerűséget, miszerint más – stigmatizált – csoportokkal szemben a második, harmadik generáció „magyarsághoz való tartozása” nagyrészt nem törvényszerű átörökítés, hanem szabad választás kérdése.

David Zimmer könyve figyelemreméltó kísérlet egy szinte minden társadalomban jelenvaló, de nehezen megfogható probléma operacionalizálására. Elsődleges célkitűzésén túl kiemelhető, hogy az antropológiai munkák esetében szokatlan adatgazdagság jellemzi. Ezért érdekes olvasmány lehet mindenki számára, aki a svájci magyarság történetére és jelenére kíváncsi.

Bednárík János

Határtalanul. Határon innen és túl

Gráfik Imre: Határtalanul. Határon innen és túl. Pannónia Könyvek. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2013, 356 p.

A jeles néprajzkutató, Gráfik Imre kutatásainak egyik, leginkább az utóbbi egy-két évtizedben központiá vált témája a határon túli magyarság kulturális örökségének vizsgálata. Az itt ismertető kötet tanulmányai ugyan zömükben korábban már különböző nyelveken (is) napvilágot láttak, ám nem volt érdektelen vállalkozás azokat egy kötetbe összegyűjteni.

A kötetben Magyarország Pannon régiójával, illetve a Nyugat-Magyarországgal határos térségekkel kapcsolatos, illetve a horvátországi szórvány magyarság helyzetét elemző tanulmányok kaptak helyet. Szinte szimbolikus, a nyugati határvidék nyelvi-etnikai sokszínűségét tükröző megoldás, hogy a tanulmányok magyar, német, horvát és szlovén, ill. esetenként angolul szerepelnek a kötetben.

A Bevezetést és a hivatkozások gazdag jegyzékét 10 fejezet követi.

Az I. fejezet kifejezetten az Őrvidékkel, Őrszigettel foglalkozik. Gráfik Imre közel negyedszázada, 1991-ben írta ezt a védőbeszéd számba menő tanulmányt arról, hogy Őrszigeten létre lehetne hozni a magyarság legnyugatibb komplex kultúrtörténeti emlékhelyét – a történetileg kialakult faluközpont revitalizációjával. A tanulmányban kifejti a szakmai és tudományos érveket az elképzelés létjogosultságáról, amely dr. Galambos Ireneus Ferenc személyéhez és munkásságához kötődik. Gráfik javaslatot is tesz a megvalósításra, amire az Ausztriában elindult falumegújítási mozgalom nyújthat lehetőséget. Ennek az a lényege, hogy a falvakat „olyan funkcióképes állapotban őrizzük meg múltjukkal együtt, amely megfelel a mai ember igényének, s ebben jól is érzi magát”.

A II-VII. fejezet a horvátországi szórványmagyarság helyzetét mutatja be különböző szempontok alapján. A II. fejezetben Gráfik Imre áttekinti a népszínmű mint műfaj sajátosságait és szerepét a közösségformálásban, a nemzeti tudat megőrzésében. Egyetérthetünk fontos megállapításával, hogy „a határon túli magyarság nemzeti identitásának

fenntartásában az egyik meghatározó tényező a kisebbségi, nemzetiségi viszonyok között megőrzött népi műveltség” (41 o.), s ennek „alapvető követelménye a magyar nyelv használata, az anyanyelvi kultúra elsajátítása és alkalmazása.” Ahhoz, hogy megértsük a népszínmű szerepét a horvátországi szórványmagyarság körében, a Velika Pisanicán (a Belovár – Verőce – Daruvár háromszögben) élő magyarság életében, részletesen ismerteti a településen és körzetében élő magyarság legfontosabb történeti-demográfiai tényeit. A szerbek, horvátok, németek, szlovákok és magyarok a török kivonulását követő időszakban települtek be, a magyarok csak a 19. század második felében Dél-Magyarország, a Dél-Dunántúl területéről. A középső korosztály még az 1990-es évek elején is emlékezett az egykori népszínmű-előadásokra. A darabokat a református kántor választotta ki (ezek jegyzékét az 55. oldalon hozza). A népszínmű-előadások hatékonyan járultak hozzá az anyanyelv használatához és megőrzéséhez, ahogy ez Burgenlandban is, pl. Felsőőrött s a nyelvsziget többi községében is történt, s ahol a fiatal szereplőgárda munkájában és szórakozásában inkább a német nyelvet használja. Sajnálatos, hogy a horvátországi szórványmagyarság körében a népszínmű-előadások évtizedek óta szünetelnek.

A III. fejezetben a szerző bemutatja a térség etnikai viszonyainak kialakulás-történetét, azon belül a magyarság számának, arányának változásait. A 20. század elején még a magyarság térnyerése figyelhető meg, de az I. világháború után a kedvezőtlenebb körülmények következtében folyamatosan csökken a magyarság létszáma, s ez a folyamat a II. világháború után felgyorsul. A közelmúltban zajlott jugoszláv háború alatt és után sokan áttelepültek Magyarországra. Bár a magyar nyelvű műveltségnek, irodalomnak, oktatásnak nagy hagyománya van a Drávaszögben, a szlavóniai szigetmagyarság körében, az utóbbi évtizedekben a magyarság körében csökkent az anyanyelvű oktatás iránti érdeklődés, és csökken a magyar nyelv használata – elsősorban a fiatalság körében. Az indoklás – mint szinte valamennyi kisebbségben élő nép esetében –, hogy a gyermek jövőjét az államnyelvű (jelen esetben a szerb vagy horvát nyelvű) iskola jobban biztosítja. Az érdeklődés csökkenése miatt felszámolták az iskolák magyar tagozatait. Az anyanyelv tanulásának lehetőségei között említi az anyanyelv fakultatív tanulását,

az anyanyelv-ápolás iskolai megvalósítását – ez utóbbi a legnépszerűbb az iskolások körében (alsó tagozaton heti 6, felső tagozaton heti 4 órában magyar óra). A nyelv megőrzésében és a hagyományok ápolásában, a magyar kultúra terjesztésében fontos szerepet játszott előbb a Horvátországi Magyarok Szövetsége, majd az új Horvát Köztársaságban megalakult Horvátországi Magyarok Közössége, amely egyik legfontosabb feladatának az anyanyelvű oktatást tartja, felismerve, hogy a magyar nyelv és kultúra fennmaradása elsősorban az egynyelvű magyar iskolák számától függ. Gráfik kijelöli a tudomány feladatát is: a minél pontosabb demográfiai, statisztikai felmérés, a népességtopográfiai vizsgálat alapján a törvényszerűségek megállapítása és közzététele.

A IV. fejezet a horvátországi szórványmagyarság nemzeti identitásával foglalkozik, egy adatfelvétel alapján, amely 1996-ban és 1997-ben történt Velika Pisanicán. A település lakosságának zöme horvát, kisebb részben szerb, a magyarok a település összlakosságának 20%-át teszik ki. A felmérés 18 személy bevonásával történt, ami ugyan statisztikailag nem tekinthető relevánsnak, de jelzi a lakosság viszonyulását, hangulatát. Összefoglalva a nemzeti/nemzetiségi, etnikai identitás kérdését megállapítható, hogy a magyar anyanyelv használatának háttérbe szorulásával csökken a magyarságtudat, de a nyelvvesztés nem feltétlenül eredményez identitásvesztést is. A régióban nem a multikulturális motiváció hat, hanem az asszimiláció, részben a globalizáció, azaz a régió nyelvileg homogénné válik (horvát), a szellemi és anyagi műveltségben viszont kevert, ill. egyfajta nemzetek feletti kultúra alakul ki. Visszaszorul a társadalom etnikai alapú tagolódása, helyette más kritériumok válnak meghatározóvá (foglalkozás, jövedelem).

Az V. fejezetben elhelyezett tanulmány mintegy az előzőnek a folytatása. A négy etnikum (horvát, szerb, magyar, német) által lakott Velika Pisanicán az azonos etnikumhoz tartozók tömböket alakítottak ki. Gráfik a forgórózsza-modell (alkati, egészségi, etnikai, gazdasági, generációs, hatalmi, kulturális, nembeli, nyelvi, politikai, rokonsági, szociális, társadalmi, települési, természeti, vallási szempontok) segítségével a szórványban élők kapcsolatrendszerét vizsgálja. Megállapítja, hogy egy személy több viszonylatnak is tagja, részese, így lehetséges kapcsolatrendszere is többsikű, egyszersmind az alkalmazkodási-asszimilációs

kényszer hatására gyengül, sérülékenyebbé válik a kollektív emlékezet gyengébb, s ennek következtében az egyén egyre nagyobb mértékben individualizálódik. További tanulság, hogy a fiatalabb korosztályok esetében csökken a tradicionális kötöttségek jelentősége (pl. a házasságkötések, a munkakapcsolatok és a személyes emberi kapcsolatok terén) – viszont nem jelennek meg helyükben „innovációs tradíciók”.

A VI. fejezet egy 1996-1997-ben végzett terepmunka eredményeit foglalja össze. A 10 kérdésre épülő felmérés a magyar nyelv használatát, az etnikai tudat és a nyelv kapcsolatát vizsgálja. A vizsgálat főbb megállapításai között szerepel, hogy a vártnál szerényebb a magyarországi származás tudatának őrzése, a legmeghatározóbb tényező az anyanyelv használata a családban, azaz a család mint mikroközösség meghatározó a nemzettudat fenntartásában. A térségben visszaszorulóban van a magyar anyanyelvű iskolai oktatás, Velika Pisanicán meg is szűnt. Az adatközlők ugyan hallgatják a magyar nyelvű rádiót és a TV-adások iránt is volna igény, de helyben nem lehet fogni a magyar adást. A magyar nyelvű olvasás is háttérbe szorult; a sajtótermékek és a könyvek terjesztése a szórványban megoldatlan, holott a székelyföldi és a csallóközi kutatások az olvasás magas presztízséről vallanak. A háborús évek alatt szinte megszűnt a magyar nyelvhasználatú egyesületi élet, gyakorlatilag nincs politikai élet; a Horvátországi Magyar Néppártnak nincs helyi, térségi szervezete; az 1996-os helyhatósági választásokon nem biztosították a magyar érdekképviseletre való szavazás lehetőségét sem. Megdöbbentően alacsony a magyar államisághoz kapcsolódó megemlékezések felidézése, valamivel kedvezőbb az egyházi ünnepek magyar vonatkozásának említése. Magyar áruk vásárlása az olcsóbb árakkal van összefüggésben, s nem a nemzeti imázssal. A közéletben nem használják a magyar nyelvet; a régi egynyelvűséget a kétnyelvűségeen keresztül felváltotta az új egynyelvűség a többségi nyelven. Összefoglalóan megállapítható, hogy a magyar nyelv háttérbe szorulásával csökken a magyarságtudat; de a nyelvvesztés – ahogy az előző fejezetben is megállapítható volt – nem okvetlenül jelent nemzeti identitásvesztést.

A VII. fejezetben az 1991-ben függetlenné vált Horvátország kerekein belül méri fel a szerző a magyar kisebbség esélyeit. Politikai, közgazgatási és törvénykezési szempontból pozitív események időrendben

a következőképpen alakultak. Pozitívum, hogy folytatja tevékenységét az 1949-ben megalakult Horvátországi Magyarok Szövetsége. 1990-ben megalakult a Horvátországi Magyar Néppárt, amely a magyarok politikai képviseletévé vált. Az 1991-es alkotmánytörvény rendelkezik az etnikai és nemzeti közösségek és kisebbségek jogairól, az 1992-es választási törvény szerint pedig az összlakosság 0,6%-át kitevő magyarság egy képviselőt küldhet a képviselőházba. 1993-ban megalakult a Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége mint egy pártok felett álló érdekképviseleti szervezet. 1995-ben horvát-magyar kisebbségvédelmi egyezményt írtak alá Eszéken. E pozitív külső körülmények ellenére a valóság azonban bonyolultabb és árnyaltabb. Ez fakad egyrészt a magyarság létszámából, a szórvány-létből, másrészt abból, hogy a háború alatt közel 8000 fő elmenekült, nőtt a vegyesházasságok száma, csökkent a gyermekvállalás, érezhető az idegenellenesség, a magyarellenesség. Mindennek következtében visszafordíthatatlan a nyelvi-kulturális asszimiláció folyamata. Számos azonosság figyelhető meg például a szlovéniai őshonos kisebbségek helyzetével: az asszimiláció csökkenti a nemzetiségek létszámát, szűkíti települési térségüket; a modernizáció az asszimilációs folyamat elindítója; az asszimiláció üteme lassul, ha a kisebbségek megfelelő szociál-gazdasági átalakulást érnek el; a határ menti térségekben a kisebbségek egyes tevékenységek terén vezető szerepet vettek át, s nyertek ezáltal térbeli funkciót. A horvátországi magyarok esetében a háború és következményei megzavarták a kibontakozás folyamatát. Segíthet a politikai szándék, hogy elősegítsék az elmenekült magyarok visszatelepülését.

Az előzőekhez képest új témát tárgyal a VIII. fejezet. Szerzőnk a Hármashatár emlékmű történetének ismertetését felhasználva egy etnikailag, nyelvileg, politikailag egyaránt izgalmas térség utolsó közel száz esztendejének történetét írja le, azt, hogyan vált a nemzeti trauma 1922-ben emelt emlékműve a népek találkozóhelyévé. Az olvasó olyan talán meglepő információ birtokába jut, mint a felsőszölnöki határnyitás, ami három hónappal megelőzte a méltán elhíresült soproni páneurópai pikniket, s megvalósulhatott a tiltott határátlépést végrehajtott rokonok elvileg tiltott találkozója. A hármashatár és térsége a két világháború között az országos politikában nem kapott szerepet. Helyi jelentősége azonban nagy volt, mert a kishatárforgalom révén megmaradhat-

tak a kapcsolatok a szétszakított területen. A második világháború után kiépült a vasfüggöny, aminek következtében felbomlott és megszakadt a rokoni-baráti-gazdasági kapcsolatokon alapuló térségi viszonyrendszer, elszigeteltségbe taszítva a térséget. Változást csak az 1980-as évek hoztak: megelénkültek a kétoldalú kapcsolatok Ausztriával és Jugoszláviával a kultúra, a sport, az oktatás, a gyermeküdtetés, a kistérségi árucserre és a gazdaság területén. Mindezt az Alpok-Adria Munkaközösség multikulturális projektje is támogatta. Fordulatot jelentett, hogy 1989. május 27-én az ún. „Barátság találkozó” keretében a jugoszláv-osztrák-magyar hármashatáron találkoztak Muraszombat, Körmend és Fürstenfeld vezetői. Ebből az alkalomból nemzetközi kulturális műsort is szerveztek, s a résztvevők üdvözlő táviratot küldtek a három ország vezetőinek. A találkozóról emléktáblát állítottak fel mindhárom ország területén. Az 1990-es évek új lehetőségeket nyitottak. 1990-ben megrendezték a hármashatáron a nyitott határok napját, amelyen jelen volt Szlovénia külügyminisztere és a Vas megyei tanács elnöke. 1993-tól rendszeressé váltak az évenkénti találkozók. Gráfik Imre felsorolja azokat a területeket, amelyeket a hármashatár régiójában közösen lehetne fejleszteni, kezdve a rokoni-baráti kapcsolatok erősítésével a politikai-közéleti kapcsolatokon át a gazdasági, kulturális, sport és turizmus vagy a természetvédelem területéig. A térség érdekes kutatási témául is szolgálhat, hogy a nemzeti-nemzetiségi-etnikai identitás átalakulhat-e egyfajta közép-európai entitássá, kialakulhat-e egy határon átnyúló Pannon-régió tudat. A recenzens csak sajnálni tudja, hogy egy 1989-90-ben, az Alpok-Adria-régió felsőoktatási alprogramja számára felvetett gondolata, egy nemzetközi Hármashatár-egyetem nem érte el az érintettek ingerküszöbét. Még most sem lenne késő, s jelentős szimbolikus erővel bírna egy Közép-Európa-tematikájú campus kiépítése a hármashatáron.

A könyv utolsó két fejezete esettanulmány. Gráfik Imre konkrét példákon mutatja be – külföldiek be- és letelepedésén keresztül –, hogyan értékelődött fel az utóbbi évtizedekben a Pannon-régió.

A IX. fejezet egy kis Vas megyei falu, Iklanberény utóbbi 10 évét mutatja be a falu és lakóinak életén keresztül, kitérve a demográfiai mobilitásra. A kis létszámú lakosságon belül jelentősnek mondható a külföldiek aránya, akiknek a zöme német anyanyelvű.

Hasonló témát tárgyal, de immár nem csak egy falura vonatkoztatva, hanem egy egész megye egyes régióra (Pannon-táj) koncentrálva, a X. fejezet. Vas megyében jelentős a külföldi be- és letelepedők száma. A be- és letelepedést elősegíti, hogy a letelepedett uniós állampolgárok is rendelkeznek aktív és passzív választójoggal. A Pannon-táj évtizedek óta ismert a külföldiek előtt, az Alpok-Adria Munkaközösség megalakítása és működése, a gyógyturizmus (Bük, Sárvár), a sport és kultúra (Bartók Szeminárium és Fesztivál, Savaria Történelmi Karnevál, dobógála, Vasi vasember, Textil Biennálé, Urbanisztikai Nyári Egyetem, Bloom-napok stb.) révén. Tovább növeli a térség vonzerejét, hogy Magyarország tagja az EU-nak, hogy kedvezők a térségi életfeltételek (relatív alacsony költségek, Magyarországon belüli magas fejlettségi szint), a gazdag és változatos földrajzi táj (ezen belül: ápolt kastélykertek, híres arborétumok), a történelmi múlt (borostyánkőút, Pannon provincia, multikulturális tradíció, kastélyprogram), valamint a közvetlen kapcsolat és közelség Nyugat-Európához.

A le- illetve megtelepedés motivációi között említendő a munkavállalás, vállalkozás indításának lehetősége, a nyugállományba vonulás utáni kellemes életvitel kialakítása. Ugyanakkor akadályként merülnek fel a nyelvi-kommunikációs nehézségek mind a privát szférában, mind a hivatali ügyintézésben.

Az elemzés következtetései közé tartozik, hogy a külföldiek még egy településen belül sem alkotnak települési egységet, nincs tömörszerűség, korfájuk a jövő szempontjából kedvezőtlen, viszont jelentős a szerepük a település építészeti képének megújításában (kastélyok, kúriák, házak felújítása), a vállalkozást indító külföldiek kedvező hatást fejtenek ki, mert munkalehetőséget biztosítanak, többnyire a magyarnál magasabb jövedelemmel, példaképpül szolgálnak településformáló életvitelükkel (a helyi viszonyokat magasan, meghaladó infrastrukturális igények), a többnyelvűség modelljének terjesztésével (a külföldi igyekszik magyarul tanulni, alkalmazottaikat segítik az idegen nyelv elsajátításában), s ezzel hozzájárulnak más népek és kultúrák tiszteletéhez, megbecsüléséhez.

Gráfik Imre könyve nem csak tudományos kutatás, állapotfelmérés, hanem konkrét javaslatokat is tartalmaz. Ezek egy része a határon túli magyarságra irányuló politikának szolgálhat tanácsul, más részüik

a Pannon-régió határon átnyúló kapcsolatainak lehetőségeit veti fel. A térség földrajzi fekvéséből származó előnyei sok tekintetben kihasználatlanok. Amit már kihasználnak: Szombathely mint az egykori Vasvár megye székhelye a régió kulturális „fővárosává” vált, elsősorban a zenei életben. Teljességgel kihasználatlanok viszont például a felsőoktatásban rejlő lehetőségek, holott Burgenlandban a felsőoktatás intézményhálózata meglehetősen hiányos.

A térség sokoldalú kutatása és a kutatásokra épülő fejlesztések még váratnak magukra. Ezért is üdvözlendő Gráfik Imre tevékenysége és több nyelven kiadott könyve, amely alkalmat ad – túl tudományos érdekein – a határon átnyúló gondolatcserére.

Pusztay János

A Balkán kilátásai Brüsszel, Moszkva és Ankara háromszögében

Van Meurs, Wim: Der Balkan im Dreieck Brüssel – Moskau – Ankara. = Südosteuropa Mitteilungen. 54. Jg. 2014. 5-6. No. 41-51. p.

Az Európai Bizottság új ciklusa Jean-Claude Juncker elnökségével indult 2014 novemberében. Juncker tevékenysége meglepetéseket hozott mindjárt a politikai szerepek elosztásával: egy-egy témakör biztosán mintha a témában épp valamely visszafogottabb arculatú tagállam képviselőjét hívta volna meg, alelnökeit pedig jellemzően kisállamok jelöltjeiből választotta. Magukat a témákat ugyanakkor körültekintően hozzárendelte egy-egy jelölt felkészültségbeli kompetenciájához, azaz a korábbi, válogatatlan adminisztratív szerephangúlyokkal szemben határozottan politikai szerepre gondolt a biztosok tevékenységével kapcsolatban. Ezzel egybehangzóan az új szomszédságpolitikai-bővítési biztos kijelölése a keresztény-konzervatív ÖVP színeit képviselő osztrák Johannes Hahn személyében a maga kevéssé bővítés-pártoló hazai hátterével alapvetően a bővítési dinamika visszafogását ígéri. (Kezdetben Bécsből igyekeztek gátolni 2013-ban a horvát csatlakozást is.) Meghallgatása során Juncker halasztó értelmű prognózisával egyezően

maga is azt visszhangozta, hogy a távlatra szóló folyamatos tárgyalások, a további kis lépések politikájának fenntartása mellett újabb tagállamok felvételére a következő öt évben aligha kerülhet sor. Ezzel gyakorlatilag az EU-bővítés moratóriumát hirdették meg. A változás hátterében az EU határain belül felgyülemelő válságproblémák – a deviza- és banki krízis, a bizalmi válság, az elhatalmasodó migrációs stb. – leküzdésének prioritása húzódik meg. Az ütemváltással alapvetően érintett, a közelebbi és távolabbi múlt terheivel különösen nehéz nyugat-balkáni terepen jelentős szerepet játszik azonban a sokágú közegeállással küzdő bővítési folyamat kifáradásának önlogikája is.

Az Európai Unió a jugoszláv háborús időszak lezárultával (1999-2000) az addigi, lényegében ad hoc-jellegű fejlesztés-politikai segítségnyújtás helyébe felkínálta a Nyugat-Balkán államainak a stabilizációs és társulási folyamat megnyitását, és a 2003-as „thesszaloniki agenda” keretében megerősítette az integrációs perspektívát.¹ A folyamat során az integrációs követelménysor irányában kiütözhető felkészületlenség hiányosságainak kiküszöbölése a vártnál jóval nehezebben haladt előre, miközben Brüsszel óvakodott is a bizalom túlzott megelőlegezésétől, mint azt a keleti bővítésnél főként Bulgária és Románia esetében tette. A posztjugoszláv államok sok szempontból kezdetleges, nem ritkán továbbra is belső ellentétekkel szabdaltságaiban lényegében olyan „ördögi körben” mozog, ahol a segítségnyújtáshoz elvárt önerőt is olykor maga az integrációs perspektíva adja. Az előrehaladás, amely 2013-ban Horvátország esetében is felettebb küzdelmes körülmények között vezetett el a taggá válásig, a többi entitás vonatkozásában, ahány ország, annyi változatban, jószerivel holtpontra jutott.² Pillanatnyilag teljesen homályos: a ma hivatalos tagjelölt Szerbia, Macedónia, Montenegró, illetve Albánia mennyivel hamarabb nyerhet felvételt majd valamikor az

¹ A gyakorlati lépéseket illetően ld. egyébként Vincze Dalma: *Az Európai Unió és a Nyugat-Balkán kapcsolatai...* címmel a Külügyi Szemle 2008. 1. számában közölt kitérő tanulmányát, <http://www.kulugyiintezet.hu/pub/default.asp?y=2008&t=3>, letöltés: 2015.05.25.

² Részletes helyzetleírás gyanánt vö. Juhász József: *Az EU és a Nyugat-Balkán ma* című tanulmányát is, a Mediterrán és Balkán Fórum 2014. 2. számában, http://epa.oszk.hu/02000/02090/00021/pdf/EPA02090_mediterran_2014_02_28-35. p., letöltés: 2015.05.25.

Unióba, mint most még csak potenciális jelöltként Bosznia-Hercegovina vagy Koszovó? Ebből a szempontból akár visszatérhetnénk a Nemzetközi Balkán-Bizottság 2004. évi jelentésének jól megfontolt ajánlásához, mely szerint Brüsszel részéről a stabilizációs és társulási folyamat országok szerinti komplikált lebontása helyett kitűzhetné a régió egyetemleges csatlakozását. Ennek időpontjával az ajánlás akkor, az I. világháború kitörésének centenáriusaként, 2014. évet javasolta, ezzel egy vészterhes történelmi ciklus jelképes értelmű lezárására gondolva.

A Juncker-Hahn-féle prognózist az érintett államok mindinkább fogyatkozó bővítéspárti közvéleménye és kormánykorei természetesen nagy csalódással fogadták, hiszen a csatlakozási perspektíva belátható volta, a lefektetett menetrend mindeddig a buktatók garmadájával nehezített átalakítási folyamat lényegi mozgatóerejét, jótévő kényszerét szolgáltatta. Ráadásul gyengülnek pozícióik a mindenütt előretörő euroszeptikus-nacionalista ellenzékkel szemben. Természetesen veszíthet az EU maga is a halasztással: könnyen lehet, hogy elbúcsúzhat befolyásának hosszú ideig eleven primátusától a török, valamint az orosz új hatalmi feltörekvés regionális kihívásával. A keleti-délkeleti bővítés perspektívájába eredetileg bevont Törökország például, miközben épp eltávolodni látszik a maga kinyilvánította csatlakozási szándéktól, növekvő gazdasági erejével mindinkább önnön érdekszférájaként tekintget a környező régiókra, így a befolyásszerzés szempontjából lényegében „szabad” Nyugat-Balkánra is, ahol könnyen építhet a nem keresztény lakosú térségekre. E tekintetben ugyan kevés aktuális ismeretünk van Albániával kapcsolatban. A török gazdasági behatolás egyelőre nem számottevő, de fokozatosan növekszik, mégpedig sajátos együttműködésben a Perzsa-öböl menti emírségekkel, főként Katarral. Katar egyébként önálló küldetéssel is jelen van, gáláns mecénás új mosék, iskolák, könyvtárak létesítésénél. Külképviselőit is a legtöbb állammal kiépítette, Szarajevóban 2011-ben pedig életre hívta az al-Dzsazira arab-szerb kétnyelvű csatornáját (abban a pillanatban, ahogy kivonult onnan a BBC és a Deutsche Welle).

Hasonló törekvés és sikersorozat észlelhető Oroszország irányából is. Oroszország tere a szláv kapcsolat (szerb, macedón) kötelékeiben a Törökországnál nyilván tágabb, és távlatban bizonyára állja a versenyt.

Innen szélesebb körű, diverzifikáltabb egyáltalán a kínálat, különös tekintettel az orosz energiapiacra. Jól látható volt az általános várakozás intenzitása a „Déli áramlattal” kapcsolatos (időközben leállt) tervek felfutó szakaszában. Az orosz kapcsolat Moszkva globális hatósugarú hatalmi helyezkedése, zsaroló taktikája oldaláról, persze, számos, előre nem látható rizikót rejthet magában. Brüsszelnek vigyáznia kell, a térségből ki ne szoruljon integrációs politikája. E tekintetben figyelmeztető erejű fejleménnyel ért fel Belgrád Moszkva felé forduló hátraarca, amint végérvényesen veszített a Koszovó-játszmában. (A folytatásban lásd Putyin nagy dobra vert látogatását 2014. október 16-án Belgrádban.)

A szerző a nijmegeni Redboud Egyetem (Hollandia) docense, előadása a témának szentelt, a Südosteuropa-Gesellschaft kereteiben megrendezett berlini konferencián hangzott el.

Komáromi Sándor

KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA

A montenegrói nyelv létrehozása

Nakazawa, Takuya: The Making of „Montenegrin Language”. Nationalism, Language Planning, and Language Ideology after the Collaps of Yugoslavia (1992-2011)= Südosteuropäische Hefte 4. évf. 2015. 1. sz. 127–141. p.

A Montenegróban 2007-ben hivatalossá tett montenegrói nyelv (*crnogorski jezik*) az egyik legújabb európai nyelv és az egyik utódnnyelve a korábbi szerbhorvát (*srpskohrvatski jezik*) nyelvnek. A montenegrói nyelv létezése politikai vita tárgya a mai Montenegróban és Szerbiában, mivel szorosan összefügg a montenegrói nemzet létének a kérdésével és a Szerbiához való viszonnyal.

A szerbhorvát nyelvet Vuk Stefanović Karadžić standardizálta a 19. század közepén. 1850-ben szerb és horvát nyelvészek deklarálták, hogy a szerbek és a horvátok nyelve egy nyelv. Csaknem 100 évvel később, 1954-ben az újvidéki egyezmény kimondta, hogy a szerbek, a horvátok és a montenegróiak (valamivel később Bosznia és Hercegovina muzulmánjai) egy és ugyanazon nyelvet, a szerbhorvátot használják. Az egyezmény elismerte a cirill és a latin ábécé, valamint az *-e-ző* és az *-ije-ző* nyelvjárás egyenrangúságát. A szerbhorvát volt a Jugoszláv Néphadsereg vezényleti nyelve és *de facto* ez volt a *lingua franca* Jugoszláviában. 1963-ban a Montenegrói Szocialista Köztársaság Alkotmánya a szerbhorvát nyelvet nyilvánította hivatalos nyelvnek a köztársaságban. 1974-ben ezt úgy pontosították, hogy a szerbhorvát nyelv *-ije-ző* változata a köztársaság hivatalos nyelve mindkét (cirill és latin) írásmóddal. 1980-ban megalapították a Montenegrói Tudományos és Művészeti Akadémia Irodalmi és Nyelvi Intézetét, s ennek tagja lett számos neves nemzeti elkötelezettségű tudós. Jugoszlávia felbomlása az 1990-es években együtt járt a szerbhorvát nyelv dezintegrációjával. Horvátországban

például a horvát nyelv „megtisztítására” irányuló nyelvpolitika a „szerb elemek” kiküszöbölésére irányult. Bosznia-Hercegovinában hivatalos használatban a „muzulmán nemzet” terminust a „bosnyák” népnév váltotta fel, majd egyre több arab elem befogadásával létrehozták a bosnyák nyelvet. A szerző összefoglalóan a BCMS (Bosnian, Croatian, Montenegrin and Serbian) rövidítéssel él, amikor az egész korábbi szerbhorvát nyelvterületről van szó.

A BCMS három nagy nyelvjárásra oszlik: az ősszláv *ě utódhangjai szerint *-e-ző*, *-ije-ző* és *-i-ző* nyelvjárásokat különböztetünk meg. Az *-e-ző* nyelvjárást Szerbiában, az *-ije-zőt* Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában és Montenegróban, az *-i-zőt* Dalmáciában és a Vajdaság egy részében használják. A szocialista időkben úgy tanították, hogy ezek a nyelvjárási különbségek nem bontják meg az irodalmi nyelv egységét. A szocialista időkben ugyan beszéltek „montenegrói népről”, entellektüelek érkeztek a Montenegrói nemzet egységéről, de „montenegrói nyelvről” akkor még nem esett szó.

A szocialista Jugoszlávia szétesése után 1992-ben Szerbia és Montenegró megalakította a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot. 1993-ban a Montenegrói P.E.N. Központ nyilatkozatot adott ki a Montenegrói nyelv alkotmányos státuszáról. Ebben a dokumentumban a Montenegrói nyelvet Montenegró nemzeti nyelvén nyilvánították és azt követelték, hogy kapjon alkotmányos státuszt mint hivatalos nyelv. Ebben az időben számos társadalmi szervezet alakult, amelyek Montenegró függetlenségét követelték, az elszakad párti politikai erők azonban még nem voltak erősek, a függetlenséget célul kitűző párt mindössze a parlamenti helyek 15 százalékát tudta megszerezni. A Montenegrói nyelv kérdésével főleg entellektüelek foglalkoztak aktuálpolitikai háttér nélkül. Közéjük tartozott Vojislav P. Nikčević nyelvész (1935–2007), aki már az 1960-as évek vége óta a Montenegrói nyelv különállását hirdette. 1993 és 2001 között több könyvet publikált ebben a szellemben, írt egy Montenegrói nyelvtant és egy helyesírási szótárt is. Több speciális karaktert bevezető helyesírása azonban nem lelt támogatásra a filológusok többségénél. Ezzel egyidejűleg 1993 után Szerbiában is vita kezdődött arról, hogy megengedhető-e a szerb nyelvben az *-ije-ző* kiejtés. Felerősödtek azok a hangok, amelyek szerint a szerb nyelvben egyedül az *-e-ző* kiejtés

tűrhető meg. E nézet képviselői óhatatlanul kitesztették a szerb nyelv-közösségből az *-ije-ző* Montenegróiakat. A mindkét kiejtést a szerbben belül megengedő, főleg szociolingvistákból álló tábor szerint a szerbhorvát dezintegrációja áltudományos politikai beállítás, ebben viszont a Montenegrói puristák szerb párti armányt láttak.

Az 1997. évi elnökválasztás után erőteljesebbé vált a Montenegrói elszakadási mozgalom, 2003-ban az államot átkeresztelték: Szerbia és Montenegró lett a szövetségi állam neve. 2006-ban népszavazás döntött Montenegró elszakadásáról és ennek megfelelően 2006. június 3-án kikiáltották Montenegró függetlenségét. 2007-ben új alkotmány lépett életbe, amelynek 13. paragrafusa kimondja, hogy „Montenegró hivatalos nyelve a Montenegrói. A cirill és a latin írás egyenértékű”, ugyanakkor hozzáteszi, hogy „hivatalosan a szerb, a bosnyák, az albán és a horvát nyelv használatos.” Mindez további vitákhoz vezetett, mire 2008. január 24-én a Montenegrói kormány bizottságot állított fel a Montenegrói nyelv standardizálására. Ennek eredményeképpen 2009. július 19-én a hivatalos lapban közzétették az új helyesírás szabályait, bár ennek érvényesítése máig sem következetes. Két új karaktert vezettek be (š, ž), de maga a szabályzat is megengedi, hogy pl. a *predsednik* (elnök) írható *predsjednik*-nek is, hasonlóképpen engedélyezi a szabályzat a *šutra* ~ *sjutra* (holnap), *ženica* ~ *zjenica* (pupilla) írásváltozatokat is. A Montenegrói szókincs hagyományosan a szerbhez áll közelebb, ezért a Montenegrói standard számára többnyire a szerbvel azonos alakokat szentesítették, bár itt is tettek engedményeket: a szerb mellett egyes esetekben a horvátban szokásos alakokat is megengedik:

szerb	horvát	Montenegrói	magyar jelentés
kafa	kava	kafa (kava)	káv
istorija	povijest	istorija	történelem
fudbal	nogomet	fudbal	labdarúgás
hleb	kruh	hljeb	kenyér
demokratija	demokracija	demokratija	demokrácia
socijalista	socijalist	socijalist(a)	szocialista
studentkinja	studentica	studentkinja	diáklány
njen	njezin	njen (njezin)	övé (nőneműé)

A montenegrói helyesírási szabályzat megengedő jellege azt jelzi, hogy jelentősége lényegében szimbolikus. Van ennek persze néhány technikai oka is: a *ś*, *ź* mellékjeles betűknek nincs meg a cirill betűs megfelelője az Unicode-ban, ráadásul maguknak a *ś*, *ź* karaktereknek az előhívása magán a latin betűs BCMS billentyűzeten is nehézkes.

A montenegrói nyelvi ideológia egyrészt nacionalista, másrészt – paradox módon – egyben internacionalista is. Feltételezi, hogy Montenegróban létezik egy egységes beszélt nyelv, amely ha apró vonásokban is, de különbözik a többi BCMS nyelvtől. Ugyanakkor Montenegróban a cirill írás erősen visszaszorulóban van, mivel a latin írás nemzetközi jellege értéknek számít. Hallgatólágoosan persze ebben is tetten érhető a szerb nyelvtől való különbözőség hangsúlyozása is.

A szocialista időkben tartott népszámlálások alkalmából a lakoságnak mindig több mint 60 százaléka vallotta magát montenegróinak és kevesebb, mint 10 százaléka szerbnek. Ebben az időben a legnagyobb nemzeti kisebbség a „muzulmán” volt. Ez azt jelentette, hogy a BCMS nyelven beszélő ortodox keresztyén lakosság többsége montenegróinak tartotta magát. A 2003. évi népszámlálás azonban azt mutatja, hogy ez a keresztyén lakosság sokkal jobban megoszlik a magukat montenegróinak, illetve szerbnek valló BCMS beszélők között. Ekkor a lakosság 43 százaléka tartotta magát montenegróinak, 34 százaléka pedig szerbnek. A 2011. évi népszámlálás szerint a lakosok 45 százaléka vallotta magát montenegróinak, míg 29 százaléka szerbnek. Ennél jóval nagyobb elmozdulás történt a két népszámlálás között az anyanyelv megjelölésében, mert míg 2003-ban a lakoságnak csupán alig 22 százaléka nevezte meg anyanyelveként a montenegróit és több mint 63 százaléka a szerbet, addig 2011-ben már 37 százalékra emelkedett az anyanyelvként a montenegróit megjelölők aránya, míg a szerbet anyanyelvének valló lakosság aránya 43 százalékra csökkent. Mindez arra mutat, hogy a nyelvi ideológia nem marad hatástalan, a montenegrói társadalomban lassan gyökeret ver a külön montenegrói nyelv létezését hirdető álláspont.

Zoltán András

Alsószorb és felsőszorb – veszélyeztetett vagy kihalófélben lévő nyelvek?

Lewaszkiewicz, Tadeusz: Dolnołużycki i górnołużycki – języki zagrożone czy wymierające? = Slavia Occidentalis 71. évf. 2014. 1. sz. 37–53. p.

A világ nyelveinek a számát a különböző szakmunkák igen tág határok, többnyire 2500 és 6000 között adják meg, sőt egyes források szerint a világ nyelveinek a száma megközelíti a 7000-et. Miközben számos nyelv kihalt, a nyelvek száma mégsem csökkent eddig, mivel számos nyelvcsalád kutatása még nem zárult le, s egyre többször ismertek el önálló nyelvek olyan idiómákat, amelyeket korábban valamely más nyelv nyelvjárásának tartottak. A jövőben azonban minden bizonnyal csökkenni fog a nyelvek száma, még akkor is, ha az élő nyelvek listája a kutatások előrehaladtával gyarapszik, mivel már ma is a nyelvek 2 százalékán beszél a világ lakosságának 98 százaléka, míg a nyelvek 98 százalékát a világ lakosságának mindössze 2 százaléka használja. A globalizáció következtében néhány évtized múlva ezek az arányok még sokkalóbbak lesznek. Nyelvek minden kontinensen halnak ki és válnak fenyegetetté. A 19.-20. század fordulója óta Európában a dalmát és a manx nyelv kihalása volt a leglátványosabb. A dalmát utolsó beszélője 1898-ban halt meg Krk szigetén, a Man szigeten beszélt, a skóthoz igen hasonló manx nyelvet beszélő utolsó személy pedig 1974-ben. Európában vannak veszélyeztetett nyelvek is. Veszélyeztetetté akkor válik egy nyelv, amikor megszakad a nemzedékről nemzedékre való átadási láncolat. Az európai nem szláv nyelvek közül a nagyon fenyegetettek közé (amelyek száz éven belül teljesen eltűnhetnek) sorolható az ír, a skót, a breton és a rétoromán.

A szláv világban a fenyegetett nyelvek közé sorolják a felsőszorbot és az alsószorbot. A szerző szerint azonban a leginkább fenyegetett szláv nyelv a fehérorosz, amelyet a fehérorosz társadalomnak csupán legfeljebb 5 százaléka használ aktívan, s az ő nyelvük sem mindig választékos. A falusi lakosság jelentős része a traszjankának nevezett orosz-fehérorosz keveréknyelven beszél.¹ Más a helyzet Ukrajnában, ahol a függet-

¹ Vö. Zoltán András: Egy többségi nyelv kisebbségben: a fehérorosz nyelv elnémulása. Kisebbségkutatás 13/1 (2004) 67–75.

lenné válás óta az ukrán nyelv pozíciói erősödtek, s az ukrán ma már nem fenyegetett, hanem újjászülető nyelv. Az utóbbi évtizedekben fordult a szlavisták figyelme – elsősorban Duličenko munkássága nyomán – a szláv mikronyelvek felé.² Duličenko a felsősorbot és az alsősorbot elsősorban beszélőik alacsony száma miatt sorolja a mikronyelvek közé.

A felsősorbot (kulturális központjuk: Bautzen) és az alsősorbot (kulturális központjuk: Cottbus) két különböző szláv törzsi dialektusból származik, ezért meglehetősen különböznek egymástól. Az NDK idején az volt az uralkodó nézet, hogy egy szorbot nép van, amely két különböző irodalmi nyelvet használ. Az újraegyesítés után az alsősorbotok többsége a nemzeti önállóság mellett döntött és elfogadta a *vend* (német *wendisch*) népnév használatát. A 6–9. században a szláv törzsek mintegy 40 ezer négyzetkilométernyi területet, tehát a volt NDK területének mind egy 30 százalékát foglalták el. A 16. századra területük 16 ezer négyzetkilométerre zsugorodott, de ezen a területen a szlávok jelentős többségben voltak, bár a városokban zömmel németek laktak. Niederlausitzban 1555 után a protestantizmus teljesen kiszorította a katolikus vallást, 1580-ra majdnem teljes egészében protestáns lett Oberlausitz is, csupán egy kis enklávé maradt katolikus Bautzentől északnyugatra. A 16–19. század folyamán a szorbot népi és nyelvi terület jelentősen összezsugorodott. teljes mértékben elnémetesedtek a perifériák, csupán a centrumban maradtak szorbot nyelvszigetek. Manapság szorbot jellegű csupán az a 70 katolikus felsősorbot falu, ahol a szorbotok még mindig többségben vannak és a felsősorbot nyelv a hétköznapi érintkezés eszköze. Alsó- és Felsőlausitz többi vidékén már egyetlen olyan falu sincs, ahol a szorbotok lennének többségben. A jelenlegi helyzet kialakulásához a 19–20. századi változások vezettek. A 19. század derekán még 160 ezer szorbot volt, s ez a száma az 1880-as évekig nem változott, ettől kezdve a szorbot népesség állandóan fogyott: 1904-ben 146 ezer, 1936-ban 111 ezer, 1956-ban 81 ezer fő vallotta magát szorbotnak. Az 1980-as évek közepén végzett

² Vö. Zoltán András: A szláv mikronyelvek helyzete és fennmaradási esélyei (Duličenko, Aleksandr Dmitrievič: Ázyki malyh ètničeskih grupp: status, razvitie, problemy vyžyvanija. = Ázyki malye i boľšie... In memoriam acad. Nikita I. Tolstoj. Red. A. D. Duličenko (= Slavica Tartuensia IV). Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus/Tartu University Press, 1998. 26–36. p.): Kisebbségkutatás 10/3 (2001), 534–537. (Ismertetés.)

felmérés szerint akkor 67 ezer fő tudott alsó- vagy felsősorbotul és 45 fő vallotta magát szorbot nemzetiségűnek. A 90-es évek elején azonban kétségek merültek fel a statisztikák hitelességével szemben, mivel felmerült, hogy a szorbot tudók számába beleszámították az alsó- vagy felsősorbotul csupán passzívan tudó egyéneket is. A csak Niederlausitzra kiterjedő 1993–95-ben végzett kiegészítő kutatások az állapították meg, hogy alsősorbotul aktívan akkor mindössze legfeljebb 7 ezer ember beszélt, s ezek többsége (több mint 60 százaléka) 60 éven felüli volt. Az aktívan beszélők száma 2000-ben 5000 körül volt, a 2011–12-re vonatkozó óvatoss becslések mindössze 2000 főt feltételeznek, mégpedig csak az idős és nagyon idős korosztályokban, ezek közül is mindössze talán 400 fő olvasott alsősorbot nyelvű sajtót és egyéb irodalmat megértési nehézségek nélkül. A katolikus felsősorbotoknál mintegy 6500 fő beszélt aktívan felsősorbotul, a protestánsok közül legfeljebb 2000 fő beszél aktívan a felsősorbotot. Összesen tehát 9–10 ezer fő használja a két szorbot nyelvet együtt, ezek 90 százaléka lehet szorbot vagy szorbot-német kettős identitású. A szorbotul passzívan tudó 15–20 ezer fő mintegy fele lehet szorbot vagy szorbot-német kettős identitású.

A nyelv nem mindig kizárólagos kelléke a nemzeti hovatartozásnak. Gondoljunk például a nagyrészt oroszul beszélő fehéroroszokra vagy a sok oroszul beszélő ukránra. A 2. világháború után a szorbot vezetőket azt állították, hogy 200–250 ezer szorbot van, sőt elhangzottak félmilliót közelítő számok is. Ebben az időben, főleg az NDK megalakulása (1948) előtt szorbot akart lenne sok már elnémetesedett szorbot, sőt számos német is. Lausitzban és számos más német régióban – a német-dán, német-holland, német-belga határvidéken, Frieslandban – számos német ember függesztette fel ideiglenesen német identitását. Akkoriban szívesen tanulták a két szorbot nyelvet esti tanfolyamokon, általános és középiskolákban, sok volt az autodidakta is. De ebben közrejátszott az is, hogy a szovjet megszálló hatóság előnyben részesítette a szorbotokat: nekik nem kellett házaikba és lakásaikba fogadniuk Sziléziából kitelepített németeket. A tényleges szám ennél sokkalta kisebb volt, hiszen az 1955–56-ban végzett kutatások kimutatták, hogy a két szorbot nyelvet akkoriban aktívan és passzívan együttvéve mintegy 80 ezer ember beszélte, ezek egy része is német volt.

A gyors asszimiláció okait vizsgálva a szerző kritikusan vizsgálja a nemzetiségi aktivisták mentségeit. Valóban hozzájárult a folyamat gyorsításához az iparosítás, hiszen az NDK külszíni barnaszén-bányászata főleg Niederlausitzban sok szorb falu megszüntetéséhez vezetett. Lakóik azonban szívesen költöztek be a panelházakba, ahol immár németekkel elkeveredve laktak. A katolikus egyház pozitívan hat a felsőszorb nyelv megtartására, a protestáns lelkészek azonban ezzel évtizedek óta nem törődnek. 1952-ben létrehozták a szorb iskolarendszert, amelyben voltak szorb tanítási nyelvű és a szorbot mint nyelvet oktató iskolák. Az akkori NDK-ban az volt az elképzelés, hogy a szorb területek kétnyelvűek lesznek, vagyis a németek is megtanulnak majd valamennyire szorbul. 1962-ben a szorb tanítási nyelvű iskolákban az 5. osztálytól kezdve a természettudományos tantárgyakat németül kezdték tanítani, míg 1964-től csak azoknak a gyermekeknek kellett szorbul tanulniuk, akiknek a szülei ezt külön kérték. Ezzel önkéntessé vált a szorb nyelvű oktatás, az ebben részt vevő tanulók száma azonban egyből negyedére csökkent (12 ezerről 3 ezerre). A hetvenes és nyolcvanas években a nemzetiségi szervezetek, a tanítók és a lelkészek propagandaakciójának hatására emelkedett csak ismét 6000 főre a szorbul tanuló diákok száma. A német újraegyesítés után a tanulók száma ismét csökkent, jelenleg mintegy 4000 fő tanul szorbul az iskolai képzés során. A szerző hangsúlyozza, hogy a szorb nyelv tanulásának lehetősége mind az NDK fennállásának idején, mind azután biztosítva volt, csupán a szülőknek kellett erről nyilatkozniuk, ami gyakran a szülők érdektelensége miatt nem történt meg.

A címben feltett kérdésre visszatérve a szerző megállapítja, hogy az alsószorb, valamint a felsőszorb a protestáns népesség körében számít kihalófélben lévő nyelvnek, a felsőszorb a katolikus népesség körében jelenleg veszélyeztetett nyelvnek tekinthető.

Zoltán András

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Az észak-afrikai bevándorlók feltörekvő leszármazottai és a mobilitás kisebbségi kultúrája Franciaországban

Shahrokni, Shirin: The Minority Culture of Mobility of France's Upwardly Mobile Descendants of North African Immigrants = Ethnic and Racial Studies, 38. Vol., 2015. 7. No., 1050-1066. p.

A cikk azt vizsgálja, hogy az észak-afrikai bevándorlók leszármazottai milyen kihívásokkal néznek szembe Franciaországban, amikor oktatási mobilitásuknak köszönhetően felfelé haladnak a társadalomban. A szerző a nagy presztízsű „grandes écoles”-okban tanuló vagy ott végzett hallgatókkal beszélgetve, nyitott mélyinterjúk segítségével tárja fel, hogy milyen osztályalapú és etnikai-faji egyenlőtlenségek határozzák meg, ki milyen árat fizet a mobilitásért. Ezek a hallgatók egyrészt az elszigetelődés érzésével küzdenek az iskolában, mivel ösztöndíjjal, ráadásul etnikai kisebbség tagjaként csupán néhány diák tanul ezekben az intézményekben. Másrészt azt a kisebbségi kultúrát, amelyből ők érkeznek, olyan tulajdonságokkal azonosítják, amelyek ellentétesek a francia elit ismerveivel. Harmadrészt pedig nehezen tudnak egy olyan diákéletbe és közösségbe bekapcsolódni, amely elsősorban a fehér, felső középosztály kulturális preferenciáit testesíti meg. A cikk felveti, hogy a válaszadók egyfajta kisebbségi mobilitási kultúrát vetnek be a talpon maradás érdekében, amely a társadalmi osztályukban és faji-etnikai hovatartozásukban gyökerezik. Végül kitér arra is, hogy a jövőben alaposabban meg kellene vizsgálni, hogy a többszörös társadalmi kategóriák egymással való kölcsönhatása hogyan járul hozzá a komplex mobilitási tapasztalatokhoz.

Végeztek már kutatásokat azzal kapcsolatban, hogy az új társadalmi helyzetükhöz való alkalmazkodásuk során milyen nehézségek-

kel kell szembenéznük azoknak a fiataloknak, akik az oktatási rendszer segítségével feljebb kapaszkodnak a társadalmi ranglétrán. Szembesülnek azzal a dilemmával, hogy hogyan viszonyuljanak az otthoni környezetük azon tagjaihoz, akiknek nem sikerült kitörni, miközben az új milió normáihoz és gyakorlataihoz is idomulniuk kell. Azzal azonban még nem foglalkozott kutatás, hogy a különböző társadalmi kategóriák hogyan működnek közre több, gyakran egymással párhuzamos síkon. Franciaországban az uralkodó köztársaságpárti és „színvak” diskurzus, valamint a marxista elmélet öröksége azt eredményezte, hogy előtérbe került a társadalmi osztályok szerinti elemzés, míg a faji-etnikai egyenlőtlenségek megtapasztalásának kutatása háttérbe szorult.

Jóllehet a neves franciaországi főiskolákra való bejutás még nem jelent a társadalmi osztályok közötti mozgást, válaszadóink mégis egyfajta „iskolai pedigret” nyertek általa, ami pedig előkelő társadalmi státuszt is von maga után. Mivel a felvételi vizsga nagyon magasra teszi a lécet, az, aki egyszer ezekbe az iskolákba bejutott, megkülönböztetett bánásmódban részesül egész életében. Ez a privilégium társadalmi, anyagi és szimbolikus előnyökhöz juttatja az itt végzeteket, akik azonban alacsonyabb megítélésű társadalmi közegekből küzdik fel magukat ideig, azok számos dilemmával szembesülnek eközben az életük különböző területein. Bourdieu „habitus” fogalma segíthet megérteni ezeket a mobilitással kapcsolatos sérüléseket. A habitus Bourdieu szerint olyan diszpozíciók halmaza, amelyek az elsődleges szocializáció során épülnek fel, és amelyeket az egyén életét keretező strukturális feltételek határoznak meg. A habitus irányítja az egyén tetteit, alakítja ízlését és elvárásait. Ezek a diszpozíciók tükrözik az egyén számára elérhető és egyenlőtlenül eloszló társadalmi és kulturális javakat, így meghatározzák az egyén életésélyeit. A legfontosabb társadalmi intézmények, különösen az oktatási rendszer, hozzájárulnak ezen egyenlőtlenségek bebetonozásához azáltal, hogy a tananyagon és a tanárok elvárásain keresztül a felső középosztályba tartozó diákok kulturális stílusát részesítik előnyben, miközben marginalizálják a társadalmilag hátrányos helyzetből érkező diákok tapasztalatait.

Éppen ezért azok az egyének, akiknek sikerül az oktatási rendszer segítségével feljebb jutniuk a társadalmi ranglétrán, egyfajta elidegene-

dést tapasztalnak meg azáltal, hogy intenzív kapcsolatba kerülnek az uralkodó osztály tagjaival. Nagymértékben alkalmazkodnak ugyan az új környezet kódjaihoz, mégis lehet, hogy sosem tudják teljesen levetkőzni a háttérükről áruzkodó diszpozíciókat. Az ellentmondásosság és a belső megosztottság érzése a felfelé mozgó egyén megosztott habitusának alapvető eleme. Ugyanakkor úgy is érezhetik, hogy elárulták a társadalmi osztályukat, és ezt szégyenként élik meg. Komoly pszichológiai árat fizetnek tehát a magasabb társadalmi státuszért: egyszerre szégyellik magukat felemelkedésükért a régi környezetükben és szoronganak az új intellektuális státuszuk miatt. Gyakran elszakadnak a múltjuktól, a gyökereiktől, ami fájdalmas veszteség.

Mindeközben számos tanulmány rámutat arra, hogy a feltörekvő kisebbségek igen aktívak olyan klubokban, amelyeknek célja a társadalmi osztályukhoz és faji-etnikai háttérükhöz kapcsolódó megbélyegzés eltörlése. Másrészt igyekeznek visszaadni valamit azoknak, akiknek nem sikerült kitörni ebből a háttérből, tehát megmarad a szolidaritás és a kötődés. Ezek az egyének mind informális, mind formális kapcsolataikban szociális tőkeként támaszkodnak faji-etnikai és osztály szerinti háttérükre, ami segít nekik tájékozódni és talpon maradni az új milióban.

A kutatás maga részben hólabda módszerrel zajlott. 33 félig strukturált, nyitott végű interjú készült az alábbi rangos főiskolák hallgatóival vagy végzőseivel: *Sciences-Po*, *École Normale Supérieure*, *École de Mines de Paris*, *European Management School*, *École de Commerce de Lille* és *Polytechnique*. 21 férfi és 12 női (18-35 év közötti) interjúalany vett részt a kutatásban. Legtöbbjük édesapja a gépjárműiparban vagy az építőiparban dolgozott szakmunkásként; emigrálásuk előtt többek iskolai előmenetele volt ígéretes, Franciaországban azonban nem volt anyagi lehetőségük egyetemen tanulni. Legtöbb interjúalany édesanyja még középfokú végzettséggel sem rendelkezett és munkanélküli volt. A kutató rákérdezett a gyerekkorukra, korai iskolai tapasztalataikra, a családi dinamikára, a tágabb lakókörnyezetükre. Az interjúalanyok történeteket meséltek arról, hogy milyen nehézségekkel találták magukat szembe a középiskolában és a továbbtanulás során. Pozitív élményeikről, iskolán kívüli tevékenységeikről, kapcsolataikról is beszámoltak. Végezetül a jövőről, az álmaikról és reményeikről kérdezték őket.

A legtöbb válaszadó úgy fogalmazott, hogy a felvétel a főiskolára több volt, mint amiről valaha is álmodott, és egyfajta „statisztikai anomáliaként” tekint az általa elért eredményre. Azok, akik a főiskolára való bejutás előtt már jártak más egyetemre (*fac*), úgy érezték, hogy ott jobban be tudtak illeszkedni társaik közé, mivel oda – jó tanulóként – valamiképpen természetesebben vezetett az útjuk. Ezekben a kiemelt főiskolákon viszont a büszkeségükbe kétségek is keveredtek, miután felmérték, hogy mekkora társadalmi szakadék tátong az ő otthoni világuk és az oktatási környezet között. Az országban uralkodó „színvak” és egalitáriánus diskurzus ellenére ugyanis ezeken a helyeken csak „francia franciák” tanulnak, azaz fehér bőrű, kék szemű, szőke hajú diákok. Itt szembesültek azzal a –társadalmilag szegregált külvárosból nézve – megdöbbentő ténnyel, hogy a leendő francia elit tagjai szinte kizárólag felső középosztálybeli, fehér bőrű egyének közül kerülnek ki. Habár vannak a főiskolán Észak- és Nyugat-Afrikából érkező nemzetközi hallgatók is, akik növelik a diverzitást, csak hogy azok a hallgatók saját hazájukban szintén a tehetős elitet képviselik, szemben hátrányos helyzetű franciaországi társaikkal. A franciaországi arab fiúk például abban a tudatban nőnek fel, hogy az ő etnikumukat a kihágásra való hajlammal és az alacsony társadalmi mobilitással azonosítják.

A kutatások azt is kimutatták már, hogy a feltörekvő egyének általában igyekeznek „normálisnak” tűnni, hogy elrejtik családi hátterüket és utánozzák a felső középosztálybeli társaik viselkedését. Ez a stratégia azonban nem gyakori a jelen interjúalanyok között. Ezekben az iskolákban már egy arabos név vagy külső is információt hordoz arra vonatkozóan, hogy az illető nincs tisztában a „magas szintű” kultúrával. Az alacsony társadalmi osztályra utaló jelek pedig inkompatibilissá teszik őket az oktatási környezetükkel. Ez különösen a férfi válaszadók esetében igaz. A „kudarcos” és „delikvens” arab férfi képe nem egyeztethető össze a nagy presztízsű társadalmi pozíciókkal és azzal a megbecsülés-sel, ami e foglalkozások képviselőinek kijárna.

A válaszadók elmondása szerint az, hogy mennyire sikerült beilleszkedniük az iskolai közösségbe, nem függ össze a jegyeikkel. Ha már bejutottak az intézménybe, a bimbózó elit legfontosabb kincsét a közös viselkedési normák alkotják. A hallgatói bulikon olyan viselkedési for-

mák a „menők”, amelyek felszabadítják a résztvevőket a társadalmi és szexuális tabuk alól. A bulikra jellemző a mértéktelen ivás, mivel azonban a válaszadók nagy része alkoholt nem fogyasztó muszlim, gyakran érzik magukat kirekesztve az iskolai bulikból is. Ráadásul a bulizásra költött tömegtelen mennyiségű pénz sem egyeztethető össze a hátrányos helyzetű diákok szerény anyagi lehetőségeivel.

Noha bizonyos sportklubokban és eseményeken sikerült az interjúalanyoknak is kapcsolatot létesíteni tőlük merőben eltérő környezetből érkezőkkel, a más kisebbségi hallgatókkal szövődött barátságok kulcsfontosságúak voltak számukra a mobilitásukkal kapcsolatos nehézségek leküzdésében. Ebből merítenek kellő harci kedvet ahhoz, hogy állják a sarat abban az intézményben, ahonnan egyébként nagyon kilógónak érzik magukat. Ezek a barátságok tehát szociális tőkét jelentenek a számukra, egymásra pedig példaképként tekintenek. Meg tudják beszélni pl. a párválasztás nehézségeit is: hiszen ha egy marokkói származású nő „francia franciát” választ, jelképesen hűtlen lesz etnikai és vallási gyökereihez, ha viszont arab partnere lesz, a kollégái fogják úgy gondolni, hogy képtelen integrálódni.

A legtöbb főiskolai hallgató számos egyesület életében vesz részt a képzés során, és ez is megerősíti az intézmény iránt érzett szolidaritását. A válaszadók az egyesületekben egyszerre tudják kifejezni családi hátterükhöz való ragaszkodásukat és tudnak egyfajta saját teret kialakítani maguknak az oktatási intézményekben. Az egyesületek tehát megerősítik, illetve néha újragondolják a hátrahagyottakhoz fűződő kapcsolatokat, miközben segítenek a hallgatóknak megtalálni a helyüket az új környezetben. Ezek a klubok legalább részben tükrözik a társadalmi, illetve etnikai hátterüket, és arra is szolgálnak, hogy felértékeljék a képviselt régió kultúráját és népeit. Örömteli, hogy ezek a klubok nem csak az adott régióból származó hallgatókat vonzzák. Másrészt nemcsak etnikai, hanem szociokulturális alapon is szerveződhetnek, pl. az otthon hallgatott zene alapján. Harmadrészt pedig nemcsak a főiskolán értékelődik fel a szerepük, hanem a hátrahagyott környezetben is: sokan otthoni egyesületekben aktivizálják magukat, hogy valamit visszaadhassanak a hátrahagyottaknak most, hogy ők már egy elit közösség tagjai.

Összességében elmondható, hogy a kisebbségi hallgatók egymás közötti barátsága, valamint a háttérüket értékké emelő egyesületi aktivitás az, amiből a hallgatók folyamatban lévő mobilitásának kisebbségi kultúrája táplálkozik. További kutatás téma lehet, hogy az észak-afrikai bevándorlók középosztálybeli leszármazottainak stratégiái hogyan fejlődnek az idő előrehaladtával, ahogyan az egyének tartós kapcsolatokat és stabil pozíciókat építenek ki a középosztályon belül.

Pethő-Szirmai Judit

KISEBBSÉGI POLITIKA

Reprezentáns kortársak problematikus múlttal a háború utáni Nyugat-Németországban: a német múltfeldolgozás újabb eredményei

Wirsching, Andreas: Zur aktuellen Situation der „Aufarbeitung der NS-Zeit“. = Südosteuropa Mitteilungen. 54. Jg. 2014. 4. No. 16-27. p. - Rohstock, Anne: Vom Antiparlamentarier zum „kalten Arisierer“ jüdischer Unternehmen in Europa. Theodor Eschenburg in der Weimarer Republik und im Dritten Reich. = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 63. Jg. 2015. 1. No. 33-59. p.

Wirsching ma a 20. századi német történet egyik legkiválóbb művelője (München). A nemzetiszocialista múlt feldolgozásának jelen állásáról írt beszámolója háttéranyagnak készült a témakör egy szűkebb szeletének szentelt tanulmányosorhoz (a Délkelet-kutatás folyamatairól, ismertette a Kisebbségkutatás egyik előző száma), általános kitekintése ugyanakkor önmagáért is helytáll. A múltfeldolgozás újabb keletű, a 80-as évek végétől indult szakaszáról van szó, amely az átfogó folyamatok 50/60-as évekbeli, ideológiai-politikai előjelű (nagy részét a nürnbergi per tematikájához kapcsolódó) feltárás-kísérleteit követően mélyebbre merít a tizenkét évi náci uralom bűnterhes napi politikájával való együttműködés gyakorlati köznapjaiba. A hajtóerő most a lemenők immár harmadik nemzedékének igénye a mindenoldalú megismerésre az erkölcsi önbecsülés újraalapozása érdekében. Az új szakaszban a közélet, a tudományosság, a kulturális alkotótevékenység vagy akár a gazdasági szféra „átigazolt” vagy az 1945-ös igazolási eljárást éppenséggel elkerülő képviselői, esetleg pusztán elővigyázatlan „útitársak” kerülnek látótérbe. A feltárás óhatatlanul beleütközik az intézményi tényezőbe (bank, vállalat, hatóság, kutatóhely): kiderül, a szóban forgó korifeusok miképp, hol bújtak meg évtizedeken át e fedezékekben. Hangsúllyal kerül terítékre például az

igazságügy vagy a külügy gyakran kísértetiesen masszív személyi folytonossága. Párhuzamosan olyan, új keletű közületek is szem elé kerülnek, mint a felszámolt-megtizedelt külső etnikai szigetek menekült-szervezetei, illetve ezek országos szövetsége. – A lappangó múlt törvényszerűen tör a felszínre a generációs védőháló fokozatos lebomlásával. Az első lépés általában az önéletrajzok, memoárok valóság tartalmának mimikrijének, hamis apologetikájának lebontása, általában kivárva az érintett pályák lezárulását. Az utódnemzedék a legitimitációja érdekében olykor maga kezdeményezi adott, kompromittáló előzmények tisztázását. A kései „leleplezések” természetesen messze állnak a büntetőjogi felelősség kérdésétől, de mindenesetre közelebb visznek a szerepek valós megítéléséhez, egy-egy felettébb ragyogó karrier értékelését is visszaállítva a realitások talajára. Innen fakadóan az ezredforduló körül Németország-szerte sor került számos utca- vagy iskolánév-változtatásra.

A kutatások két főbb területre összpontosulnak: az óriásvállalatok és a társadalomtudományi szakma körére. Előbbi vonatkozásban a nürnbergi perben eleve érintett Krupp-művek mellett a szintén hadiipari Flick-, illetve a Quandt-konzern tulajdonosi körére irányul a figyelem, de sor kerül Dr. Oetker élelmiszeripari nagyvállalatára is. Szerzőnk ez utóbbi témát két társszerző bevonásával készült könyvében maga dolgozza fel részleteiben (*Dr. Oetker und der Nationalsozialismus*, 2013), amire maguk az örökösök adtak megbízást. Egy korábbi, csak tapogatózó jellegű feldolgozás is készült még a vezér életében (R. Jungbuth: *Die Oetkers – Geschäfte und Geheimnisse der bekanntesten Wirtschaftsdynastie Deutschlands*, 2004), amely akkor nem élvezhette a család támogatását. A kései visszapillantás a vállalati szereplők esetében a Wehrmacht felfegyverzésében, hadseregellátásában nyújtott, korábban is ismert s annak idején akár szankcionált tevékenységén felül a náci társadalmi-politikai elittel való elemi összefonódás, továbbá az üzemekben hadifoglyok és lágerlakók tízezreivel rendszeresített rabszolgamunka eddig homályban maradt tényeit tárja fel. Tudományos területen olyan prominens szaktekintélyek nimbuszát nyirbálja meg a kutatás, mint Karl Dietrich Erdmann (1910-1990) vagy Theodor Schieder (1908-1984), mindkettő újkortörténész, akiket karrierjükben a hitleri rendszer aktív szolgálatára indított el, és a háború után kisebb-nagyobb buktatókkal, de

végül sikeresen nyergeltek át a depolitizált tudományosságba. Soraikba tartozik a már 1933 előttről közéleti emberként ismert Theodor Eschenburg kortörténész-politológus, a háború utáni német politikatudomány úttörő és mindvégig ünnepelt képviselője.

*

Theodor Eschenburg (1904-1999) pályaképe A. Rohstock, fiatal luxemburgi történészről szentelt önálló kutatást. A hosszú életpályájával mintegy 2010 előtt még romlatlan hírnevű reprezentáns esetében (a német Politikatudományi Egyesület 2003 indított szakmai díjat a neve alatt) tulajdonképp az elsők között vágott neki a terepnek, s ki is váltotta a szorosán elkötelezett szakma, a tanítványi sereg frontális ellentámadását. Eschenburg Lübeckből elszármazott patricius-polgári családban nőtt fel (mint amilyeneket Thomas Mann korai nagyregénye bemutat, konkrétan is szerepeltette a családot), felmenői sorában városi vezetők foglaltak helyet. Tübingenben, majd Berlinben közgazdasági, történettudományi és jogi tanulmányokat folytatott. Fiatalon kapcsolatba került Gustav Stresemann († 1929) Nobel-békedíjas, demokratikus elkötelezettségéről ismert, érdemdús külügyminiszterrel. Gyakorlati érdeklődésével szindikusként működött különböző ágazati szakszervezeteknél, majd (a hitleri időszakot is beleértve) kormányzati, illetve közigazgatási területeken. A háború után a württembergi tartományi szervek létrehívásában működött közre, egyidejűleg pedig - a Weimari Köztársaság történetének tárgykörében - hézagpótló szerepet vállalt tübingi alma materének oktatómunkájában, végül bevezette a politikatudomány oktatását, melynek 1952-ben németországi viszonylatban első tanszékét is elindította. Egy évvel később társalapítója volt a *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (jelen forrásunk) máig megjelenő rangos szakfolyóiratának*. Nagyobb munkáit továbbra is a Weimari Köztársaság történetének szentelte, majd áttért az új német fejlődésének kezdeteire is. Kortörténeti eredményeiből mindenekelőtt azonban a demokrácia-eszméire összpontosító politológiai következtetések levonására törekedett. Ezeket utóbb tovább mélyítette a napi politika és a közélet tapasztalataival, és e tárgyban elindított szabad előadásait a nagyközönség előtt is

megnyitva vagy a hamburgi *Die Zeit* hetilap kolumnistájaként valóságos „intézménnyé” nőtte ki magát. Idős korára a közvélemény a „nemzet eleven lelkiismerete”, egy új, kortársi „praeceptor Germaniae” magasztos címkéivel övezte. Eschenburg e dicsfényhez a maga önreflexiója erejéből azután korai pályaszakaszainak képét is igyekezett hozzásimítani, tübingai környezetét például a liberalizmus iskolájaként mutatva be vagy (kései memoárjaiban is) a diktatúra éveit „belső emigrációban” töltött passzív időszaknak beállítva.

A korai életrajzi irodalomban is teret nyert apologetikus önkép lebontása során azonban figyelmesek leszünk ellenkező értelmű adatokra és tényállásokra mind a weimari, mind pedig a hitleri időszakot illetően. Hogy miféle politikai iskolát is jelentett a tübingai egyetem az 1920-as évek derekától (mellyel Berlinből is kapcsolatot tartott), fény derül az egyetemtörténet sokáig lappangó epizódjából, aminek keretében itt messze 1933 előtt lezajlott az oktatói kar zsidótlanítása, a diákmozgalom pedig, melyben Eschenburg hangadó szerepet töltött be, mélységesen elkötelezte magát a népnemzeti, egyben a nyíltan antiszemita gondolatnak (ami akkoriban, persze, nem számított ritkaságnak). Ha mindez az ifjú Eschenburg akár „jobboldali” liberális világképével összefért, úgy kevésbé volt felvértezve az 1933 utáni fejleményekre. Magatartása inkább valami köztes beállítottsághoz köthető, amivel Stresemann halála után a Hans Luther kancellár nevével fémjelzett, gyengébb parlamenttel és kevesebb „párt-anarchiával” járó „birodalom-reform” terve („Luther-szövetség”) mellé is odaállt. A törekvés gyakorlatilag Carl Schmitt javaslataihoz közelálló, afféle „erős államot” célzott, és lényegében a köztársasági intézmények kiüresítésének szolt. Eschenburg oroszánrészt vállalt idekapcsolódó, új típusú pártszerveződések létrehívásában is, melyek aztán jobbára elvetéltek.

1933 hatalomváltása véget vetett mindenféle alternatív politikizálásnak, Eschenburg szindikusi tevékenysége ugyanakkor észrevétlenül „fejlődött” át az új rendszerbe, és anélkül is, hogy vallotta volna az ideológiát, belecsusszant a „hideg” árszításba kezdő náci iparpolitika feltétlen kiszolgálásába. Ez a zsidó vállalatok, érdekeltségek adminisztratív megfojtásával és látszólag „erőszakmentes”, ám csakis nullszaldós elidegenítésével ment végbe. Rohstock idevágó kutatásai korántsem kimerítőek, hiszen az eddi-

giekben még alig feldolgozott témát illetően végeláthatatlan anyagmenyiségről van szó, de elegendőek a „demokratának” mondott Eschenburg ez időben nem kevés cinizmusra valló arcélének megrajzolásához. Utóbb kormányhivatali posztokról, pártkádereként szélesíthette tevékenységét, melynek kereteiben külkereskedelmi ágon is részt vett a kívánatos „tisztogatás” végrehajtásában, amivel a később elfoglalt és bekebelezett országok adott vállalataira mérhető végső csapást is előkészítette.

Érintik-e a váratlan leleplezések Eschenburg 1945 utáni munkásságának tisztességét? Az ismertetett tanulmány Gilles Deleuze dekonstrukció-elmélete után nyúl a személyiség, a pályafolytonosság integritás-hiányának értelmezéséhez. De talán szükségtelen is elméleti fogódzókat keresni. A körülményekkel való sodródás nem tartozik a drámai vétségek körébe. Eschenburgnak csak nyíltan meg kellett volna vallania 1933/45 közötti múltját akkor, amikor makulátlannak látszó személyiségét istenítették. Ennek híján árnyék vetődik nagyívű munkásságára: tényleg rátalált valódi önmagára, vagy a német demokrácia-építés folyamataihoz is pusztán csak „alkalmazkodott”, hogy a felszínen maradhasson, s próbálkozását épp csak szerencsés sikert övezte? Immár erős a kísértés tanításának revíziójára.

Komáromi Sándor

Az Iszlám Közösség Horvátországban: a bosnyák etnikai és a horvát polgári identitás között

Mujadžević, Dino: The Islamic Community in Croatia: Between Ethnic Bosniac and Civic Croatian Identity = Südosteuropa, 62. (2014), nov. 3275-304. p.

A szerző történész, a Zágrábi Egyetemen szerzett PhD fokozatot. Jelenleg az oszmán birodalom történetével foglalkozik, Németországban. A német kiadású folyóirat hasábjain megjelent tanulmánya a számára ismerős, horvátországi környezetben vizsgálja a muszlimokat tömörítő vallási és kulturális szervezet helyzetét, a 2012-ben, Zágrábban megtartott, „Az iszlám Európában” c. nemzetközi szimpózium megállapításainak tükrében.

Horvátország 4,5 millió lakosából kb. 60 ezer muszlim vallású, etnikai összetételük vegyes: bosnyák, albán és roma. A 2012-es szimpózium megállapítása szerint a többi európai muszlim szervezethez képest a Horvátországi Iszlám Közösségnek nagy előnye, hogy az ott élő muszlimok egyetlen hivatalos képviselője és a horvát állam kizárólagos tárgyaló partnere. Egy 2002-ben aláírt külön megállapodásnak köszönhetően az állam pénzügyileg és egyéb tekintetben is támogatja a közösséget, így pl. hivatalosan elismeri az iszlám házasságot, lehetővé teszi az iskolai hitoktatást, a lelkigondozói szolgálatot az állami intézményekben és a fegyveres erők kötelékében stb. A tanácskozás résztvevői sajnálattal állapították meg, idézi Mujadžević, hogy a nyugat-európai sokszínű migráns muszlim közösségekben nagy a megosztottság és kevés az átláthatóság. Szerinte azonban a helyzet Horvátországban sem rózsás, az egység már itt is csak látszat, mert a Horvátországi Iszlám Közösség is alapvetően két frakcióra oszlik. Az egyik a kizárólag boszniai származásúak köre, akik a horvátországi szervezetet ama nemzetközi hálózat részének tartják, amelyet a Bosznia-Hercegovinai Iszlám Közösség, mint az iszlám vallást és kultúrát érintő kérdésekben legfőbb autoritás, irányít. Alapvetően a boszniai iszlám hagyományok szerint működik. A másik frakció egy multietnikus csoport, amely a horvát muszlim identitás kialakításának érvén a boszniai központtól és hagyományoktól való elszakadást, s a szerbiaihoz való közeledést szorgalmazza. A küzdelem a két tábor között egyelőre a nyilvánosságtól rejtve zajlik. A szerző azonban vélelmezi, hogy a kimenetele a szerbiaihoz lesz hasonló: szakadással, vagyis a muszlim szervezet osztódásával fog végződni. A konfliktus a két frakció között Szerbiában 2007-ben kezdődött, amikor is bizonyos csoportok felvetették, hogy a szerbiai szervezet függetlenedjen a boszniai vallási központtól, rendelkezzen saját vallási vezetővel, s annak legyen Belgrádban a székhelye. Ez heves ellenállásba ütközött a szandzsáki muszlim vezetők részéről. A nézetkülönbségek odáig fajultak, hogy a Szandzsákban (ahol egyébként bosnyák muszlimok élnek) létrejött a továbbra is a boszniai központhoz kötődő Szerbiai Iszlám Közösség. A másik, a belgrádi székhelyű Szerbiai Iszlám Közössége, magát nemzetek fölött álló szervnek tartja, s a szerbiai muszlimok etnikai sokféleségét hangsúlyozva, saját vallási vezetőt is kinevezett, aki

vallási kérdésekben már nem követi a szarajevói központ útmutatásait. A szandzsákiak szerint a rivális belgrádi szervezet a szerb politika bábáskodásával jött létre, s valódi célja, hogy megossza a szerbiai muszlimokat. Ez sikerült is, mert a szakadás komoly feszültséget eredményezett körükben, amelyet a török diplomácia tevőlegesen közreműködésével sem sikerült teljesen lecsillapítani.

Mivel Horvátországban ez az osztódás most zajlik, a folyamat átláthatósága csekély. Ezért a szerző tanulmányában nem annyira az átalakulási folyamatra, mint inkább a horvátországi muszlimok azonosságtudatának elemzésére, az őket összefogó szervezet és az állam kapcsolatára, valamint a Horvátországi Iszlám Közösség helyére összpontosít az utódállamok hasonló szervezeteinek hálózatában. Megállapítja, hogy a horvátországi muszlimok erősebben kötődnek Horvátországhoz, mint pl. a Szlovéniában élők. Mindenekelőtt horvátnak tartják magukat. Az első nagyobb mértékű bevándorlás 1860 és 1918 között zajlott, amit Bosznia-Hercegovinának az Osztrák-Magyar Monarchia által történt annektálása tovább erősített. A befogadó, horvát közeg viszonyulása a muszlimokhoz politikai alapon oszlott meg. A délszláv, ill. a horvát nacionalista áramlat szlavofil és pro-szerb volt. A másik, a jelenleg is létező jobboldali párthoz, a Horvát Jogpárthoz kötődő áramlat viszont kifejezetten iszlámellenes. Mivel a szerb nacionalizmust tartotta igazi veszélynek Horvátország számára, igyekezett megnyerni a bosnyák muszlimok rokonszenvét. A művelt horvát közvélemény és a tudomány művelői elfogadták a boszniai muszlim bevándorlókat, s rajtuk keresztül az iszlámot saját kulturális örökségük részének tekintették. Ennek kedvezett az a körülmény, hogy a Monarchia is igyekezett minél jobban integrálni a boszniai muszlimokat. Az 1912-ben elfogadott törvény hivatalos vallásnak ismerte el az iszlámot. A Törökországgal kötött katonai szövetség pedig tovább ösztönözte a jó kapcsolatokat. Horvátország 1916-ban emelte be a törvényt a saját belső jogrendjébe (amint Magyarország is). Ez a törvény lett az alapja a Horvátországi Iszlám Közösség 2006-ban elfogadott alapokmányának. Az I. világháború után megalakult független délszláv államban a muszlimok, a szerb hegemonia miatt csatlódtak horvátokkal együtt szálltak síkra az autonóm Horvátországért. A két világháború közötti horvát politikát uraló Horvát Parasztpárt (HSS) azonban már nem tekintette központi

kérdésnek Bosznia-Hercegovinát Horvátország számára. A területet és a muszlimokat azonban a horvát nemzet részeként értelmezte. 1939-ben a HSS-vezetés megegyezett Belgráddal (Cvetkovics-Maçek megállapodás) a magasabb szintű horvát autonómiáról. Az ez alapján létrehozni tervezett Horvát Bánság magában foglalta volna Bosznia-Hercegovina többségi horvát lakosságú területeit is, vagyis gyakorlatilag ketté osztotta volna Bosznia-Hercegovinát (Franjo Tudjman ehhez a tervhez akart visszatérni, a horvát függetlenség helyreállítása után). A megállapodásnak, a II. világháború kitörése miatt, gyakorlati jelentősége nem lett. Az Ante Pavelić vezetésével létrejött Független Horvát Államban (NDH, 1941-45) azonban a muszlimok ismét nagy szerepet játszottak. A Szarajevóban székelő vallási vezető (Ulema) megnyerése különösen fontos volt az NDH számára, egyrészt a bosznia-hercegovinai helyzet stabilizálására, másrészt az ott működő erős csetnik és partizánmozgalom elleni harc kibontakoztatására. A háború a kommunista partizánok győzelmével végződött, s a bosnyák muszlimokra kegyetlen megtorlás várt: valós vagy koholt vádak alapján sok egyházi személyt kivégeztek, köztük a zágrábi muftit is. A horvát társadalom részéről azonban nem volt hátrányos megkülönböztetés, s az őket tömörítő szervezet a szocializmus éveiben is működött.

Jugoszlávia felbomlása után, a boszniai háború idején Horvátország és Bosznia-Hercegovina államközi kapcsolatai egészen addig jók voltak, amíg nem történt ismételt kísérlet a horvát lakta területek kiszakítására (1993-94). Ennek sikertelensége sem járt azonban a muszlimokkal szembeni ellenségeskedés kialakulásával Horvátországban. Jóllehet beáramlásuk (elsősorban a boszniaiaké) a 19-20.sz. fordulójától folyamatos, s az újabb keletű bevándorló csoportok magatartása markánsan különbözik az elődeikétől. Míg korábban jellemző volt a gyors beolvadás, különösen városi környezetben, addig a mostaniak nem törekszenek a beilleszkedésre. 1990-ig a muszlim egyházi vezetők döntő többsége boszniai származású, a vallásgyakorlás nyelve pedig a szerb-horvát nyelv boszniai változata volt, az albán nyelv a vallásgyakorlásban csak elvétve volt használatban. Az albánok a muszlim népességnek mindössze 10%-át teszik ki a horvátországi albánok között azonban sok a katolikus. Az 1990-es évektől – a megnövekedett koszovói bevándorlás miatt – albán imámok is kezdtek működni Horvátországban, ami

az albán nyelv szerepét is megnövelte a hitéletben. A muszlim népesség etnikai fragmentációja egyre nagyobb. Még mindig többségben vannak ugyan a boszniaiak, de mind több a szandzsáki és, mint már fent említettük, a koszovói albán. A folyamat várhatóan folytatódni fog. A Horvátországi Iszlám Közösség bár továbbra is kötődik a Bosznia-Hercegovinai Iszlám Közösséghez, ez a kötelék azonban egyre lazább. A 2006-os alapokmány már csak címében említi a szarajevói központ főhatóságát, amelynek igazából semmilyen eszköze nincs a horvátországi iszlám szervezet működésének befolyásolására. A lappangó ellentéteket a horvát szervezeten belül a 2012-es zágrábi mufti-választás hozta a felszínre, amelynek egyik jelöltje bosnyák, a másik albán volt. A fő kérdés a szarajevói központhoz való kötődés volt. A függetlenedés mellett a horvátországi muszlim közösség multietnikus voltára való hivatkozással, az albán jelölt kardoskodott. Míg a végül győzedelmeskedő bosnyák jelölt a szarajevói központ befolyásának fenntartása mellett érvelt. A multietnikus szárny, élén az albán mufti-jelölttel, inkább az új keletű szerbiai vallási központ felé közelítené a horvátországi szervezetet. Sőt, mivel Jugoszlávia felbomlásával a muszlim népesség több utóállamban oszlik meg, megfogalmazódott az iszlám szervezetek egy olyan hálózatának kiépítésére, amely magában foglalná a Nyugat-Európában élő, az egykori Jugoszlávia területéről elszármazott muszlimokat is.

Gyetzvai Mária

Sztálin válasza a nemzeti(ségi) kérdésre: a Kommunista Párt történetét bemutató tankönyv átszerkesztése (1938)

Brandenberger, David – Zelenov, Mikhail V.: Stalin's Answer to the National Question: A Case Study on the Editing of the 1938 Short Course = Slavic Review, 73. Vol. 2014, 4. No. 856–880. p.

A nemzetiségi politika központi szerepet játszott a Szovjetunió (SZU) hivatalos imidzsében a két világháború között. A pártpropaganda rendszeresen úgy állította be a nagy októberi forradalmat, mint etnikai és osztályharcos szempontból is felszabadító jellegű küzdelmet. 1917-től

kezdve a nemzetiségi politikát a bolsevik hatalom előmozdítása kulcsának tekintették a nem oroszok által lakott területeken. Ez a kép a propagandában és a tömegkultúrában annyiban módosult, hogy nemcsak azt dicsőítették, hogy a SZU miként hozott politikai, gazdasági és kulturális modernizációt a nem orosz nemzetek életébe, hanem hangsúlyozták a SZU elkötelezettségét „a népek barátsága” iránt is, emellett pedig élesen elítélték a burzsoá nacionalizmust.

1938 után azonban a nemzetiségi politika mindhárom dimenziója rohamosan visszazorult a pártkánonon belül. A jelen cikk a hivatalos irányvonal elmozdulását igyekszik nyomon követni a nemzetiségi kérdés kapcsán a pártpropagandában, és több lehetséges magyarázatot is kínál a pártvezetés drámai pálfordulására. A szerzőpáros mindezt két, egymáshoz kapcsolódó szöveg alapos elemzése révén teszi: az Emilian M. Jaroszlavszkij és Pjotr N. Poszpelov által 1937 júliusától 1938 ápriliséig, Sztálin közvetlen felügyelete mellett írt párttörténeti krónikát vetik össze ugyanezen kézirat Sztálin által 1938 májusa és szeptembere között átszerkesztett változatával. Ez utóbbi átdolgozás nyomán született meg végül a hírhedt tankönyv „Az Egyesült Kommunista Párt története: rövid kurzus” címmel. A „rövid kurzus” – a pártkánonra gyakorolt forradalmi hatása okán – alapos tanulmányozása egyfajta esettanulmányként értelmezhető, amely felvázolja a szovjet önreprezentáció általános körvonalait az 1930-as évek végén. A szerzők megállapítják, hogy az a mód, ahogyan Sztálin átdolgozta ezt a tankönyvet, jelentős hatást gyakorolt nemcsak a nemzetiségi kérdés kezelésére a párt doktrínarendszerében, hanem a forradalom és a szovjet kísérlet ígéretére is a különböző etnikumok együttélését illetően.

Mivel a bolsevikok már kezdettől fogva nagy hangsúlyt fektettek a pártpropagandára, az 1920-as évek útkereséssel teltek az ideológiai üzenet terjesztésére. Ebben az időszakban tucatnyi párttörténeti pamflet és tankönyv létezett egymás mellett, amit Sztálin 1931-ben szóvá is tett: azt követelte, hogy szülessen egy olyan „használható múlt”, vagyis egy könnyen hozzáférhető és nem túl tudományos narratíva, amelynek segítségével a pártkrónikákat célratörő és lelkesítő irányvonalak mentén át lehet dolgozni. Sztálin tehát tulajdonképpen egy új történetírási szemléletet szeretett volna meghonosítani, de elvárásait nem részletezte.

A tétova próbálkozásoknak aztán az 1936-os nagy terror vetett véget: nemcsak addig kiemelkedő történészeket tartóztattak le és lőttek agyon, hanem sok olyan „történelmi személyiséget” is, akinek elvileg szerepelni kellett volna a párt történetének leírásában. Miközben a párt oktatási apparátusán pánik lett úrrá, Sztálin 1937 márciusában a Központi Bizottság előtt kiadta a parancsot, hogy javítani kell a „káderek politikai képzésén”. Ennek érdekében egy kétlépcsős pártoktatási rendszer felállítását javasolta, ehhez pedig új tankönyvekre volt szükség, még hozzá már az év őszére. Jaroszlavszkij és Knorint bízták meg azzal, hogy a régi, elavult anyagokat dolgozzák át, és Poszpelov közreműködésével készítsenek egy emelt szintű tankönyvet is.

Knorint azonban júniusban hirtelen letartóztatták. Jaroszlavszkij sietve adta be az elkészült 800 oldalas kéziratot átolvasásra, de Sztálinnak egyáltalán nem tetszett a terjengős munka és számos módosítást javasolt (bár nem a nemzetiségi kérdés tekintetében). Jaroszlavszkij és Poszpelov ezután hónapokig dolgozott a Marx-Engels-Lenin Intézet történészbrigádjával egyetemben egy karcsúbb változat megalkotásán. Sztálin 1938 februárjában türelmetlenül vágott bele az új kézirat olvasásába, és újabb átfogó változtatásokat kért. A megjegyzések arról tanúskodnak, hogy Sztálin mindenütt összeesküvést szimatolt, és ez a felfoghatatlanul kiterjedt mensevik-imperialista-fasiszta és bolsevik ellenzéki konspiráció megkívánta, hogy újra átértékeljék a párt történetét. Így csak a negyedik, 1938 áprilisában megszületett verzió után kezdhették úgy érezni a szerzők, hogy a mű lassan megéri a publikálásra.

Jaroszlavszkij és Poszpelov az akkori hivatalos álláspontnak megfelelően kezelték a nemzetiségi kérdést. Az 1930-as években a szovjet retorika a nem orosz népek növekvő politikai, gazdasági és kulturális modernizációjának dicséretéből, a népek barátságának hangsúlyozásából és a burzsoá nacionalizmus ostromozásából tevődött össze. Számos olyan rendezvényt szerveztek, amely a szovjet népek közötti egységet volt hivatott erősíteni: kulturális heteket, konferenciákat a nem orosz munkásoknak és pártvezetőknek, művészeti és folklórfesztiválokat. A szerzők – ezzel összhangban – felvázolták a 19. századi Oroszország társadalmi-gazdasági elmaradottságát. Sztálint idézve felelegették, hogy a cári Oroszország hírhedten embertelenül bánt a nemzetiségek-

kel és hangsúlyozták, hogy milyen nagy lelkesedéssel csatlakozott számos nem orosz aktivista, amikor Lenin 1895-ben megalapította a marxista-szocialista demokratikus forradalmi mozgalmat. A bolsevikok a nemzetiségi kérdés tekintetében azon az állásponton voltak, hogy meg kell védeni minden nemzet önrendelkezéshez való jogát, és úgy vélték, hogy a modern államok képesek kivédeni a megosztó tendenciákat azáltal, hogy gondoskodnak a nemzetek egyenlőségéről és integrációjáról. A forradalom előestéjén Lenin és Sztálin szövetségest látott a jogfosztott nemzetiségekben, a forradalom után pedig ez a taktika segítette megszállástani a szovjet hatalmat a nem orosz területeken.

Jaroslavszkij és Poszpelov értelmezésében a nemzetiségi kérdés fontossága vezetett az új föderális államszervezet megalakulásához is 1922-ben. Akkoriban Sztálin maga is kiállt a nem orosz népek felemelkedésének támogatása mellett. A kézirat utolsó fejezete – az ellenforradalom veszélyének és a burzsoá nacionalisták rémtetteinek hangsúlyozása mellett – kitért a szovjet nemzetiségi politika eredményeire is, valamint a sztálini alkotmányra, amely törvényi garanciákat és védelmet kínált a korábban elnyomott népek számára.

Mindez ugyan teljes összhangban volt a pártkánonnal, Sztálin mégsem volt elégedett a létrejött narratívával, és – bár sem a történetírásban, sem az olvasószervezésben nem volt járatos – úgy döntött, hogy a saját kezébe veszi a feladatot. A terjedelem meghúzásával igyekezett olvasmányosabbá tenni a művet, a nemzetiségi politika pedig áldozatul esett ennek a tevékenységnek. Sztálin mindenekelőtt visszafogottabban mutatta be a nem orosz nemzetek elnyomott sorsát 1917 előtt. Törölte szinte az összes utalást a korai bolsevik aktivitásra a Kaukázusban. Az első világháború tárgyalásából is kivette a nemzeti kérdés tárgyalását. Mindezek hatására úgy tűnt, mintha a forradalom előtti időszakot csak az osztályok közötti konfliktusok határozták volna meg, nem pedig etnikai és osztályok közötti feszültségek. Mivel magát a forradalmat is így állította be, Ukrajna, Lengyelország, Finnország és a balti államok elvesztése nemzetiségi kérdésként egyszerű területi kérdéssé redukálódott.

Ami a polgárháborút illeti, Sztálin a minimumra csökkentette a nem oroszok és a külföldi imperialisták és belföldi kapitalisták között létrejött szövetségekről szóló részt. A VIII. Pártkongresszussal kapcso-

latban megemlítette ugyan a nemzeti önrendelkezés jogáról szóló vitát, de kivágta Lenin állásfoglalásának magyarázatát. A húszas évek történelménél megtartotta a burzsoá nacionalizmus veszélyének felemlégetését a pártegységre nézve, de a jövőre vonatkozó borúlátó proféciát, miszerint a helyi nacionalisták gondot fognak okozni a Szovjetunió számára, egy az egyben kihagyta. Végül azzal zárta a gondolatmenetet, hogy az újonnan megalakult Szovjetunió „a szovjet államok egységes uniója”, azaz kifejezetten a centralizációt hangsúlyozta a föderalizmus-szal szemben. A mindenütt jelen lévő összeesküvésre való figyelmeztetés visszanyesésével Sztálin a párt szocializmusért folytatott küzdelmét normatívabb hangnemben tudta bemutatni. Érdekes módon a nemzetiségi politika pozitív aspektusait is kitörölte, így pl. a nem orosz nemzetek politikai, gazdasági és kulturális modernizációjáról szóló részeket és a népek barátságáról szóló egész alfejezetet.

Paradox módon, miközben Sztálin éppen kigyomláta a nemzeti-ségi vonatkozásokat a párt történelméből 1938 nyarán, a hivatalos sajtó győzedelmes hangnemben kampányolt a köztársasági szintű legfelsőbb tanácsi választásokról, és tovább szónokolt a népek barátságáról. Vajon miért változtatta meg Sztálin ilyen radikálisan az álláspontját, miközben a sajtó és a tömegkultúra változatlan maradt? Mi indította arra, hogy pont azt az aspektust vágja ki a pártkrónikából, amelyet régóta a forradalom igazolására használtak, és ami megkülönböztette a SZU-t külföldi imperialista (és főleg fasiszta) riválisaitól? Amikor 1938 augusztusában Sztálin a szerkesztési elveit magyarázta a szerzőknek, elmondta, hogy túl hosszúnak és részletesnek találta a tankönyvet, miközben hiányzott belőle az elméleti „vörös fonál”. Sztálin nagyjából ugyanolyan arányban törölt ki a burzsoá nacionalizmusra vonatkozó részeket, mint a jobb- és baloldali ellenzékre vonatkozókat, azaz már nem gondolta úgy, hogy a párt történetét az egyes „összeesküvő” figurák által megtestesített fenyegetés köré kellene építeni. Ehelyett Sztálin a központi pártapparátus köré fűzte a szálakat: nemcsak pozitív és negatív alakok sokaságát törölte ki, hanem személyi kultuszát is visszafogta annak érdekében, hogy magát a pártot nagyobb történelmi szereppel ruhazza fel.

Talán úgy gondolta Sztálin, hogy a nemzetiségi kérdést már letudták? A sajtó viselkedése nem erre utalt. Esetleg úgy vélte, hogy a nem-

zetpolitikai kérdésekre irányuló túlzott figyelem nem kompatibilis az új, oroszcentrista vonallal? Ennek semmi jele. Így már csak egyetlen lehetséges magyarázat marad: a „nagy terror”. Közvetett bizonyítékok arra engednek következtetni, hogy a terror során bizonyos köztársaságokban elkövetett túlkapások vegyes érzelmekkel töltötték el Sztálint a szovjet nemzetiségi politika történelmi örökségét illetően. 1937-38-ban éppen elég kaotikus állapotok uralkodtak a köztársaságokban ahhoz, hogy elhomályosítsák a nemzetiségi politika pozitív vonásait is. A tisztogatások után nehéz volt úgy megtartani például bizonyos ünnepeket, hogy ne essen szó a terror áldozatául esett történelmi alakokról. Ráadásul Sztálin úgy akarta átgyúrni a párt történetét, hogy az „használható” legyen és elősegítse a bolsevik káderek oktatását és mobilizálását. Nem az volt tehát a célja, hogy a tankönyvben minden dologról essék valamennyi szó, hanem az, hogy a párt fejlődésének alapvető összefüggéseit mutassa be. Szerinte a párt történelmében három szakaszt kellett megkülönböztetni: „a bolsevik párt megalakulásáért folytatott harcot”, „a bolsevik párt harcát a proletárdiktatúra megalapításáért és a proletárforradalom győzelméért”, valamint „a bolsevik párt uralmát”. Sztálin nem egy sokszínű, egalitáriánus társadalomért folytatott multikulturális harc történetének szánta a tankönyvét, hanem egy monolitikus, vezető párt elszántságát bemutatandó, amely megdöntötte a régi rendszert és felépítette a szocializmust.

Pethő-Szirmai Judit

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Jugoszlávia és nyugati szomszédai: 1945-1980

Portmann, Michael – Ruzicic-Kessler, Karlo: Yugoslavia and Its Western Neighbours, 1945-1980. = Zeitgeschichte, 41. Vol. 2014, 5. No. 296–307. p.

A cikk az első olyan próbálkozás, amely megkísérli összehasonlító jelleggel értékelni Jugoszlávia külkapcsolatait nyugati szomszédaival. Ez az összehasonlítás több szempontból is releváns. Először is Ausztria és Olaszország egyedüli nem-kommunista országként osztoztak közös határszakaszon Jugoszláviával, másrészt mindkét ország Jugoszlávia ellensége volt a II. világháborúban. Harmadrészt a háború alatt a Jugoszláviát megszálló csapatok ebből a két országból érkeztek, negyedrészt számos olasz és „német” (osztrák) etnikumú állampolgárt gyilkoltak meg és úztek el a háború során Jugoszlávia területéről, végezetül pedig Jugoszlávia úgy tervezte, hogy a háború után annektálja Ausztria és Olaszország bizonyos területeit. A cikk által elemzett időszak a II. világháború végétől az akkori jugoszláv vezető, Josip Broz Tito 1980 májusában bekövetkezett haláláig terjedő időszakot öleli fel.

A cikk célja, hogy bemutassa, hogyan emelkedett felül Jugoszlávia és nyugati szomszédai a nézeteltéréseken néhány évtized leforgása alatt annak ellenére, hogy a kérdéses országok eltérő gazdasági és nemzetközi kapcsolati ideológiák mentén szerveződtek. A szerzők amellet érvelnek, hogy két lényeges tényezőnek volt döntő szerepe a kapcsolatok alakulásában a kommunista Jugoszlávia és nyugati szomszédai között. Elsősorban a vezető politikusok és diplomaták személyes érzelmei és tapasztalatai befolyásolták ezen országok viszonyát. Az, hogy mindhárom országban arra törekedtek, hogy hátuk mögött hagyják a múltat és kölcsönösen jó viszonyt ápoljanak még a nagyhatalmak által megosz-

tott és a hidegháború által formált világrendben is, kulcsfontosságúnak bizonyult ebben a fejlődési folyamatban, és az együttműködés lehetőségét bizonyítja egy feszült nemzetközi környezetben is. Másodsorban a belpolitikai helyzet nagyban meghatározta, hogy milyen mederben folytak a diplomáciai megbeszélések. Amikor nyugodt és stabil volt a belpolitikai helyzet, nagyobb mozgástér nyílt a barátságos hangvételű külpolitikára, ugyanakkor a kevésbé rózsás belföldi gazdasági vagy politikai helyzet könnyen vádaskodáshoz és gyanakváshoz vezetett a külkapcsolatokban is.

1945 májusában Tito stratégiája az volt, hogy a „felszabadítás” során az összes „szláv” területet a leendő szocialista Jugoszlávia részévé tegye. Mivel a határkérdés már az első világháború után is felmerült és a kialakuló szlovén, horvát és szerb királyság számára csalódással végződött 1919-ben, a partizánok most egyfajta „fait accompli” helyzetre törekedtek, és siettek, hogy még Zágráb előtt „felszabadítsák” Triesztet és Karintiát, sőt Isztriát és más dalmát és osztrák területeket is. Tito elképzelését azonban megtorpedózták a szövetségesek, és a partizánok kénytelen-kelletlen kivonultak az osztrák területekről és Triesztből. Jugoszlávia német/osztrák és olasz megszállása a II. világháború alatt meghatározó esemény volt ezen országok kapcsolatában a háborút követő időszakban. Hamar felmerült ugyanis a háborús bűnök kérdése; Tito partizánjai bosszút álltak az olasz- és németajkú lakosságon és elűzték őket.

Ausztria és Jugoszlávia között csak 1951 januárjában állt helyre a rendes diplomáciai kapcsolat, az előrelépést azonban gátolták a rendezetlen határviták és a hadifoglyok sorsának rendezése. Olaszországgal sem volt könnyebb a helyzet. Az 1947-ben aláírt olasz békeszerződés értelmében két korábbi olasz területet, Dalmáciát és Isztriát Jugoszláviához csatolták, Trieszt pedig „Trieszti Szabad Terület” nevű egységként részben angolszász, részben jugoszláv fennhatóság alá került. Ez mintegy 300 ezer olasz lakos elvándorlásához vezetett.

Bármily drámai volt is Jugoszlávia viszonya a szomszédaival a háborút követő években, az 1948-as események után fordulat következett be. Jugoszláviát kizárták a Kominformból, és ezzel elvesztette nemzetközi ügyekben is legfőbb szövetségesét, a Szovjetuniót. Ugyanakkor

mindez javította a belgrádi rezsim nyugati megítélését: amikor a keleti blokkból Jugoszláviába irányuló import 43%-ról 13%-ra csökkent és Jugoszlávia léte került veszélybe, az USA, Nagy-Britannia és Franciaország több száz millió dollárnyi segélyben részesítette az országot egészen 1955-ig. Közben a háború utáni külpolitikai nézeteltéréseket is sikerült 1954-55-ben megoldani különböző nemzetközi egyezmények segítségével, és a szövetséges csapatok kivonulhattak a Jugoszláviát körülvevő területekről. Sikeres jugoszláv-osztrák tárgyalások zajlottak 1958-ban Mariborban és Grazban a határszabályozásról, az olasz kapcsolatok javulása pedig olasz gazdasági kölcsönökben és kereskedelmi megállapodásokban is tükröződött 1955-57 között. Tito hangsúlyozta, hogy az olasz-jugoszláv kapcsolatok jól példázták, hogyan létezhet nemzetközi együttműködés ideológiai különbségek ellenére is. 1965-ben a vízumkényszer is eltörölték a két ország között.

A hidegháborús 1960-as évek egyfajta „mézeshetek” voltak Jugoszlávia és a szomszédos országok kapcsolatában. Jugoszlávia nyitottsága a nyugat felé azonban arról is árulkodik, hogy kelet felől fenyegetve érezte magát. Az 1968-as események és a prágai tavasz kényes belső és nemzetközi fejlemények közepette érte az országot. A jugoszláv államszövetség „önigazgatási” módszerén repedések mutatkoztak: a gazdasági kérdések megvitatásában is megjelentek a nemzetiségi és etnikai vonalak, miközben tovább nyílt az olló a gazdagabb észak-nyugati és a szegényebb dél-keleti tagállamok között. A 60-as évek reformjai inflációhoz vezettek, bár maga a jugoszláv modell még nem került olyan veszélybe, mint néhány évvel később. Mindenesetre a kisebbségi kérdéseken felülemelkedve Belgrád még szorosabbra fűzte a szálakat Béccsel és Rómával. Ez többek között abban nyilvánult meg, hogy tárgyalások kezdődtek az olasz-jugoszláv katonai együttműködésről az Adrián, illetve Tito és az osztrák elnök, Jonas ünnepélyesen felavatták a barátság hidját a Mura folyón 1969-ben.

A diplomáciai kapcsolatok javítása mögött természetesen gazdasági érdekek is álltak. Az osztrák és az olasz piacoknak köszönhetően Jugoszlávia mezőgazdasági társadalomból iparosodott országgá változott. Úgy tűnt, hogy működik a jugoszláv kísérlet, azaz a „szocialista piacgazdaság”, hiszen a lakosság életszínvonala folyamatosan javult.

Jugoszlávia sikersztorinak számított és nagy tiszteletnek örvendett a nyugat-európai szocialisták és szociáldemokraták körében. A 60-as évek belső sikere pedig lehetővé tette a barátságos külpolitika fenntartását Ausztria és Olaszország irányában.

Az, hogy a háromoldalú politikai szándék ellenére mégis milyen törekeny volt ez a barátság, a 70-es évek elején mutatkozott meg. Egy karintiai népszavazás és az olasz nemzeti érdekek hangoztatása következtében egyre hűvösebbé vált a viszony. Ugyanakkor a 60-as évek végén felerősödő szlovén és horvát autonómiaörekvések és a növekvő belső forrongás fényében Belgrád nem engedhette meg magának a presztízsvesztést a nemzetközi szinten. 1972-ben komoly krízis rengette meg az osztrák-jugoszláv kapcsolatokat, amikor egy 19 fős *ustaze* csoport lépett jugoszláv területre Ausztria felől, ősszel pedig a kétnyelvű helységnévtáblákat rongálták meg német nacionalisták. Olaszország tekintetében a Trieszt státuszával kapcsolatos tárgyalások akadtak el: míg az egyik fél csupán kiindulópontnak tekintette a javaslatot, a másik ezt végleges megoldásnak szánta. A feszültségek hatására még jugoszláv csapatok összevonására is sor került az olasz határ mentén.

A rossz helyzetet tetézték a belső bajok is: az ún. „horvát tavasz” támogatói több reformot és nagyobb autonómiát követeltek Horvátország számára, habár a jugoszláv államszövetség egységét nem kívánták megbontani. Tito mégis fenyegetésként értékelte ezeket a liberálisabb gondolkodókat, és 1972 őszére a szlovén, a horvát és a szerb köztársaságban mindenütt leváltotta a liberálisabb vezetést. Ugyanakkor a hatalom decentralizálása miatt a külpolitika kivételével már csak nagyon kevés igazgatási terület maradt a szövetségi intézmények kezében, az egyes tagköztársaságok önálló működését elősegítendő. Jugoszlávia mindig is büszke volt arra, hogy nagylelkűen bánik a nemzetiségi jogokkal, (habár a 80-as évek gazdasági hanyatlásával éppen ez könnyítette meg a nacionalista érzelmek felszítását). Az 1970-es évek elején tehát az erőteljesebb belgrádi külpolitikai megnyilvánulások a jugoszláv elit otthoni, belső nehézségekkel vívott küzdelmeit tükrözték.

A Belgrád és Róma között kialakult, feszült külpolitikai helyzetet kezelendő beüzemelték azt a „titkos csatornát”, amelyet 1971-ben hoztak létre az országok külügyminiszterei pontosan ilyen helyzetek elhárítá-

sára. Gazdasági szakértők és diplomaták egy olyan szerződést dolgoztak ki Trieszt két zónája helyzetének végleges rendezésére, amely erősítette a régió kereskedelmét és kompenzálta azon olasz lakosokat, akiknek a magántulajdonát a korábbi Trieszti Szabad Terület jugoszláv részén államosították. Az ún. osimói szerződést végül 1975 novemberében írták alá és 1977-ben lépett életbe. Ami Ausztriát illeti, Bruno Kreisky szövetségi kancellár és Tito tárgyalt egymással 1975 decemberében. 1976-ban tovább folytak a tárgyalások a kétnyelvű táblák felállításáról, az Ausztriában tervezett kisebbségi cenzusról és a nemzetközi szintű együttműködésről. 1976-ban életbe lépett az a törvény, amely meghatározta a szlovén nyelv hivatalos használatát és rendezte a helységnevek alkalmazását a 25%-nál nagyobb arányú szlovén lakossággal bíró ausztriai települések esetében. Jugoszlávia azonban nem örült a törvénynek, mert egyrészt túl korlátozónak, másrészt feleslegesnek érezte.

A jugoszláv vezetők a szlávajkú kisebbséget mindig is a „magukénak” érezték Ausztriában és Olaszországban, és kérés nélkül eljárak az „érdekükben”. Emiatt azonban ahelyett, hogy ezek a lakosok hídként kapcsolták volna össze az érintett országokat, örök feszültségforrások maradtak. A jugoszláv politikai vezetés valójában kihasználta ezeket a kisebbségeket: amikor éppen jó volt a helyzet, nem játszották ki a kisebbségi kártyát. A 70-es évek vége felé ismét javulás mutatkozott a kapcsolatokban. A karintiai szlovéneket érintő viták hatására – meglepő módon – erősödtek a tudományos és kulturális szálak, mivel a jugoszláv és az osztrák értelmiség többet akart megtudni egymásról. Ezen túlmenően 1978-ban a Kelet-Alpok régiói és tartományai létrehozták az „Alpok-Adria Munkaközösségét”, ami új lendületet adott a nemzetközi kapcsolatoknak. E kezdeményezés célja az volt, hogy egyfajta platformként szolgáljon azon régiók közötti kölcsönös megértés előmozdításában, amelyek valaha egy közös államalakulat, a Habsburg Monarchia részét képezték.

Tito 1980 májusában hunyt el, és vele együtt meghalt a szocialista Jugoszlávia is. Az egyetlen megmaradt jugoszláv intézmény a hadsereg volt. Az ország vezetését egy kilencfős kollektív vezetőség látta el (6 fő a köztársaságok, 2 fő az autonóm tartományok és 1 fő a hadsereg képviselőjében), a súlyos belső nehézségek azonban visszavetették Jugoszlávia

külpolitikáját is. Az országot lefoglalta saját bajainak kezelése, a külpolitikában pedig egyre inkább veszített súlyából, bár a jószomszédi viszony Ausztriával és Olaszországgal egészen Jugoszlávia 1991-es erőszakos felbomlásáig megmaradt. Összességében elmondható, hogy a 20. század második felében Jugoszlávia nyugati szomszédaihoz fűződő viszonyát mindig a belpolitikai helyzet határozta meg. Amikor a rezsimnek pozitív eredményekre volt szüksége a nemzetközi színtéren, Jugoszlávia igyekezett ügyesen a maga hasznára fordítani a határok, a kisebbségek és a gazdasági kapcsolatok kérdését.

Pethő-Szirmai Judit

Zsidók és a jozefinizmus oktatási reformjai.

A prágai egyetem zsidó hallgatói a 18. század 80-as éveitől 1882-ig, az egyetem szétválásáig.

Ebelová, Ivana: Židé a jozefínské školské reformy. Židovští studenti na pražské univerzitě od osmdesátých let 18. století do rozdělení univerzity v roce 1882. = Český časopis historický. 112. r. 2014. 4. no. 655-680 p.

A zsidó oktatásügy Mária Terézia és II. József uralkodásáig az állam hatáskörén kívül állt. A zsidó közösségekben az alapvetően vallási jellegű oktatásra hagyományosan nagy hangsúlyt fektettek. Az oktatásügyben a 18. század második felében történtek nagy változások, mégpedig a Monarchia centralizációs politikájának következtében. A fő cél: egységes, államilag szervezett alapfokú iskolarendszer létrehozása a Monarchia területén. 1774. december 6-án kiadták az Allgemeine Schulordnung iskolai rendtartást, amelynek 24 paragrafusa képezte az új egységes állami oktatási rendszer tengelyét. A rendtartás mindkét nem számára 6 éves kortól 12 éves korig kötelező iskolalátogatást írt elő.

Bár a rendtartás kötelező iskolalátogatást írt elő, a zsidó gyerekek kivételt képeztek. Az állam első kísérlete, amely a zsidó gyermekek állami, német tanítási nyelvű iskolarendszerbe való betagozolására irányult, 1776-ban történt. Ez a kísérlet az ortodox körök ellenállása miatt

meghiúsult. Az elutasító magatartás háttérben az új iskolarendszerrel szemben táplált bizalmatlanság állt és az attól való félelem, hogy a zsidó ifjúság az állami iskolarendszerben eltávolodik a zsidóságtól és háttérbe szorul a talmud tanulmányozása.

A fordulat II. József reformjai következtében állt be: az 1781. október 13-án aláírt türelmi rendelet és az október 19-én kiadott udvari dekrétum alapján meghatározták a zsidó gyermekek iskolakötelezettségére vonatkozó szabályokat és elveket is. A cél a zsidó lakosság maximális integrációja és aktív bekapcsolása a Monarchia gazdasági fellendülésébe.

Az 1783. december 15-én kiadott udvari dekrétum engedélyezte a zsidók számára a magasabb szintű oktatási intézményekben (beleértve az egyetemeket is) való tanulás lehetőségét. A dekrétum olyan instrukciókat is tartalmazott, amelyek betartásával elkerülhetővé váltak az esetleges konfliktusok. A zsidók számára már 1782-től lehetőség nyílt a jog és az orvostudomány tanulására, kivételt a teológiai fakultás képezett. Az ösztöndíj rendszer alapjául a módosabb hallgatóktól beszedett összeg szolgált, amelyet a rászoruló hallgatók szociális helyzete és jó tanulmányi előmenetele alapján osztottak szét.

Bár a zsidók előtt megnyíltak a hazai felsőoktatási intézmények, a külföldi egyetemekre történő vándorlásukat szigorúan korlátozták. A korlátozó rendeleteket kijátszva kereskedelmi tevékenység folytatása címén számos fiatal zsidó tanult külföldi egyetemeken, amelynek következtében 1778-ban teljesen betiltották a külföldön történő tanulmányok végzését. Mivel a 18. század végéig katolikus egyetemeken nem tanulhattak zsidó diákok, ezért a Monarchián túli (itáliai, németalföldi, belgiumi) egyetemeket látogatták. A prágai egyetem a 18. század elején nyitotta meg kapuit a zsidó jelentkezők előtt, akik elsősorban az orvosi és a jogi karra jelentkeztek. Pontos hallgatói regisztrációt csak 1784-től vezettek a professzorok. 1786-tól a zsidó hallgatókat is kötelezően nyilvántartásba kellett venni. A 19. század közepéig nem jelölték a hallgatók vallási hovatartozását, ezért arra csupán a nevek alapján lehet következtetni. A katalógusok ennek ellenére alapvető és fontos forrása a hallgatók megfigyelésének (mozgásuknak a Monarchián belül, szociális háttérüknek, tanulmányi előmenetelüknek stb.). A források sajnos hiányosak, ugyanis a nácik 40, a kutatás szempontjából igen fontos kézira-

tot tüntettek el a második világháború idején. A prágai egyetem 1654-től 1918-ig a Károly-Ferdinánd nevet viselte. 1882-ben az egyetemet cseh és német részre osztották, ami tükröződött a hallgatók összetételében is.

Az egyetem legrégebbi katalógusai 1752-ből, ill. 1754-ből származnak. A katalógusokat az ún. intézményi tanulmányi igazgatók, ritkábban az egyes karok professzorai vezették. A katalógusokat évfolyamonként tartották nyilván, amelyek a hallgatók alapvető személyes adatait (név, családnév, esetenként nemzetiség, születési hely, tanulmányi előmenetel szemeszterenként) tartalmazták. 1848 után törvény, 1850 után pedig az iskolai rendtartás is pontosította a katalógus-vezetés módját, így módon több információt tartalmaztak az egyes diákokról (életkor, vallási hovatartozás, lakóhely, születési hely, az apa neve, hivatása, lakhelye, ösztöndíja, látogatott előadásai...), mindez német nyelven, szemeszterek szerint történt. A kutatást nehezíti, hogy a katalógusokból nem lehet kiszámolni, hány hallgató végezte el sikeresen az egyetemet. Az 1850 előtti időszak hiányzó adataira közvetett forrásokból nyert információk utalhatnak (pl. a zsidó lakosságra vonatkozó 1723 és 1811 közötti népszámlálási adatok).

A zsidó lakosság körében nagyra becsülték az orvosok szakértelmét. 1781 előtt a zsidó származású diákok itáliai és német egyetemeken tanulták ki az orvostudományt. A prágai egyetem orvosi karának első zsidó származású anszolvence Beer Joss volt, aki 1784-ben iratkozott be és 1788-ban végezte el az egyetemet. Az orvostudomány mellett a jog képezte az érdeklődés tárgyát. A prágai egyetem elsőként végzett zsidó származású jogásza Raphael Joel volt, akinek doktorrá avatása 1790-ben óriási társadalmi ellenállásba ütközött és csupán egy hónap késéssel, a kormányzáság közvetlen beavatkozása révén valósulhatott meg.

Kimerítő információkat nyújt a karok hallgatóinak összetételéről az 1850-1851-es tanévben kezdődő ötéves intervallumról vezetett katalógus: pl. a bölcsészettudományi karon az őszi félévben 66 hallgatóból 7 zsidó származású (10,61 %), az orvostudományi karon 319 / 46 (14, 42 %), a jogi karon 766 / 25 (3, 26%) tanult. A katalógusok adatai egyértelműen bizonyítják, hogy a zsidó lakosság érdeklődési körében a jogi és az orvosi kar állt, amelyeken a zsidó hallgatók száma folyamatosan emelkedett. 1848-1849 után megkezdődött a zsidó lakosság egyenjo-

gúsítása. A német nyelv mellett cseh nyelven is folytatható az oktatás, továbbá zsidó származású professzorok is taníthattak az egyetemeken és már nem csupán héber nyelvet.

Figyelemre méltó a zsidó hallgatók szociális státusza is. Míg a keresztény diákok a katalógusok szerint a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből kerültek ki, addig a zsidó származású diákok nagy része a kereskedők fiából állt össze, a legkisebb számban pedig a rabbik és a tanítók gyermekei képviseltették magukat.

A prágai egyetem zsidó hallgatóinak nagy többsége Csehország területéről és főként Prágából származott, ezt követte Morvaország, Magyarország (főleg a mai Szlovákia területéről), ritkábban Bécs, ill. Németország.

A kutatást nehezítette az anyakönyvek, katalógusok és más források hiányos volta, de a kutatási témával kapcsolatban számos újabb vizsgálati módszer is felmerült, pl. a tanulmányozott helyzetnek más, külföldi egyetemekkel való egzakt módon megvalósuló összehasonlítása is.

Császári Éva

Dobrudzsai németek (1840 – 1940) – történeti képen és irodalmi metszetben

Sallanz, Josef: 100 Jahre zwischen Donau und Schwarzem Meer; Andrea Schmidt-Rössler: Die evangelischen Gemeinden in der Dobruzscha; Susanne Clauß: Zum Gedächtnis einer „vergessenen deutschen Minderheit“; Thomas Schares: Eine Reise in die Dobruzscha mit dem Roman „Der Büffelbrunnen“ von Adolf Meschendörfer. = Spiegelungen. 9. Jg. 2014. 1. No. 19-80. p.

A sokáig alig is számon tartott dobрудzsai német szóróvány-kolónia az erősebb létszámú Krimi-félsziget környéki és besszarábiai németek kirajzásából jött létre. Ezek sem sokkal korábbi keletű etnikai szigetek: az oszmán hatalomtól elhódított régiókba a cárok a 19. század első éveiben, illetve az 1810-es évektől fogadtak földművelő német telepeseket, akik két-három nemzedék alatti vagy későbbi szaporulatának feleslege

keresett helyet magának déli irányban, a Fekete-tenger melléki térségben a Duna-delta alatt. Lényegében csak átkeltek a folyón. A multietnikus, bár meglehetősen gyér lakosú Dobrudzsa (az ókori „Scythia Minor”, majd a középkori Bolgár Birodalom része) akkor még az oszmán hódoltságához tartozott. Felszabadulása az 1878-as berlini szerződéshez kapcsolódik, s akkor zömmel, az 1912/13-as balkáni háborúkat követően pedig egészében Románia része lesz. Eredetileg egy keskeny déli sáv az önállóvá lett Bulgáriához tartozott, idáig azonban a német betelepülés csak elenyésző részben hatolt be. Az orosz nacionalista belpolitika tetőzése (eredeti telepés-kedvezmények megnyirbálása, kulturális oroszosítás) újabb lökéseket ad a kirajzásnak az 1870-es, majd az 1890-es években. A Harmadik Birodalom „népességpolitikai” kalkulációiban ez a telepés kisebbség is „fenntarthatatlannak” minősül, és 1940-ben a Molotov-Ribbentrop-paktumhoz időzítve, Romániával kötött megállapodás alapján megszervezésre kerül a kivonásuk – egy időben a besszarábiaiakéval és a bukovinaiakéval. A kivont létszám 15 ezer körüli nagyságrendet képviselt, ami a századeleji amerikai kivándorlással már lecsökkent számú népességet jelentette.

Az északról történő áttelepedés kezdetben elszórt egyedi próbálkozások talaján és később is mindennemű átfogóbb szervezettség nélkül folyt gazdátlan területek, irtások birtokba vételével. A Porta csak később látott neki némi szabályozásnak. Az első pionírok török vagy arumén falvak szélén telepedtek meg, önálló települések csak később alakultak ki. A román időszakban esetenként bojárrok fogadtak újabb telepéseket. Régióközpontjuk Konstanca még igencsak vidékies városa volt. Egymástól gyakran távol eső településeiken évtizedekig egymástól is elszigetelten éltek és munkálkodtak. Sokáig megoldatlan maradt az új nemzedékek iskoláztatása: a téli időszakokban egy-egy tájékozottabb paraszttól sajátították el a betűvetés, a számolás készségeit. Rendszeresebb oktatás – nagyobb létszámú helyeken – utóbb a templomhoz, imaházhoz kapcsolódóan folyhatott. A román politika idő múltán, párhuzamosan az övezet román etnikai feltöltésével, bevonta a régiót az állami iskolahálózatba, ám ez egyáltalán nem kedvezett az anyanyelvű oktatásnak. A román iskola párhuzamában végképp a parókiára maradt az anyanyelvi foglalkozás.

Ami a hitéletet illeti, az egyharmad résznyi római katolikus népesség az oszmán korszakban a ruszei székhelyű nikápolyi püspökség, később pedig a bukaresti érsekség, a döntően lutheránus vallású többségé a besszarábiai eredeteken keresztül pedig mindvégig Berlin alá tartozott. A lutheránusok égisze alatt létesült 1892-ben Konstancában egy jelentős küldetést betöltő német magániskola. A népesebb központokban idővel néhány nagyobb templom is felépült, a települések zömét illetően azonban a kívül-belül szerényen kialakított imaház volt jellemző. A közélet visszamaradottságára jellemző adat: a földművelő lakosság első telepés szövetsége csak az I. világháború előestéjén, 1913-ban alakulhatott meg, melynek tevékenysége a háború után nyert nagyobb lendületet.

Románia hadba szállása 1916-ban az antant oldalán súlyos zökkenőkkel járt együtt a dobrudzsai németek számára: a települések vezetőit a központi hatalmak állampolgáraival együtt internálták, betiltották az anyanyelv használatát, állami felügyelet alá helyezték a konstancai iskolát, a német telepés közvagyonot zár alá vették mint „német birodalmi” tulajdont. A visszasságoknak az övezet német-bolgár-török megszállása vetett véget. A végső német vereséget követően a telepés-ellenes intézkedések szerencsére nem ismétlődtek meg. A dobrudzsaiak végül is egyenesen nyertek a győztesek oldalán álló román állam területi gyarapodásával: „közös fedél” alá kerültek az új Nagy-Románia milliós léptékű (erdélyi, bánági, bukovinai, besszarábiai) népességével, utóbbi vonatkozásban még a gyökereikhez is visszatalálva. Az erdélyi szászokkal egyébként a román-magyar határon át már korábban is érintkeztek: hozzájutottak a szász sajtóhoz, találkoztak a szász polgárság gazdasági, turisztikai stb. érdeklődésével. Helyi szervezetük mindinkább megerősödve 1931-ben csatlakozott a romániai németek országos szövetségéhez. Létrejött helyi sajtójuk, megindult kulturális megszerveződésük.

*

Nagyobb „felvirágzás” azonban így sem jutott osztályrészül a telepéseknek. Egyre többen föld nélkül maradtak, nehezedtek az eszközbeli feltételek. Mindinkább osztották az anyaországba történő visszatelepedés elképzelését, ami már közvetlenül a háború után felmerült. A nemzeti-

szocialista hevíletű birodalmi propagandának helyi korifeusai segítségével Dobrudzsában végképp nem sok erőfeszítésébe került a lakosság felkészítése a szülőföld elhagyására. Ezt mindvégig ellenezte a bukaresti érsekség, mert ragaszkodott katolikusaihoz. Kisebbségi körök egy része is féltette „népiségi” bázisát, s felvetették, hogy a dobрудzsaiakat telepítsék át Erdélybe, ebből viszont a szászok nem kértek. Végül maradt a visszafogadás a Birodalomba. A régóta érlelődő szándék határozottságát példázta egy másfél ezres csoport kiutaztatása már 1938/39-ben, melyet a legrászorultabb családokból válogattak össze. A többiek – a tulajdonok cseréértékét számba véve és a faluközösségek egyben tartásának ígéretével – 1940 novemberében kerültek sorra. Településeik egyik napról a másikra kiürültek. Zimonyig hajóztak a Dunán, onnan vasúton jutottak tovább a Birodalom irányába, de a peremeken egy-két évet is vesztgeltek ideiglenes felvevő táborokban. Végállomásul a náci háborús vezetés első helyen a megszállt Lengyelországból kiszakított, félmagyarországnyi (1918-ig részben német fennhatóság alá tartozó) Warthegau körzetét jelölte ki valamennyi visszatelepítendő keleti-délkeleti német sziget kivont lakosságának a Baltikumtól a Balkánig, hogy megalapozzák a terület német etnikai jellegét a birodalmi terjeszkedés számára. A letelepítést a földönfutóvá tett lengyel parasztságtól elkobzott háztelkek, földek átruházásával kívánták eszközölni. A kedvezményezettek nem bánták, hogy falusi környezetbe kerülnek, nem is vágytak volna iparosodottabb, bel-német vidékekre. Az itt juttatott javak épp csak nem feleltek meg a veszteségek cseréértékeknek, és a faluközösségek egyben tartásáról szó sem volt. Az elhagyott hazát most már mint „elveszett paradicsomot” siratták. Azt is észre kellett venniük, hogy mások elvett tulajdonát kapják meg. Ráadásul a következő lépés a férfinép besorozása volt – a Wehrmachtba vagy éppen az SS-be.

1945 januárjában a keleti front visszafordulása nyomán sor került a helyben maradtak fejvesztett menekülésére nyugati irányban. Ha valakit a mozgósítás nem ért el idejében, éveket várhatott, mire az új Lengyelország határai közül kimehettek a többiek után. 2-3 ezer dobрудzsai németet viszont, akik Warthegau helyett cseh-morva földön nyertek reménybeli letelepedést, a helyreállított csehszlovák állam visszairányított Romániába, ám otthagytak portáikat addigra elfoglalták

a Dobrudzsa újbóli kettéosztását követő bolgár – román lakosságcsere (craiovai szerződés, 1940) menekültjei. Nekik innen kellett még egyszer útra kelniük anyaországi befogadásuk érdekében. A dobрудzsaiak természetesen most sem feltétlenül kerülhettek együvé. Warthegau menekültjei szükségképp szétszóródtak, jutott belőlük a leendő Kelet- és Nyugat-Németország különböző régióira egyaránt. Kisebb részük úgy gondolta: meg sem áll az amerikai kontinensig. Nyugat-német területen belül végül dél felé mozogtak, és legalább részben sikerült tömörülniük a Neckar-menti Heilbronn (Baden-Württemberg) környékén, ahol Heilbronn városa utóbb védnökséget is vállalt 1950-ben megalakított „honfi-szövetségük” (Landsmannschaft) fölött. Ebből az NDK-ban rekedt bő 2 ezer személy természetesen kimaradt. Az évtizedek során megfogyatkozó létszámmal már fenntarthatatlan egyesülés 1985-ben csatlakozott a hasonló besszarábiai szervezethez. Az Amerikába szakadtak vagy a Romániában rekedtek felszívódtak a tágabb gyökérkörű kisebbségi, majd a többségi környezetbe. Dobrudzsán belül 1989 rendszerváltása pillanatában még sértetlenül, esetleg ortodox átöröklésben megtalálható volt a kitelepült közösség egy-egy temploma. A temetők megőrzését jó ideig egy-egy tehetősebb visszalátogató csoport szponzorálta. A konstancai iskola visszakerült felekezeti tulajdonba, és találkozó pont jelleggel, könyvtárral stb. – az országosan is erősen megfogyatkozott romániai németiség „demokratikus fórumának” rendelkezésére áll. A területen 1989 után számlált „német” lakos azonban csak igen ritkán a volt telepes népesség maradéka.

A dobрудzsai németiség évtizedeken keresztül fáradozott a napi megélhetéséért, nem sok lehetősége volt a helyi művelődésre. Szellemi táplálékát a hitélet, a hozott népszokások, a népdal-örökség ápolása adta. A századfordulótól kezdve jut el körükbe egy-egy szebeni, bécsi kalendárium vagy újságpéldány. Az 1916/18. évi német megszállás katonai igazgatása, amely német újságot is kiadott (*Dobrudzsch-Bote*), váratlan alkalmat teremtett világuk első felmérésére (*Bilder aus der Dobrudzsch, Constanca, 1918*), amit hamarosan követett Paul Traeger, ugyanez időben terepszemlét tartó földrajzi író addig ismeretlen történeti dokumentumokkal megtűzdelt könyve (*Die Deutschen in der Dobrudzsch*, Stuttgart, 1922). Mindez azonban közkinccsé ott helyben nem

válhatott. A nagy-román éraban a közös tájékozódás szempontjából előrelépést jelentett a besszarábiai német lap kétheti Dobrudzsa-melléklete. Egy szűk értelmiség a román iskolázás jóvoltából azonban csak a kitelepülést közvetlenül megelőző időszakban jelent meg. A régió-közösség tudata maga paradox módon pedig az anyaországba visszatért telepes-emlékezet síkján, a visszapillantásban formálódott ki. Ennek dokumentálására évkönyv-sorozatával (*Jahrbuch der Dobrudschadeutschen, 1956-1977*) az, a még Bukarestben diplomázott honfitárs vállalkozott, aki az anyaggyűjtést (szövegdokumentumok, fényképek) már az óhazában megkezdte, és az anyag kimentését megszervezte (Otto Klett, 1910-1976). Egy reprezentatív válogatás később honismereti kézikönyv formában 1985-ben jelent meg (*Heimatbuch der Dobrudschadeutschen 1840-1940*). A gyűjtés utóbb fiatalabb munkatársak által hangzó-dokumentumként rögzített interjúanyaggal egészült ki, melyet archivált a Freiburgban székelő kelet-európai német néprajzi intézet (Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa). Folyamatos orgánumot a szövetség 1947-től adott ki (*Rundbriefe*, majd: *Der Dobrudschabote, 1977-2008*).

A különböző kiadványokban közölt vagy esetleg még nem publikus dokumentumok eleven tükrét adják az egykori dobrudzsai német létezés hétköznapijainak és ünnepi pillanatainak vagy éppen a viszontagságos befejezés küzdelmeinek, csalódásainak. Az emlékezés élő forrásai mára természetesen már elapadtak, új megismerés csak történeti kutatás keretei között remélhető. Az anyaországi vagy a romániai német germanisztika még messze nem merítette ki a témát, összefoglaló munkák még jó ideig nem várhatók.

*

*A dobrudzsai német telepes-élet korabeli megismeréséhez az erdélyi szász irodalom is hozzájárult Adolf Meschendörfer (1877-1963) brassói költő, író, nemzedékének vezető képviselője jóvoltából. Meschendörfer 1935-ben megjelent *Der Büffelbrunnen* („A bivalykút”) című önéletrajzi jellegű regényében ugyanis központi szerepet szán az arrafelé vezető útja során megélt tapasztalatának. Az I. világháború előtt játszódó cselekmény főhőse bras-*

sói illetőségű fiatal tanár, az író alakmása, akit történetesen a nászútja visz az immár tengeri fürdőhellyé fejlődő Dobrudzsába. Az ifjú pár szállása az erdélyi sörgyártásban élre törő após egy tehetősebb faluban megvásárolt parasztháza. „Bivalykút” magának a falunak a neve (török elnevezése szerint: Mangea Punar), csakhogy ezt a határában valóban létező, ősi itatóhelytől kapta, amely az elbeszélő szemében a táj egész történeti szimbolikáját is hordozza. A falu és a szűkebb-tágabb környék regénybeli leírása olyannyira valóságghú, hogy esetenként nemcsak jól behelyettesíthető a kései emlékezésekkel, de seregyeni tárgyyszerű nyomjelzőt is kínál a kései kutatás számára. A szerző minden bizonnyal, és pedig figyelő szemmel, valamikor, vagy többször is valóban bejárta a régiót. Az útleírászerű dokumentáció regénybeli értelmét viszont sajátos, a megírás vagy fogantatás idejére (1933?) valló szemléleti beágyazása adja meg.

Az utazó pár a sivár préri, legjobb esetben a színes-kaotikus keleti bazár megtapasztalására számít Dobrudzsában. Mindkettőt megtapasztalják, ám – a vegyes etnikai környezet alapvető ápolatlanságának, civilizációs visszamaradottságának diametris ellentétéként – meglepően fedezik fel a német telepes falvak „kultúrfölényét”. A centrális európai haladottság előretolt bástyájaként jelen levő német erkölcs, szorgalom, igényesség szembeállítás a környezettel egyszeriben kolonialista színezetet ölt, ami 1914 előtti nézetben a feltörekvő, a magyar határokon át kelet felé kikacsintó szász burzsoázia reményeit vetíti ki a régióra, ahol egyébként vállalkozó kedvű magyar orvossal, vándorboltossal is találkozni. Ugyanez a kolonialista látásmód 1930 után, az újranyiladozó birodalmi német politikai perspektíva vonzásában pedig összekapcsolódik a német faji „küldetés”-tudattal, óhatatlanul érintkezve náci-ideológiai felhangokkal. A dobrudzsai német jelenlét ebben a szemléletben – szomszédos régiókkal egyetemben – szerencsés hídfőállás az áldást ígérő össznémet terjeszkedés számára, amivel ősi jogon újra birtokba veheti egykor gótok, gepidák és más germán törzsek által uralt végeláthatatlan délkeleti tájat. A gyakorlati politika akkoriban ezt már nem így látta, a keleti terjeszkedést az északabbra fekvő lengyelországi tengely mentén favorizálta. Hasonló germán „előzmények” színhelyeként egyébiránt Erdély is megjelenik a regény jó másfél ezer évre visszatekintő múltidézésében. A 19. századvégi, 20. századeleji szász értelmi-

ség egy részének germán folytonosságelmélete a maga csálhatatlanságában vetekszik a dáko-román kontinuitáselmélettel. Ennek erőteljes megnyilatkozása a szász fajtájának szenvedéllyel elkötelezett fiatal tanár látomásos beszéde a brassói Honterus-Gimnázium mindenkor városi eseménnyé szélesedő ünnepélyén. Az előidők fantáziavilágába merülő képzelet színterén mintha a dobrudzsai táj ősi tartozékaként bemutatott bivalykút maga is az egykori germán múltat idézné.

Komáromi Sándor

RESUME

Dániel GAZSÓ

An endnote definition for diaspora studies

The purpose of this paper is to provide an explicit definition of the diaspora concept. As the term diaspora has become more and more popular nowadays, its meaning has been stretched too far. To avoid conceptual confusion about this matter, the paper will summarize the development of scholarly discourse to establish criteria allowing the reader to distinguish diaspora from other types of macro-communities. The interpretative explanations of the constituent criteria of the present definition will show how diaspora studies contribute to the long awaited emergence of a framework for relating the global, the national and the local.

Eszter HERNER-KOVÁCS

Theoretical frameworks for the studies of diaspora politics

Governmental toolkit of diaspora engagement practices have proliferated in the past 20-30 years considerably. However, as academic research on diaspora politics has mainly focused on case studies, the theoretical frameworks for comparative studies have evolved only very recently. The paper summarizes these recent results of theoretical implications of diaspora politics, with special attention to two researches: Ragazzi's typology on diaspora politics based on a multiple correspondence analysis with a sample of 35 states, and Gamlen's study on the motivations of diaspora engagement of 70 countries.

Gabriella HERMANN

Diaspora politics. Different aspects of the concept and its lessons for the Hungarian research

In recent years, both politics, as well as social sciences have turned towards diaspora communities with renewed interest, although with little exception, few efforts have been made to synthesize the international scholarship of the last ten years and applying it for the Hungarian diaspora's political practices. With this article my purpose is to make one step towards this aim. The theoretical structure presented here does not focus on homeland or receiving country of the diaspora communities, but on the diaspora politics diaspora's political practices on its various aspects. Based on the theoretical approach of Michael S. Laguerre and Eva Østergaard-Nielsen, the numerous dimensions of diaspora politics are illustrated – where possible – by the practical examples of the triadic relationship between the Hungarian and other countries' governments and the Hungarian diaspora. Hopefully this approach will contribute to the further exploration of the Hungarian diaspora practices.

Zoltán EGERESI**From guest workers to international advocacy groups: relation of Turkey and the Turkish diaspora**

The paper aims at describing Turkey's diaspora policies, outlining its main goals and features. It shows the history of the emerging community since the 1960s when a great number of guest workers immigrated to Germany and other Western European countries. After the oil crises in the 1970s, most of the guest worker programmes were finished in Europe. Nevertheless, Turkish immigrants decided to stay in the destinations countries and bring there their family members. The family reunifications paved the way towards the formation of a stable community that has been called Euro-Turk in the 1990s. Consecutive Turkish governments have been working on the integration and the preservation of the Turkish diaspora since the 1980s. In order to support the community's integration into host countries' society, Turkey enabled dual citizenship and called the diaspora to active political participation. During last decades various institutions were founded in order to boost the relations between the diaspora and the motherland. Turkey's current kin-state policies focus on the mobilization of the community and the preservation of their Turkish (ethnic, religious and cultural) identity.

Csaba SÁFI**Appearance of the problem of Russian/Russian speaking communities beyond the border in Russia's political discourse between 1991-2011**

After the collapse of the Soviet Union more than 25 million ethnic Russians and Russian speakers found themselves behind the frontier of the Russian Federation. The leading post-soviet states' and other European politicians weren't ready for the situation. The Russian political, academic and business elite for a long time also underestimated the importance and the weight of the Russian/Russian speaking compatriots and therefore this newly emerged subject in the 1990s was not an important pillar of the Russian foreign policy. After the turn of the millennium Russia's ambition to become a global power influenced all areas of its foreign relations. Since one of the most important areas of it was the post-Soviet space, the state's policy concerning the Russian/Russian speaking minorities beyond the borders got special attention. However an important contradiction remained between the theory and the practical implementation, which therefore had a negative effect on the policy's efficiency. The article shows how the ethnic Russian/Russian speaking community appeared in the Russian political thinking and how the "Russian-question" became a part of the foreign and internal politics, topic of election campaigns in Russia. In addition the paper tries to show a few analogy of the Russian-question with the case of Hungarian minorities in the neighbouring countries.

Eszter PROPSZT**About the experiences of research method of the Hungarian-German minority literature**

The renewal of the research method of German minority literatures has been urged for a long time by experts specialised in this topic. However, a great number of them doubt in the possibility of such a renewal, stressing the nature of hermetics of minority literatures. The aim of my study is to present a complex approach for the research of these literatures, analysing the processes of meaning and comprehension formation, using it in a systematic, reflective and thus verifiable way. With the implementation of the discussed method we get an insight into the formation principles, operational structure of literature texts, and also into their ideological determination. I am arguing in favour of my research method proposal on the example of Hungarian-German minority literature. In my opinion the presented approach can be adopted and used effectively in the analysis of any minority literature.

Árpád HORNYÁK**The border issue and minorities in the Hungarian-Yugoslav relations in the end of the World War II and its aftermath**

This paper aims at elaborating the different views on the northern border of Yugoslavia towards Hungary in Belgrade and Zagreb. The Yugoslav Government used the border issue as a possible menace to put the Hungarian Government under the political pressure in order to find its "proper way" on the one hand and also to get some concessions, first of all the good will of Budapest towards Yugoslavia that Belgrade found important to reach its ambitious political aspirations. Also in this issue the south Slavic minorities in Hungary had important role since Belgrade breaking with its past practice paid serious attention to them but also used them as instruments in its policy of putting Hungary under political pressure.

A szemle rovat forrásai

- Český časopis historický (Csehország)
 Ethnic and Racial Studies (Egyesült Királyság)
 Határtalanul. Határon innen és túl (Magyarország)
 Pro Pannónia Kiadó (Magyarország)
 Slavia Occidentalis (Lengyelország)
 Slavic Review (Amerikai Egyesült Államok)
 Spiegelungen (Németország)
 Südosteuropa (Németország)
 Südosteuropa Mitteilungen (Németország)
 Südosteuropäische Hefte (Németország)
 Ungarische Immigranten in der Schweiz (Svájc)
 Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Németország)
 Zeitgeschichte (Ausztria)

SZÁMUNK SZERZŐI

GAZSÓ Dániel

Kulturális antropológus, doktorandusz, Granadai Egyetem (UGR), kutató, Nemzetpolitikai Kutatóintézet

HERNER-KOVÁCS Eszter

PhD-hallgató, PPKE Politikaelméleti Doktori Iskola

HERMANN Gabriella

PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola

EGERESI Zoltán

Doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola

SÁFI Csaba

Közgazdász, a Határon Túli Magyarok Hivatala és a Külügyminisztérium volt munkatársa

LUDÁNYI András

Önkéntes munkatárs, Nemzetpolitikai Kutatóintézet

PROPSZT Eszter

Irodalomkutató, Szegedi Tudományegyetem, Nemzetiségi Intézet, Német és Német Nemzetiségi Tanszék

HORNYÁK Árpád

Egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet

Pro Minoritate 2015. nyár

In memoriam Péntes Éva

A Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány közleménye

CSÁKY Pál: Éva elment

NÉMETH Zsolt: Péntes Éva búcsúztatójára

DURAY Miklós: Az elkötelezettség: szabadság és lelket gyöttrő kín

Erdély másfél évszázada

ifj. BERTÉNYI Iván: Erdély szerepe az első világháborúban

DEMETER Csanád: Európa egyik legkiemelkedőbb klimatikus gyógyhelye? Hargitafürdő fejlesztési terve 1940–1944 között

GIDÓ Attila: Marton Ernő beszámolója az Észak-erdélyi zsidóság helyzetéről 1944 novemberében

Kitekintés

GRÜBER Károly: Orosz identitáspolitiká

ZSIGMOND Csilla: Sport és nacionalizmus. A Románia–Magyarország jégkorongmérkőzés margójára

Kutatóúton

„Kutatóként nem megváltani akarom a kisebbségi társadalmat, hanem megérteni” – Papp Z. Attilával Filep Tamás Gusztáv beszélget

Szemle

TORÓ Tibor: A rendszerváltás történetének lehetséges olvasatai. Egy politizáló értelmiségi sajátos naplója

Molnár Gusztáv: *Alternatívák könyve III. Összmagyar alternatíva*, Pro Philosophia Kiadó, Kolozsvár, 2014

TURJÁNYI Tatjana: Meddig az addig?

Sik Endre – Surányi Ráchel (ed.): *The Hungarian/Slovak/Ukrainian Tri-border Region*, ELTE TáTK – Tárki Zrt., Budapest, 2015

NASTASĂ-MATEI, Irina: A besszarábiai német kisebbség 125 éve

Ute Schmidt: *Basarabia. Coloniștii germani de la Marea Neagră*, Editura Cartier, Chișinău, 2014

CSERMÁK Zoltán: Noblesse Oblige. Patrióta nemesek, bolond grófok, szerencselovagok Csinta Samu tollán

Csinta Samu: *Erdély újranevesítői – arisztokraták honfoglalása*, Heti Válasz Kiadó, Budapest, 2015

BAJCSI Ildikó: Egy „elfeledett” grófnő írásaiból

Esterházy Lujza: *Sorskérdések margójára. Tanulmányok, cikkek, dokumentumok*, szerk. Filep Tamás Gusztáv – Molnár Imre – Szendrei Zsuzsanna, Méry Ratio Kiadó – Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány, Budapest, 2014

VĂETIȘI, Șerban: A városleírás alternatívái mint várostörténelem

Rostás Zoltán: *Alți Bucureșteni interbelici. Studii și cronici gustiene*, Editura Vremea, București, 2014